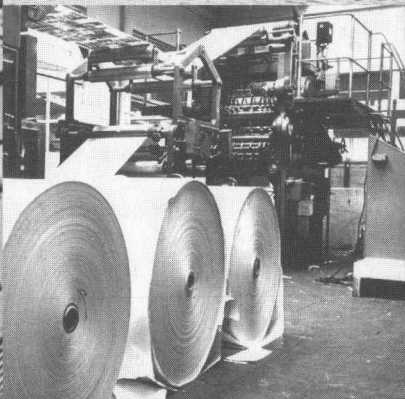
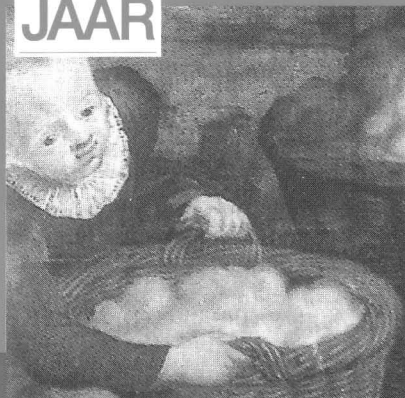

Dirk van Eck-Stichting, Leiden
Negentiende en Twintigste Jaarboek
der sociale en economische geschiedenis
van Leiden en omstreken

20
JAAR

Jaarboek 2007/8

Negentiende en Twintigste Jaarboek
der sociale en economische geschiedenis
van Leiden en omstreken
2007/2008

Dirk van Eck-Stichting

opgericht 1 mei 1987

Bestuur

Jaco van Rijn, *voorzitter*
Annerije van der Vliet, *secretaris*
Joris Arts, *penningmeester*
Rob Arnoldus
Jasper Groos
Arjan Honkoop
Dirk Maats
Ariela Netiv
Dirk Jaap Noordam (†)
Gert-Jan van Rijn
Jaak Slangen
Cor Smit
Ed van der Vlist
Kees Walle
Marian Weevers

Redactie Jaarboek 2007/2008

Piet de Baar
Birgitta Dolfing
Dirk Jaap Noordam (†)
Cor Smit
Agnes van Steen
Bert van der Veer
Annerije van der Vliet, *eindredactie*

Kopij voor het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 2009 dient in het bezit van de redactie te zijn voor 31 oktober 2008.

Dirk van Eck-Stichting

Negentiende en Twintigste Jaarboek
der sociale en economische geschiedenis
van Leiden en omstreken
2007/2008

Leiden 2008

ISBN: 978-90-73279-27-8
ISSN 1387-8123

Uitgave:
Dirk van Eck-Stichting, Leiden
Secretariaat:
Postbus 849
2300 AV Leiden
e-mail: info@dirkvaneck.nl

Vormgeving:
Bert van der Veer

Uitvoering vormgeving:
Grafaria, Leiden

Druk:
Offsetdrukkerij Nautilus, Leiden

© Copyright Dirk van Eck-Stichting,
Leiden

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van het bestuur van de Dirk van Eck-Stichting.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de auteursrechten van de fotografische werken te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Inhoud

- 7   Voorwoord
- 9   Jaarverslag 2007
- 17   In memoriam Dirk Jaap Noordam
- 23   MARIAN WEEVERS
          Twintig jaar Dirk van Eck-Stichting.
          Wat bleef en wat veranderde?
          Een terugblik met het accent op de laatste tien jaar
- 39   ARJAN HONKOOP en MARIAN WEEVERS
          De geschiedenis van de werkgroep LAVA
- 45   AGNES VAN STEEN
          Ons Jaarboek. Van losse artikelen naar gedrukt exemplaar
- 57   JAAP MOES
          Duwen, trekken en aaien. Herinneringen aan de eerste jaren
          van de Dirk van Eck-Stichting
- 79   ELISE VAN NEDERVEEN MEERKERK
          Werken om te leren? De arbeid van jongens en meisjes in de
          Leidse textielnijverheid in de zeventiende eeuw

- 105 PETER OTGAAR
De school voor behoeftige volwassenen aan de Middelweg
- 127 MARGREET VAN ES
Etenstijd! Voedselconsumptie onder Leidse arbeiders rond 1890
- 159 De Nederlandse Rotogravure Maatschappij in foto's
- 177 AGNES VAN STEEN
Vrouwenkiesrechtstrijd in Leiden.
De knuppel in het hoenderhok
- 221 AGNES VAN STEEN
De dagboeken (1893-1900) van Lizzy van Dorp.
De eerste rechtenstudente in Nederland, die studeerde in Leiden
- 273 WANDA DEN BOER en ARJAN HONKOOP
Van der Klugt Bed en Interieur. Een eeuw Leidse middenstand
in de Haarlemmerstraat
- 293 Het Rembrandtjaar 2006 in boeken
- 311 Aanwinsten van het Regionaal Archief Leiden op sociaal en
economisch gebied in 2007
- 314 Boekbesprekingen

Voorwoord

Ook in 2008 schrijft de Dirk van Eck-Stichting Leidse geschiedenis. Ter gelegenheid van het twintigjarig bestaansjubileum mag ik u hierbij met veel genoegen een dubbeldik exemplaar van het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* aanbieden. U vindt hierin het negentiende (2007) en het twintigste (2008) Jaarboek in één. Het is dan ook fraai en rijk gevuld!

Als u wilt weten ... hoe spinnende kinderen in de Leidse textielnijverheid hun opleiding kregen ... hoe twee dominees in een vroeg beschavingsoffensief rond 1800, met hulp van de beter gesitueerden onder het adagium 'Den arme gegeven is Gode geleend', het analfabetisme onder volwassenen trachtten te bestrijden ... wat een Leidse arbeider omstreeks 1890 at ... hoe de eerste rechtenstudente Lizzy van Dorp in diezelfde periode peinst over de liefde, studie en werk ... waarom de Leidse vrouwen opraden als scheurmakers in de eerste vrouwenkiesrechtbeweging ... lees dan dit Jaarboek.

Bij het verschijnen van dit mooie Jaarboek passen enkele woorden van dank. Het drukklaar maken van de teksten was in goede handen bij grafisch bedrijf Grafaria in samenwerking met Bert van der Veer. Drukkerij Nautilus verzorgde de druk zoals gebruikelijk op uitstekende wijze. Als verjaardagscadeau schonk Nautilus het kleurenkatern in deze jubileumeditie. De samenstelling van dit katern was in handen van Ed van der Vlist. Tenslotte danken wij de gemeente Leiden en de Vereniging Oud Leiden die deze publicatie financieel mede mogelijk hebben gemaakt.

In 2008 gonst historisch Leiden van de activiteiten: de samenstelling van een Leidse canon, de organisatie van een grootse podiumdag voor lokale geschiedenis in het najaar. We zien hierbij een toenemende samenwerking tussen Leidse historische organisaties, waaraan de Dirk van Eck-Stichting van harte bijdraagt. Het beste recente voorbeeld hiervan is misschien wel de mooie publicatie *Kinderarbeid, J.J. Cremer en de Leidse fabriekskinderen*, die verscheen op initiatief van de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (STIEL), met steun van de Dirk van Eck-Stichting.

Met dit negentiende en twintigste Jaarboek toont de Dirk van Eck-Stichting eens te meer een eigen én eigenzinnige plaats in te nemen in het veelkleurige Leidse historische spectrum.

Namens het bestuur van de Dirk van Eck-Stichting,

JACO VAN RIJN,
voorzitter

Jaarverslag 2007

Bestuur

Joris Arts heeft inmiddels het penningmeesterschap van Jaco van Rijn overgenomen. Jaco van Rijn kan zich nu volledig concentreren op het voorzitterschap. Wanda den Boer trad toe tot het dagelijks bestuur. Wanda studeerde kunstgeschiedenis in Leiden met een specialisatie in kunstnijverheid, industriële vormgeving. Sinds het afronden van haar studie werkt ze bij de gemeente Leiden.

Jaco van Rijn nam namens het bestuur deel aan het overleg met de andere Leidse historisch georiënteerde verenigingen en stichtingen, dat op initiatief van de voorzitter van de Vereniging Oud Leiden, prof. dr. Hans Blom, in 2007 is gestart. Doel van het overleg is het organiseren van gezamenlijke activiteiten die de mogelijkheden van een enkele organisatie te boven gaan en het beter op elkaar afstemmen van de 'eigen activiteiten'.

Donateurs

Het aantal donateurs liep iets terug van 326 in 2006 tot 323 op 31 december 2007.

Activiteiten

De donateursavond op 24 mei had dit jaar als titel *Leidse bedrijvigheid: het werk van vrouwen in de vroegmoderne tijd (1500-1815)*. Onder dit thema vielen vier lezingen, gehouden door onderzoekers van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) uit Amsterdam. Momenteel loopt

er een groot onderzoeksproject naar de rol van vrouwen als ondernemsters en werknemsters in de vroegmoderne periode. Klopt het beeld dat verbaasde buitenlandse toeristen en reizigers schetsten van de zelfstandig opererende Nederlandse vrouwen? Konden (getrouwde) vrouwen makkelijk aan het werk? En in welke sectoren en beroepen konden ze terecht? Omdat in Leiden veel archiefmateriaal bewaard is gebleven is Leiden één van de steden die worden uitgelicht

Na een meer algemene inleiding over het onderzoeksproject gingen de sprekers in op de rol van vrouwen in de textielindustrie, het brouwersvak en vrouwen als ondernemster op de markt. Uit de lezingen kwam naar voren dat een aantal ideeën over vrouwenarbeid flink genuanceerd moet worden. Vrouwen waren wel vaker, maar lang niet altijd, te vinden in de lager betaalde en minder geschoolde beroepen en er bestonden zelfs voor getrouwde vrouwen redelijk wat mogelijkheden om een eigen zaak op te zetten. Na afloop van de lezingen was er nog een levendige discussie.

Natuurlijk werd op de donateursavond ook het *Achttiende Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* uitgereikt, dit jaar aan Gert-Jan van Rijn en Ed van der Vlist, twee vertrekkende bestuursleden met een lange staat van dienst.

Op 7 december organiseerde de Dirk van Eck-stichting samen met de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (STIEL) een lezingenavond over de Haarlemmertrekvaart en over de spoorlijnen in de Haarlemmermeerpolder. De beide sprekers, Carly Misset en Wim Wegman, gaven uitleg over de totstandkoming van vaart en spoorlijnen en namen het publiek mee op een virtuele toer langs de overblijfselen in het landschap.

Website

Het was een relatief rustig jaar met betrekking tot de website. Het is nu mogelijk om donateur te worden via de site en dit jaar zijn er al behoorlijk wat nieuwe aanmeldingen op deze manier binnengekomen. Verder is het leuk om te zien dat er regelmatig gereageerd wordt op de site.

In de loop van 2008 zal het mogelijk worden om oude jaargangen van het Jaarboek en delen van *Stadsbeeld in beweging* via de site te bestellen.

Schenkeningen archiefmateriaal

Dit jaar ontving de stichting geen archiefmateriaal, wel stuurde Jan van Griethuysen ons een oud reclame-speldje toe van de firma Herman Trossel, gespecialiseerd in hemden en dassen. Voor het speldje wordt nu een leuke bestemming gezocht.

Verder werden van G. Post van der Molen clichés aangekocht van Leidse prenten.

ANNERIJE VAN DER VLIET,
secretaris

Jaarverslag van de werkgroep Leids Audiovisueel Archief (LAVA)

De belangrijkste LAVA-gebeurtenis in 2007 was het aanhalen van de contacten met de collectiebeheerders van het audiovisueel materiaal van het Regionaal Archief Leiden, Gerard Bakker en Sigrun Brouwer. Gezamenlijk bezochten we een studiedag over het conserveren van films in het filmmuseum in Amsterdam. Sigrun Brouwer is toegetreten tot de werkgroep LAVA.

Er zijn in 2007 ook weer diverse filmvoorstelling geweest. Voor de donateurs was er in juni een filmmiddag in sociëteit 'de Burcht'. Daarnaast waren er voorstellingen bij de Vereniging Vrienden van de Lakenhal, de personeelsvereniging van de gemeente Leiden, het Leids Historisch Dispuut 'Robert Fruin' en natuurlijk tijdens de Open Monumentendagen.

Op rekening van de werkgroep is een groot aantal films, die al enige tijd in bezit waren, gedigitaliseerd. Hierbij zaten onder andere alle films van de voormalige Nederlandse Rotogravure Maatschappij NV.

In 1962 won de Leidse atlete Gerda Kraan goud in Belgrado op de 800 meter. De heer G.W.M. Gussenhoven, lid van de atletiekvereniging de Bataven, heeft toen van de feestelijk inhaal een 16 mm-film met geluid gemaakt. De werkgroep is blij dat hij deze film aan LAVA heeft geschonken. De film is, met het geluid, gedigitaliseerd en zal in de collectie van het Regionaal Archief opgenomen worden.

Bij het eerder genoemde bezoek aan het filmmuseum werd door een van de bedrijven een praktijkvoorbeeld getoond van filmrestauratie. Tot onze verrassing was het een fabrieksfilm van de Hollandse Constructie Werkplaats (HCW) uit vermoedelijk 1954. De lange dubbel 8-film was door de eigenaar van de firma *Super Sense* gekocht op een rommelmarkt. De dvd van de film

is inmiddels in ons bezit en in overleg kunnen we deze ook gaan vertonen.
Een stukje industrieel verleden is weer terug in de stad.

ARJAN HONKOOP,
namens de werkgroep LAVA

Financieel overzicht 2007

DIRK VAN ECK-STICHTING

Inkomsten	€	Uitgaven	€
Saldi 1 januari 2007	11.770,37	Jaarboek 2006	3.535,50
Donaties 2006	735,50	Verzending Jaarboek 2006	492,20
Donaties 2007	5.818,25	Donateursbijeenkomst 2006	351,60
Donaties 2008	57,50	Donateursbijeenkomst 2007	829,77
Publicaties	164,65	Brieven/giro's donatieverzoek	200,05
Overige inkomsten	67,62	Administratie	164,50
Rente	76,06	Website	46,41
		Aanschaf grafisch archiefmat.	125,00
		Folder	238,00
		Overige kosten	486,81
		Saldi 31 december 2007	12.220,11
Totaal	18.689,95	Totaal	18.689,95

LEIDS AUDIOVISUEEL ARCHIEF

Inkomsten	€	Uitgaven	€
Saldi 1 januari 2007	7.715,28	<i>Stadsbeeld in Beweging</i>	528,37
Entree filmmiddag	13,00	Audiovisuele collectie	1.599,66
<i>Stadsbeeld in Beweging</i>	722,00	Aanschaf beamer	702,86
Rente	68,99	Promotie	184,59
		Overige kosten	2,46
		Saldi 31 december 2007	5.501,33
Totaal	8.519,27	Totaal	8.519,27

TOELICHTING

Bovenstaande overzichten tonen de inkomsten, uitgaven en resulterende banksaldi van de Dirk van Eck-Stichting en het Leids Audiovisueel Archief (LAVA) in het kalenderjaar 2007.

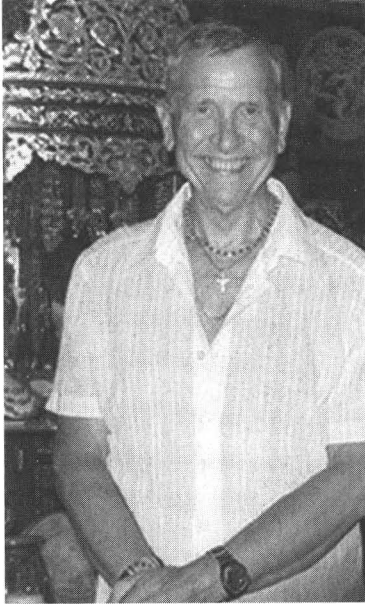
In 2007 ontving de Dirk van Eck-Stichting aan donaties in totaal € 6.611. Het overgrote deel hiervan had betrekking op het donatiejaar 2007. De verkoop van publicaties tijdens donateursbijeenkomsten en boekenmarkten leverde nog eens bijna € 165 op. De productie- en verzendkosten van het Jaarboek 2006 bedroegen ongeveer € 4.028. De kosten van de donateursbijeenkomst bedroegen ongeveer € 1.181.

Het Leids Audiovisueel Archief ontving € 722 uit de verkoop van eerder verschenen delen van *Stadsbeeld in Beweging* en besteedde € 1.600 aan digitalisering van filmbeelden en de uitbreiding van de audiovisuele collectie. De kosten voor de aankoop van een beamer, voor de vertoning van foto- en videomateriaal tijdens donateursbijeenkomsten en filmmiddagen, waren € 703.

Het verzoek om donatie is in 2007 voor het eerst vroeger in het jaar verstuurd. Op een paar kleine misverstanden na heeft dit voor geen van de donateurs tot problemen geleid. Vrijwel alle donaties voor 2007 zijn binnen het afgelopen boekjaar ontvangén, waarvoor dank.

JORIS ARTS,
penningmeester

In memoriam Dirk Jaap Noordam (1941-2007)

Dirk Jaap in 2004, tijdens een vakantie met zijn vrouw in Kerala (India).

Op 9 juni 2007 – vroeg in de morgen – is Dirk Jaap Noordam overleden op de leeftijd van 66 jaar. Dirk Jaap heeft veel voor de Dirk van Eck-Stichting betekend. Vijftien jaar geleden trad hij niet alleen toe tot het algemeen bestuur van ‘Dirk van Eck’, maar ook tot de redactie van het Jaarboek. Tevens nam hij enkele jaren de eindredactie waar. Hij was een gedreven onderzoeker en dat maakte dat hij regelmatig artikelen schreef. Hij trad met plezier buiten zijn vakgebied van de sociale geschiedenis en beperkte zijn bijdragen niet tot ons Jaarboek. Ook het *Leids Jaarboekje* profiteerde van zijn redactionele ervaring en van zijn lust tot onderzoeken, net als andere tijdschriften. Zijn belang voor de Leidse geschiedschrijving is dan ook onmiskenbaar.

Toen ik enige jaren geleden toetrad tot de redactie van het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken*, zoals het Jaarboek voluit heet, was dit voor mij een hernieuwde kennismaking met Dirk Jaap. Ergens in de jaren zeventig was hij mijn docent geweest bij een college sociale geschiedenis, dat handelde over huwelijksleeftijd, nuptualiteit en fertiliteit, kortom om demografische patronen. Vrouwen speelden bij dit onderwerp

minstens zo'n belangrijke rol als mannen, al ging het vooral om kwantitatieve gegevens. Dat was voor mij een nieuwigheid.

Niet veel later startten we in Leiden – in navolging van andere universiteitssteden – met de Werkgroep Vrouwengeschiedenis. In die tijd kregen ook andere groepen die tot dan in de geschiedschrijving onderbelicht waren gebleven, zoals de arbeiders en de homo's, meer aandacht. Homogeschiedenis werd – naast vrouwengeschiedenis – een apart specialisme. Ongetwijfeld mede vanwege de ontdekking van zijn eigen homoseksuele geaardheid toonde Dirk Jaap belangstelling voor dit onderwerp in historisch perspectief en schreef erover. *'Don't forget the boys'*, reageerde hij geamuseerd toen ik hem vertelde over mijn promotieonderzoek naar allerlei bewegingen (in Leiden) in en om de jaren zeventig, zoals de vrouwenbeweging. Andere 'onderdrukte groepen' – zoals prostituees – hadden eveneens zijn historische belangstelling en tot mijn verrassing verscheen hij in beeld in een schooltelevisieprogramma. Daarin vertelde hij over de arbeidersklasse in Nederland in een programma dat aansloot bij het eindexamenonderwerp voor geschiedenis op de middelbare school.

Het was altijd leuk om hem tegen te komen op een donateursavond van 'Dirk van Eck' of op de studiezaal van het archief. Niet alleen vanwege zijn verschijning in die onconventionele kleding, maar ook vanwege zijn hartelijkheid en persoonlijke belangstelling, zoals voor mijn lerarenbestaan. Hij was immers zelf (ooit) geschiedenisleraar geweest, net als zijn vrouw nog was, zo vertelde hij mij. Als ik een artikel schreef voor het Jaarboek was ik altijd benieuwd naar zijn commentaar, want ik vertrouwde sterk op zijn oordeel en rekende op zijn aanwijzingen tot verbetering. Hij was kritisch en hield de kwaliteit van de artikelen – zeker in zijn jaren als eindredacteur – scherp in de gaten. Hij probeerde ook zoveel mogelijk historici die hij kende voor een bijdrage aan het Jaarboek te interesseren.

Helaas heb ik niet lang gebruik mogen maken van zijn grote deskundigheid. Het werd al snel duidelijk dat hij niet meer helemaal de oude was, maar over zijn kwalen wilde hij niet praten. Hij werd moeilijker benaderbaar en we rekenden al niet meer helemaal op zijn bijdragen. Zeker niet toen hij zijn heup brak en weer in het ziekenhuis belandde. Ik had toen geen idee dat ik hem nooit meer zou tegenkomen op het archief, waar hij zoveel tijd spendeerde, en dat ik hem nooit meer zou spreken. Bij de gelegenheid tot afscheid

nemen in het Groene Kerkje in Oegstgeest op 14 juni kon ik hem gelukkig nog even zien, al was het zijn foto: Dirk Jaap met zijn brede lach. Even hoorde ik zijn karakteristieke lach weerklinken. De Dirk van Eck-Stichting zal zonder hem verder moeten. We zullen hem missen.

AGNES VAN STEEN

Archiefrijger

Als een van de weinige universitaire docenten nam Dirk Jaap ieder jaar weer een nieuwe generatie studenten mee naar een archief. Zo gaf hij diverse keren een werkcollege waarin de zogeheten 'kohieren van de tweehonderdste penning over de dorpen van Rijnland' aan de orde gesteld werden. Na een kleine rondleiding door de depots van het Leidse Gemeentearchief kwamen er de weken daarna heel wat studenten met formulieren naar de studiezaal om de gevraagde gegevens te noteren. Voor velen van hen zal het de eerste (en hopelijk niet de laatste) keer geweest zijn dat ze met echt historisch materiaal aan de slag konden. En hopelijk hebben ze het ook niet ervaren alsof ze het archief ingejaagd werden.

Niet alleen voor, of door middel van studenten deed hij archiefonderzoek. Puur privé verrichtte hij heel veel onderzoek naar zijn voorgeslacht en publiceerde dat in de vorm van een kwartierstaat. Hierbij moet doorgaans in tal van plaatsen gezocht worden, en dus tal van Rijks- en Gemeentearchieven bezocht, zeker in dat nog internetloze tijdperk. Hij kon dus bogen op heel veel kennis van de gang van zaken in de archiefwereld en die goed overdrogen op zijn studenten.

Hoewel hij in heel wat archieven kwam, ook minder bekende als dat van het Hoogheemraadschap van Rijnland, zal zijn nummer één toch wel het Gemeentearchief Leiden zijn geweest. Tal van jaren kwam de naam Noordam in de top-tien van archiefbezoekers voor. Door zijn langjarige ervaring, grondigheid, prima beheersing van oud schrift en vaak taaie volhardendheid kan de kwaliteit van zijn onderzoeken zonder meer hoog genoemd worden. Dat hij de archiefambtenaren wel eens haast tot wanhoop dreef, door bijvoorbeeld van *alle* archieven het eerste inventarisnummer op te vragen, hetgeen bij heel kleine archiefjes soms tot een complete zoekpartij leidde, had toch het positieve effect dat zo'n mini-archieffe weer eens boven water kwam. Door zijn soms plotselinge luidruchtigheid was hij wel eens niet even geliefd bij zijn mede-studiezaalbezoekers. Maar hij presteerde veel en op basis daarvan kan iemand wel eens enige privileges verwerven.

Hoewel misschien niet voor iedereen, maar zeker voor velen, ook de door andere wetenschappers wel eens vermaledijde genealogen, was hij een vraag-

baak en soms bereid om heel wat kennis te delen of zelfs over te dragen – zoals een goed docent eigenlijk ook betaamt. Zijn (vele) publicaties zullen tot in lengte van jaren van zijn vakmanschap blijven getuigen.

PIET DE BAAR

De eerste aanzet tot de oprichting van
de Dirk van Eck-Stichting

WERKGROEP SOCIALE GESCHIEDENIS van LEIDEN i.o.

Contactpersonen:

Ed van der Veen, Herensteeg 5,
2311 SG Leiden
tel. 149293 (privé); 121841 (werk)
Kees Walle, 5de Binnenvestgr. 1,
2311 VH Leiden
tel. 134285 (privé); 254892 (werk)

Agnes van Steen
Koddesteeg 12
Leiden

Leiden, 26 juni 1986

Beste *Agnes*

Een aantal mensen loopt al geruime tijd rond met ideeën een project op te zetten met betrekking tot de sociale geschiedenis van Leiden. Daar is over gesproken als men elkaar tegenkwam op informele bijeenkomsten of in het café. Met name is het een onderwerp van gesprek wanneer weer eens ergens een artikel is verschenen waarin een tipje van de sluier van de Leidse sociale geschiedenis werd opgelicht. Men realiseert zich dan dat nog zoveel van die geschiedenis voor onderzoek, en vastlegging en publikatie in aanmerking komt en dat men zelf daaraan een bijdrage zou kunnen en willen leveren. Ook wordt dan geopperd dat het onderzoek naar de sociale geschiedenis van Leiden zou moeten worden gecoördineerd en dat iemand daartoe een initiatief zou moeten nemen.

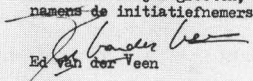
Hier is dan eindelijk het initiatief waarop zo lang is gewacht. We willen nagaan of het mogelijk is te komen tot de oprichting van een Werkgroep Sociale Geschiedenis van Leiden. Wij, de initiatiefnemers - Kees Walle en Ed van der Veen - nodigen je hierbij uit voor een eerste bijeenkomst op donderdag 28 augustus a.s. om 20,00 uur in het gebouw van de Stichting Welzijn (2de etage), Breestraat 117, Leiden.

Op deze bijeenkomst zullen we praten over de eventuele wenselijkheid van een werkgroep en zo mogelijk zullen we tot de oprichting van een Werkgroep Sociale Geschiedenis van Leiden overgaan. ¹⁾Daartoe is het nodig dat er ook alvast wordt nagedacht over doelstellingen, over een terreinafbakening en over te ontplooiën activiteiten.

We sturen jou deze uitnodiging, omdat we weten dat je tot de belangstellenden behoort. De namen van de andere mensen aan wie we een uitnodiging hebben gestuurd, staan onder aan de brief vermeld. Misschien ben je van mening dat ook aan nog andere potentiële belangstellenden een uitnodiging moet worden gezonden. Geef dan zo spoedig mogelijk de desbetreffende namen en adressen door aan Ed van der Veen.

We hopen dat je aanwezig zult zijn op onze eerste bijeenkomst. Mocht je niet kunnen komen, laat het ons dan even weten.

Met vriendelijke groeten,
namens de initiatiefnemers

Ed van der Veen

Deze brief is verzonden aan: Dieky Dieben, Annelies Groos, Jan Laurier,
Sjaak Slangen, Cor Smit, Ed v.d. Vliet,
Jan Marinus Wiersma

Twintig jaar Dirk van Eck-Stichting

Wat bleef en wat veranderde?

Een terugblik met het accent op de laatste tien jaar

MARIAN WEEVERS

Een professor aan de Leidse universiteit op de Dirk van Eck-leerstoel, de wens waarmee het artikel van Jaap Moes over de eerste tien jaar van de Dirk van Eck-Stichting eindigde,* is (nog) niet bewaarheid. Wel blijkt de stichting ook de laatste tien jaar nog even levensvatbaar als in de voorgaande periode en nog altijd in een duidelijke behoefte te voorzien. Hiervan getuigen onder andere de ruim 300 donateurs en de goed bezochte donateursavonden.

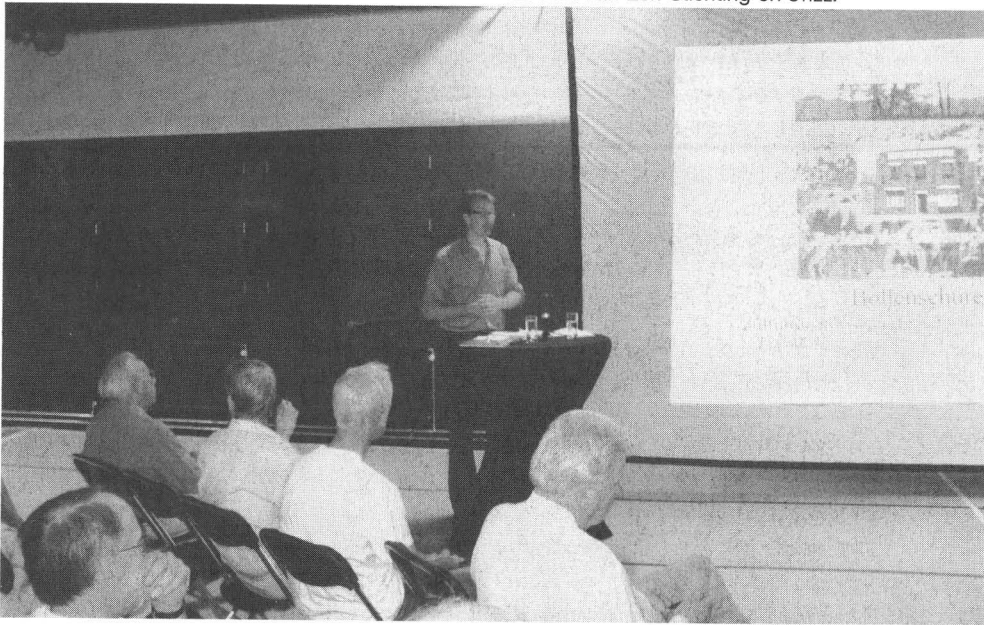
Anno 2008: geen professionalisering, wel verbreding

Van verdere professionalisering is het niet gekomen en de meeste activiteiten komen nog altijd grotendeels voort uit de interesses van bestuursleden en hun achterban. Desalniettemin heeft de Dirk van Eck-Stichting zich duidelijk een plaats verworven binnen het Leidse palet aan historische verenigingen, zoals uit het navolgende zal blijken, en is van verbreding wel degelijk sprake. Illustratief is de steeds innigere samenwerking met de Stichting Industrieel Erfgoed (STIEL). Deze samenwerking heeft geresulteerd in een tweetal gezamenlijk georganiseerde bijeenkomsten in respectievelijk 2006 en 2007. De eerste bijeenkomst stond in het teken van de historische ontwikkeling van de bollenindustrie en het hergebruik van haar industrieel erfgoed: de bollen-schuren. In december 2007 waren vervoersverbindingen uit vervlogen tijden aan de beurt voor een gezamenlijke verkenning. De geschiedenis van de spoorlijnen in de Haarlemmermeerpolder en de trekvaart van Leiden naar

---

* Jaarboek 1997.

De eerste gezamenlijke bijeenkomst van de Dirk van Eck-Stichting en STIEL.

Haarlem werd inzichtelijk gemaakt aan de hand van de sporen die deze vroege verkeersaders hebben nagelaten in het landschap.

Andere voorbeelden van samenwerking zijn de steeds nauwere banden met de Vereniging Oud Leiden, de Vereniging Jan van Hout, Stedelijk Museum De Lakenhal, de participatie in het informele overleg van de Leidse historische clubs en de serieuze plannen voor een gezamenlijke nieuwsbrief: een agenda van lezingen, tentoonstellingen en andere activiteiten op historisch gebied in de regio. Ook dit is een wens die niet van vandaag of gisteren stamt, maar nu een meer concrete vorm lijkt aan te nemen dan ooit tevoren.

Cor Smit, betrokken vanaf de oprichting van de stichting: 'Met WIEL/STIEL heb ik indertijd ook gesproken over een eventueel gezamenlijk periodiek. Ze wilden echter een eigen blad, het succesvolle Stielz. In die tijd heb ik meer ideeën geformuleerd voor een gezamenlijk periodiek voor alle Leidse historische clubs, een soort lokaal Historisch Nieuwsblad. Dat is er helaas niet van gekomen. Het schijnt dat dit idee nu weer leeft...'

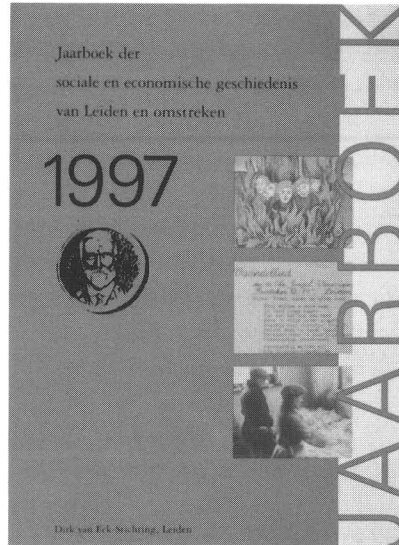
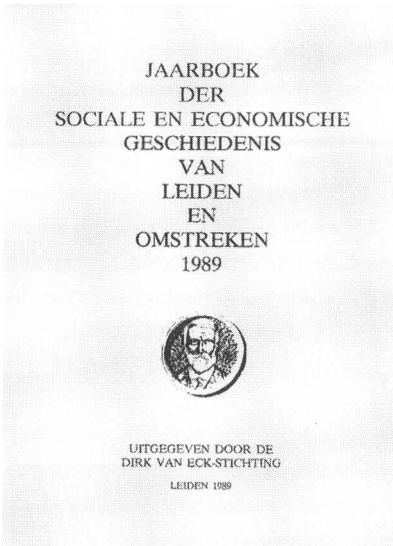
Start en verovering positie in het Leidse historisch verenigingsleven: 1987-1997

Zoals hierboven vermeld heeft een van de voorzitters van het eerste uur, Jaap Moes, in het Jaarboek 1997 al uitgebreid stilgestaan bij de eerste tien jaar van het bestaan van de Dirk van Eck-Stichting. In 'Omzien en vooruitkijken: tien jaar Dirk van Eck-Stichting' staat te lezen dat de stichting aanvankelijk dicht tegen het sociaal-democratische erfgoed en haar natuurlijke schatbewaarder (links georiënteerd, historisch geïnteresseerd Leiden) aanschurkte, zoals uit de naamgeving, de oprichtingsdatum (1 mei 1987), de achtergrond van de eerste bestuursleden en de samenstelling van het donateursbestand bleek.

Cor Smit: 'Het was een groep die zeker niet alleen uit historici bestond. Dieky Dieben en Christa de Boer waren actief op onderwijsgebied, Ed van der Veen zat in de Chilibeweging, Jan Laurier was een bekende activist en socioloog, Kees Walle combineerde opbouwwerk met activisme, Jan Marinus Wiersma was weliswaar historicus, maar hield zich vooral met buitenlandpolitiek bezig, Manuela Dubois was onderwijskundige met een grote historische belangstelling en Dick Wortel werkte bij het Woordenboek der Nederlandse Taal en was actief binnen de vakbeweging.

De groep had een duidelijke linkse signatuur, met veel leden van de PvdA, PSP en CPN en andere activisten, zoals ikzelf. De meeste initiatiefnemers hadden al met elkaar samengewerkt in de Stadskrant, die ondertussen ter ziele was (1981-1984). Dat het initiatief een facet was van de Leidse linkse beweging was duidelijk.'

Al gauw heeft de Dirk van Eck-Stichting haar bereik en achterban echter weten te verbreden. De stichting slaagde erin een bonte mengeling van mensen te bereiken en aan zich te binden. Als donateur, bestuurslid, auteur van een bijdrage aan het Jaarboek, medeorganisator van een evenement of anderszins zien wij mensen die professioneel geïnteresseerd zijn in de sociaal-economische geschiedenis van Leiden en omstreken (studenten, docenten, publicisten), mensen die bij de lokale (linkse) politiek betrokken zijn en inwoners van Leiden of elders die uit historische belangstelling of nostalgische overwegingen de lezingen en bijeenkomsten bijwonen.

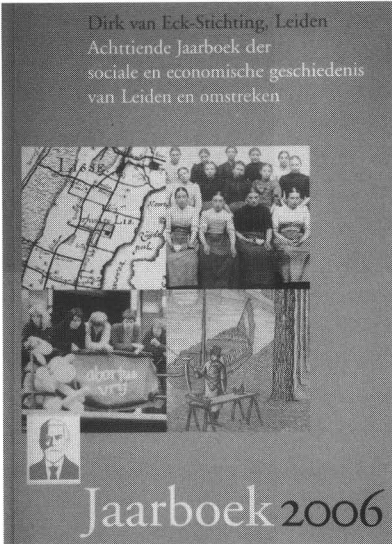

Van rood naar groen?

In de loop der jaren – dit begon eigenlijk al vrij snel na de oprichting – is de band met links, in het bijzonder die met de plaatselijke PvdA, veel losser geworden. Aanvankelijk was de plaatselijke PvdA bijzonder sterk vertegenwoordigd, zoals bleek uit de politieke kleur van de eerste twee voorzitters en het originele algemeen bestuur. De politieke oriëntatie laat zich het laatste decennium echter steeds minder onder één noemer vangen. Zo heeft een aantal van de recent geworven bestuursleden een CDA(-jongeren) achtergrond.

Ook qua leeftijdsopbouw heeft het aanzien van de stichting een transformatie ondergaan. Met uitzondering van auteur dezes zijn de laatst aangetreden leden van het dagelijks bestuur aanzienlijk jonger dan die van het eerste uur en bestaat het bestuur voor bijna de helft uit vrouwen: een heel ander aanzien dan de eerste club mannen en vrouwen die hun sporen al breed hadden verdiend in het politiek engagement van de jaren zeventig en tachtig.

De gedachte dringt zich op dat de verkleuring van de omslag van het jaarboek in 1998 van rood naar groen niet geheel toevallig is geweest. Hoewel in

Het Jaarboek kreeg in de loop van de tijd een gelijker uiterlijk, maar niet iedereen was even gelukkig met de nieuwe kleur van de kaft.

het verslag uitdrukkelijk wordt gesteld dat de kleur van de buitenkant niets zegt over de inhoud!

Gert-Jan van Rijn, sinds 1997 betrokken bij de stichting en van 2002 tot 2005 voorzitter: 'Toen ik in het bestuur kwam maakte dat op mij de indruk van een mannen-discussieclub met de sfeer van de aksies uit de jaren '70. Het was een beetje studentikoos, met koffie, bier, shag en levendige principiële discussie die na de vergadering werden voortgezet in de kroeg.'

Behalve met (links-)politiek Leiden wist de Dirk van Eck-Stichting ook de banden met de universiteit en het archief vanaf het begin aan te halen en gedurende de afgelopen twintig jaar te bestendigen.

Cor Smit: 'Bij het verder vormgeven van de stichting is ervoor gekozen ons niet a priori af te zetten tegenover de rest van historisch actief Leiden, maar juist te proberen ook buiten de activistische kring zinvolle contacten vast te leggen. Theo Schelbaas werd uitgenodigd als bestuurslid voor de band met het archief, Boudien de Vries (nee, eerst Peer Vries) voor de band met de universiteit. Jan Marinus werd voorzitter, Dick Wortel penningmeester en ik secretaris.'

Hoewel er in de loop van de afgelopen jaren nogal wat wisselingen hebben plaatsgevonden, is de stichting erin geslaagd diverse betrokkenen van het eerste uur een rol te laten vervullen bij haar activiteiten en tegelijkertijd nieuwe leden voor bestuur en redactie aan te trekken.

Agnes van Steen: 'De redactiewerkzaamheden waren voor mij een hernieuwde kennismaking met de Dirk van Eck-Stichting, waar ik in het begin ook bij betrokken was geweest. Toen niet bij redactiewerkzaamheden, maar bijvoorbeeld wel bij het onderwijsproject dat in het kader van WOLT (Workshop Leidse Textiel) was opgezet. Dit project ging enerzijds over kinderen werkzaam in de Leidse textiel, bij De Heijder & Co., die werden geplaatst tegenover de leerlingen van de voorloper van de Rembrandt, de Hogere Burgerschool (1864). Jaap Moes werkte hier ook aan mee en twee studenten van de lerarenopleiding van de universiteit. Het leidde tot een kleine tentoonstelling in de Vlietpanden bij het Archief aan de Boisotkade.'

Jaarboek

Sinds 1989 behoren het Jaarboek en de jaarlijks terugkerende donateursavond tot de vaste activiteiten van de stichting. Dat dit jaarboek een gouden greep was blijkt wel uit het succes ervan. In het jaarverslag, dat standaard onderdeel vormt van het Jaarboek, kon de stichting verantwoording afleggen over de activiteiten die zij met behulp van de bijdragen van de donateurs had ontplooid. Maar veel belangrijker nog dan dat fungeert het Jaarboek als een platform voor de publicatie van sociaal-economisch onderzoek in brede zin en daar was het uiteindelijk allemaal om begonnen: meer aandacht voor zowel de beoefening als voor de verspreiding van kennis over de sociaal-economische geschiedenis van Leiden en omstreken!

Cor Smit: 'Het ging vooral om het stimuleren van onderzoek en het bevorderen van publicaties op het gebied van de sociale geschiedenis, al snel verruimd tot sociale en economische geschiedenis...'

Zag het eerste Jaarboek er nog wat sober uit en bevatte het slechts een tweetal artikelen, vanaf de jaren negentig nam het aantal bijdragen toe en werd

Medewerkers aan de congresdag *Stof uit het Leidse verleden* aan de lunch.
Van links naar rechts: I. Neudecker,
B. Ranken, M. Weevers, J. Moes,
C. Smit, A. van Steen.

ook de vormgeving steeds professioneler. De jaarboeken van het laatste decennium bevatten zo'n vijf tot zes artikelen met daarnaast recensies van recent verschenen publicaties. Deze artikelen bestreken een breed scala aan historische thema's die zich al lang niet meer beperkten tot de sociale geschiedenis in enge zin maar varieerden van beschrijvingen van de arbeidsverhoudingen en sociale onrust in de diverse Leidse industrieën, armenzorg en werkverschaffing tot onderwerpen als homoseksualiteit, kindermoord, religie, elites en prostitutie. Voor het Jaarboek waren de contacten met de universiteit heel belangrijk. Menige doctoraalscriptie vond zijn weg naar het Jaarboek en in een aantal gevallen leidden dit zelfs tot nauwere betrokkenheid bij de stichting. De laatste jaren kent het Jaarboek een oplage van vierhonderd exemplaren.

Gert-Jan van Rijn: 'Ik kwam in contact met de Dirk van Eck-Stichting vanwege het onderwerp van mijn scriptie, die ging over de Leidse Christelijke

Jongelingsvereniging Prediker 12:1a. De Dirk van Eck-Stichting had net een schenking gekregen van archiefmateriaal van die vereniging en zo ben ik erin gerold. Eerst in de Jaarboekredactie en al vrij snel ook in het bestuur.'

Agnes van Steen: 'Dit is alweer het vijfde jaarboek waaraan ik meewerk. In 2003 werd ik voor de redactie gevraagd door Gert-Jan van Rijn. Ik denk dat de stichting op mijn naam was gekomen doordat ik een boek had gepubliceerd over de geschiedenis van de school waar ik werkte, Van Leidsche hbs tot Rembrandt Scholengemeenschap, 1864-1999 (Leiderdorp 2001).

Mijn eerste redactievergadering vond plaats op het Gemeentearchief aan de Boisotkade en daar trof ik Piet de Baar, Dirk Jaap Noordam en Bert van der Veer. Wat ter tafel lag was in ieder geval een ellenlange lijst van publicaties over de geschiedenis van Leiden en omstreken. Die zouden allemaal in het Jaarboek moeten worden gerecenseerd of gesignaleerd, wat toch gaandeweg ondoenlijk bleek. Wat wordt er toch enorm veel geschiedenis geschreven! Gelukkig konden de signaleringen verplaatst worden naar de website, ontworpen en beheerd door Joris Arts.'

Donateursbijeenkomsten

Sinds het begin in 1988 heeft de stichting veel werk gemaakt van de donateursbijeenkomsten. Deze specifiek op de leden gerichte activiteit is altijd goed bezocht. De laatste jaren lag de opkomst gemiddeld tussen de 70 en 100 bezoekers.

Gert-Jan van Rijn: 'Wat ik altijd het leukst heb gevonden was het contact met de donateurs. Sommige donateurs zijn heel betrokken, komen altijd een praatje maken op de donateursavond. Voor mij was zo'n avond dan ook iets om naar uit te kijken. De meest memorabele was de avond over de Grofsmederij en de stakingen die rond de sluiting daarvan speelden. Er waren veel oud-werknemers op af gekomen, het Gemeentearchief was afgeladen. De toenmalige stakingsleiders blikten terug en historicus Kees Slager liet stukken horen van de reportages die hij toen voor de VPRO-radio had gemaakt. Het werd een emotionele, maar ook een hele leuke avond.'

Een goed bezochte donateursmiddag
in sociëteit 'De Burcht'.

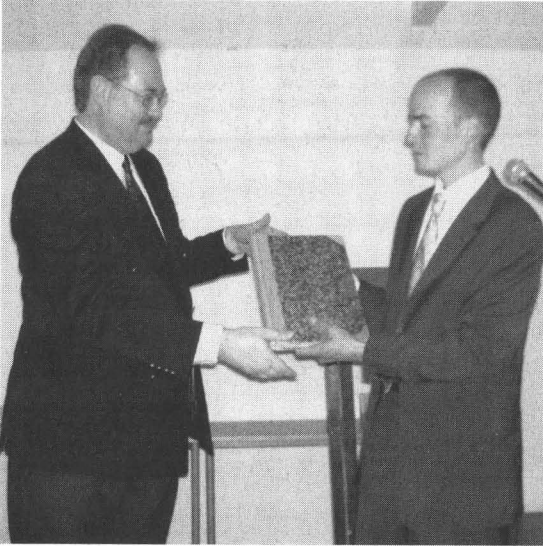

De donateursbijeenkomsten stonden – en staan nog altijd – garant voor een levendige avond vol herkenning en discussie, hoewel het (in ieder geval voor de organisatoren en sprekers, de rest van de bezoekers heeft waarschijnlijk niets gemerkt) nooit meer zo spannend is geworden, als de keer dat een nazaat van een prostituee, wier beroep onderwerp van de bijeenkomst was, dreigde 'de zaak in elkaar te vertimmeren' (zie hiervoor het al eerder aangehaalde artikel van Jaap Moes). Niet minder interessante gespreksstof leverden onderwerpen als de Leidse Nederlandse Rotogravure Maatschappij NV, de Koninklijke Grofsmederij, 'In den vergulde Turk' (Breestraat 84), de Leidse middenstand, de trekweg langs de Vliet en vrouwenarbeid en vrouwelijk ondernemerschap in de vroegmoderne tijd.

Schenkeningen

Tot de doelstellingen van de Dirk van Eck-Stichting behoort het veiligstellen van bronnen over de sociaal-economische geschiedenis van Leiden en omstre-

Piet de Baar neemt namens het Regionaal Archief een schenking van archiefmateriaal in ontvangst.

Schenkeningen hoeven niet altijd archiefstukken te zijn. Dit reclamespeldje van de firma Herman Trossel lag in 2007 in de postbus van de stichting.

ken. Inmiddels heeft de stichting kunnen bemiddelen in de overdracht van talrijke particuliere schenkingen aan het Regionaal Archief Leiden, variërend van egodocumenten tot bedrijfsarchieven en oude filmopnames. Slechts enkele voorbeelden hiervan zijn administratie en een collectie foto's van de Leidse Nederlandse Rotogravure Maatschappij NV, een oud kasboek van het Elisabethziekenhuis en enkele jaargangen van *De Dageraad*, orgaan van de Algemene Arbeiders-Coöperatie 'De Dageraad'. En verder een grote hoeveelheid geluidsbanden en films in allerlei formaten die zo veel mogelijk worden gedigitaliseerd door de leden van de werkgroep LAVA.

Het behoud van deze bronnen stelde studenten in gelegenheid onderzoek te doen naar tal van sociale en economische onderwerpen die anders wellicht braak waren blijven liggen. In sommige gevallen resulteerde dit weer in betrokkenheid bij het reilen en zeilen van de stichting. Zoals hierboven vermeld raakte de vorige voorzitter, Gert-Jan van Rijn, via zijn scriptie betrokken bij de redactie van het Jaarboek en vervolgens bij het bestuur.

Behalve de overdracht van schriftelijke en audiovisuele bronnen, vonden ook voorwerpen, zoals het vaandel van coöperatie 'Vooruit', hun weg naar de stichting.

Donateur P. Anker overhandigt archivalia van de Leidse toneelvereniging 'Nut en Vermaak', die hij bij het grofvuil aantrof, aan gemeentearchivaris mr. Th.N. Schelhaas, donateursavond 20 december 1993.

Gert-Jan van Rijn: 'Ook het ophalen van schenkingen vond ik altijd erg bijzonder. Zo kregen we een keer een pallet vol oude filmblikken die ergens achter in een loods had gestaan. Het bleek te gaan om Russische propagandafilms uit de jaren 1930-1960. Daar ging toch nog wel wat speurwerk inzitten. Zulke dingen vond ik echt de krenten uit de pap!'

Het jaarverslag over 1998 meldt verheugd dat voor het door de Dirk van Eck-Stichting aangekochte zeventiende-eeuwse weefgetouw eindelijk een nieuwe eigenaar is gevonden. Jan Laurier, de toenmalige wethouder Werk, Sociale Zaken en Wijkbeheer, zegde toe dat de gemeente zou proberen geld bijeen te krijgen voor de restauratie. Het weefgetouw zou vervolgens zijn definitieve bestemming krijgen in de nieuwbouw van de Zijlbedrijven in Roomburg.

Gert-Jan van Rijn: 'Een slepend punt was: "Wat doen we met het weefgetouw?" De stichting had ooit een groot en zwaar achttiende- of negentiende-eeuws weefgetouw gekregen en bij gebrek aan een goede bestemming maakte dat een rondreis langs de zolders en schuurtjes van verschillende bestuursleden. Gelukkig heb ik altijd weten te voorkomen dat het bij mij thuis kwam te staan!'

LAVA

Een in 1992 door de stichting georganiseerde studiedag over Leidse audiovisuele geschiedenis resulteerde in de oprichting van de werkgroep Leids Audiovisueel Archief (LAVA), die weldra een belangrijke pijler (inhoudelijk maar ook financieel) van de stichting zou vormen. LAVA heeft tot doel historisch beeldmateriaal op te sporen en door middel van digitalisering en archivering voor de vergetelheid te behoeden. Compilaties van het vergaarde materiaal vonden hun weg naar de diverse geïnteresseerden via de publicatie van de serie *Stadsbeeld in Beweging* en via de jaarlijkse filmmiddagen in de openbare bibliotheek van Leiden. Vijf Stadsbeelden hebben inmiddels het licht gezien en een zesde is in voorbereiding. Met de activiteiten van LAVA wist de Dirk van Eck-Stichting een nieuwe doelgroep van potentiële donateurs aan te boren, namelijk 'die mensen die minder snel geneigd zijn een boek ter hand te nemen', zoals in de diverse jaarverslagen te lezen staat. Met de toetreding van Arjan Honkoop, de grote man achter LAVA, tot het dagelijks bestuur is de band met LAVA verder geformaliseerd en versterkt.

Activiteiten en plannen

Dat het de leden van het bestuur van de stichting niet aan de nodige creativiteit ontbrak, blijkt uit de hoeveelheid plannen die er de afgelopen jaren zijn geweest voor tentoonstellingen, films, symposia, publicaties, een Dirk van Eck-prijs, restauratie van een weefgetouw en een spinnewiel, etcetera, etcetera. Veel plannen zijn verwezenlijkt. Naast het Jaarboek en de donateursbijeenkomsten zijn diverse symposia georganiseerd over onderwerpen als nieuwkomers in Leiden en de Leidse textielnijverheid. Ter gelegenheid van het twintigjarig bestaan van de stichting staat dit jaar een symposium over de Leidse boekdrukkunst op het programma.

Sinds 2003 draagt de website www.dirkvaneck.nl bij aan een grotere toegankelijkheid van en bekendheid met de activiteiten van de Dirk van Eck-Stichting. De website biedt met oog op de beperkte ruimte in het Jaarboek ruimte aan de allengs langer wordende reeks van relevante publicaties voor de sociaal-economische geschiedschrijving van Leiden. Daarnaast bevat hij tal van links naar andere historische verenigingen en een 'foto van de maand' om de historische belangstelling van de bezoekers te activeren.

De gevelsteen in het Volksgebouw
ter herinnering aan Dirk van Eck.

Dit pand bood van
1919 tot 1940 onderdak aan
het sociaal - democratische
verenigingsleven in Leiden.
De stichting van het
Volksgebouw werd mede
mogelijk gemaakt door
DIRK ANTONIE VAN ECK
1867-1948,
peetvader van de Leidse
sociaal-democratie en
eerste voorzitter van het
Humanistisch Verbond Leiden.

Dirk van Eck-Stichting
Leiden
Humanistisch Verbond
Leiden
1 mei 2004

Cor Smit: 'Minstens zo belangrijk [als het jaarboek, red.] was het idee om een conferentie over de textielnijverheid door de eeuwen heen te organiseren, een initiatief dat eveneens geheel door Jaap [Moes, red.] van de grond getrokken is. Ook dat vond in 1989 plaats en leidde vervolgens tot het prachtboek Stof uit het Leids verleden, uitgegeven in de Leidse Historische Reeks. Ik denk dat daarmee de reputatie van de Dirk van Eck-Stichting definitief gevestigd is.'

Een lang bestaande wens van de Dirk van Eck-Stichting voor een gedenksteen voor de naamgever van de stichting werd in 2004 gerealiseerd. Een betere plek hiervoor dan het voormalige Volksgebouw aan de Herengracht is wellicht niet te vinden. Het Volksgebouw bood immers in de eerste helft van de twintigste eeuw onderdak aan diverse 'rode' verenigingen, clubs en vakbonden. Dirk van Eck was ook nog eens nauw betrokken geweest bij de verwerving en het onderhoud van het betreffende pand. Een mooie aanleiding vormde het uitbrengen van het vijftiende Jaarboek van de stichting. Op de

symbolische datum van 1 mei onthulde burgemeester Lenferink de gedenksteen. Tijdens de donateursbijeenkomst die hierop volgde gaf Piet de Baar, lid van de redactie van het Jaarboek, een inleiding over de geschiedenis van het gebouw, waarna Agnes van Steen, eveneens redactielid, het echtpaar Fallaux diverse herinneringen ontlokte aan de diverse activiteiten die hier in de vorige eeuw plaatsvonden.

Niet alle plannen werden echter verwezenlijkt. Zo is er gedurende een lange periode uitgebreid gediscussieerd over de opzet van een tentoonstelling over het dagelijks leven door de eeuwen heen. Ondanks het feit dat de plannen hiervoor op een gegeven moment kant-en-klaar lagen, is het er nooit van gekomen. Een ander plan dat (nog) niet is uitgevoerd is dat voor een studiemiddag over de gezondheidszorg. Ook het idee om een Dirk van Eck-prijs voor historisch onderzoek in te stellen is, voor zover ik weet, het stadium van de plannenmakerij nooit ontstegen.

Discussie

Bovenstaande successen betekenen niet dat alles altijd van een leien dakje ging. Zo is het voortbestaan van de stichting met enige regelmaat onderwerp van discussie geweest in het algemeen en dagelijks bestuur, onder andere in 1999. Aanleiding hiervoor was het feit dat het merendeel van de activiteiten gedragen werd door een kleine groep vaak al druk bezette enthousiastelingen. Op een gegeven moment rees de vraag of de Dirk van Eck-Stichting niet beter als werkgroep van Oud Leiden door zou gaan. Uiteindelijk werd toch gekozen voor voortzetting van de stichting waarbij consolidatie van het bereikte het uitgangspunt zou moeten zijn. Hierbij werd het Jaarboek als belangrijkste reden van voortbestaan aangemerkt!

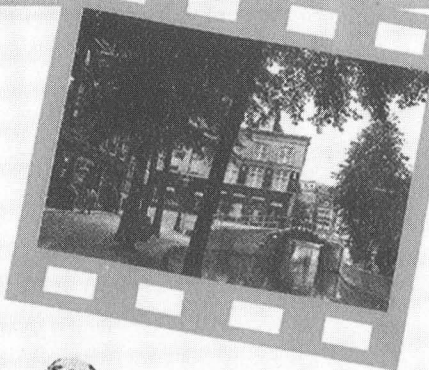
Ook het tijdig laten uitkomen van het Jaarboek was en is een terugkerend thema van de bestuursvergaderingen. Het blijkt steeds weer een hele klus te zijn om jaarlijks een prettig leesbaar en tegelijkertijd wetenschappelijk verantwoord Jaarboek tot stand te brengen. Ondanks diverse strubbelingen (late aanlevering van teksten, veel werk voor een kleine redactie bestaande uit vrijwilligers) is de stichting hier in de afgelopen jaren toch steeds weer in geslaagd.

Toekomst: 2008- ?

Nu geschiedenis en geschiedbeoefening alleen maar populairder worden – denk aan de opkomst van de landelijke en lokale historische canons en het toenemende aantal historische verenigingen en stichtingen – zie ik nog wel een mooie toekomst voor de Dirk van Eck-Stichting weggelegd. Ondanks het feit dat de scheidslijnen tussen de verschillende verwante organisaties steeds vager worden en deze soms de nodige overlap kennen. Afgelopen jaar besteedden bijvoorbeeld zowel de Dirk van Eck-Stichting als de Vereniging Oud Leiden aandacht aan de trekvaart Leiden-Haarlem. Opmerkelijk ook is dat STIEL het initiatief heeft genomen voor de geplande heruitgave van *Fabriekskinderen* en de organisatie van de presentatie hiervan in maart 2008.

Professionalisering en schaalvergroting bieden voor de hand liggende voordelen. Er zijn echter ook nadelen te noemen. Elan en enthousiasme verhouden zich niet altijd even sterk met een strakker kader dat bij professionalisering toch altijd op de loer ligt. De diversiteit in het aanbod is waarschijnlijk meer gediend bij het bestaan van meerdere kleine clubs en verenigingen. Kortom: laat vele historische bloemen bloeien en combineer waar nodig of mogelijk, dat zou het motto voor de komende tien jaar kunnen zijn.

STADSBEELD IN BEWEGING

Dirk van Eck-Stichting

De geschiedenis van de werkgroep LAVA

ARJAN HONKOOP en MARIAN WEEVERS

Dat amateurfilm, naast professionele film, documenten, gebouwen, gebruiksvoorwerpen en werktuigen, een rijke bron voor (sociale) geschiedschrijving kan vormen, zal niemand tegenwoordig durven betwisten. Tot in de tachtiger jaren van de vorige eeuw was er echter weinig aandacht voor (lokale) amateurfilms als cultuurbezit. De verwerving en conservering van dit alledaags historisch filmmateriaal kreeg daarom weinig aandacht, niet op landelijk, en slechts in geringe mate op plaatselijk niveau. Inmiddels is er veel veranderd: televisiedocumentaires maken nu regelmatig gebruik van amateurfilms, in het instituut 'Beeld en Geluid' is het van oorsprong particuliere smalfilmmuseum opgenomen en in Leiden is er de werkgroep Leidse Audio Visueel Archief.

Hoe het allemaal begon

De toenmalige voorzitter van de Dirk van Eck-Stichting, Jaap Moes, kwam in 1992 met het idee om een symposium te organiseren over het gebruik van (amateur-)film als historische bron. Het opsporen en vertonen van historisch audiovisueel materiaal zou twee doelen moeten dienen: historisch materiaal behoeden voor de vergetelheid en het vergroten van het bereik van de Dirk van Eck-Stichting onder mensen die wel historische geïnteresseerd zijn, maar niet zo gauw naar een boek zullen grijpen.

Het symposium was een groot succes. Het ochtenddeel was gewijd aan meer theoretische bespiegelingen over het gebruik van films en interviews voor geschiedkundig onderzoek. Tijdens het middagdeel werd een zestal

oude Leidse films vertoond afkomstig uit diverse collecties, waaronder die van het Gemeentearchief en de Drie October-Vereeniging. Ter gelegenheid van het symposium heeft Jaap Moes met ware monnikenarbeid (het ging om 527 titels van en video's en 105 titels van geluidsbanden) een uitgebreide catalogus opgesteld van al het toen bekende Leidse audiovisueel materiaal. Het ging hierbij niet alleen om het bezit van de grote organisaties maar ook om dat van particulieren.

Deltaplan

De bovengenoemde catalogus vormde de grondslag voor de huidige audio-visuele database die op dit moment nog altijd aanwezig is bij het Regionaal Archief. De catalogus bevatte een deltaplan dat moest voorkomen dat historisch interessant materiaal over Leiden en omgeving voor het nageslacht verloren zou gaan. Te vaak kwam en komt Leids filmmateriaal nog in de vuilnisbak terecht bij het overlijden van de eigenaar of vanwege een kapotte projector.

Stadsbeelden in beweging

Om het symposium te financieren was er een videoband te koop met een deel van de tijdens de studiedag vertoonde Leidse films. Hoewel deze eerste video het toen nog zonder muziek en commentaar moest stellen, vond hij gretig aftrek. Later is deze video de eerste aflevering geworden van de Leidse filmserie *Stadsbeeld in Beweging*, vernoemd naar de titel van het symposium. Er zijn tot nu toe zes afleveringen verschenen, waarvan twee met een speciaal thema, in 1995 naar aanleiding van 50 jaar bevrijding en een extra uitgave ter gelegenheid van de restauratie van het Volkshuis.

Met de opbrengst van de Stadsbeelden kan LAVA haar kerndoelstelling realiseren: het behoud van historisch Leids erfgoed voor onderzoek. Conservering en digitalisering van oude, voornamelijk 8 en 16 mm-films is een bewerkelijk, intensief en daardoor duur karwei. Het conserveren en digitaliseren laat LAVA door professionele gespecialiseerde bedrijven doen.

Werkgroep LAVA

In 1994 vond dan eindelijk de formele oprichting van de werkgroep Leids Audio Visueel Archief plaats. De oprichting werd bezegeld met de ondertekening van een convenant met het Leids Gemeentearchief in juli van dat jaar. De werkgroep LAVA kreeg als taak de registratie, verwerving en conservering van het Leids audiovisueel erfgoed. Er was op nadrukkelijk verzoek van de toenmalige gemeentearchivaris Theo Schelhaas gekozen om geen aparte stichting of vereniging in het leven te roepen. LAVA zou verder gaan als een werkgroep van de Dirk van Eck-Stichting. De belangrijkste reden hiervoor was de visie dat film eveneens tot het domein van de sociale geschiedenis behoort. Het organiseren van vertoningen van ruw filmmateriaal, onder andere in de Openbare Bibliotheek, en de al eerder genoemde serie *Stadsbeeld in Beweging* droegen en dragen in belangrijke mate bij aan het vergroten van de bekendheid van LAVA.

De overeenkomst met het archief behelsde dat de Dirk van Eck-Stichting de gebruiksrechten verwierf van de audiovisuele collectie van het archief. Hierdoor kreeg de stichting, en daarmee LAVA, toegang tot een belangrijke bron waaruit geput kon worden voor de succesvolle filmserie. In ruil voor de

gebruiksrechten beloofde de Dirk van Eck-Stichting het door LAVA verworven beeldmateriaal bij het archief onder te brengen en bijna alle netto-inkomsten die LAVA zou genereren in te zetten voor het behoud van filmmateriaal.

Verkeerde orgelman

Tijdens vertoningen van filmmateriaal komt het regelmatig voor dat mensen zichzelf of familieleden herkennen. Deze informatie is goed bruikbaar voor de beschrijving van de films. Wat is er mooier dat iemand zichzelf herkent, dansend met haar moeder op een bevrijdingsfeest, terwijl ze niet eens wist dat daar een film van bestond?

Dat je hier niet altijd blindelings op kunt vertrouwen bleek bij een NCRV uitzending van een stukje film over de bevrijding van Leiden. Het ging om de tv-reportage 'Nationale Bevrijdingsmanifestatie 1995'. De omroep wilde graag een gesprek opnemen met iemand die duidelijk in beeld was op de Leidse bevrijdingsfilm. Aldus geschiedde. Helaas bleek achteraf dat de verkeerde orgelman zich in het beeld had herkend. Uit diverse reacties op de vertoning van de film bleek het om zijn broer te gaan!

Strijd

Indrukwekkend was de vertoning van de twintig minuten durende geluidloze film 'Strijd' (zie: *Stadsbeeld in Beweging*, deel III) van Herman Kleijbrink. De première was in de oude, toen gekraakte, bioscoop 'Rex' op groot doek. De film was, op verzoek van zijn vroegere vriend en amateur filmer, Emile Timan, niet van commentaar en muziek voorzien. De rolprent uit 1947 over de oorlog in de Raadsliedenbuurt bleek na al jaren nog niets aan zeggingskracht te hebben ingeboet. Tijdens het draaien was het zo stil dat je zelfs het geluid van de Haarlemmerstraat in de zaal kon horen.

Toekomst

Nog steeds blijkt het gebruik van film als historische bron redelijk onontgonnen terrein, terwijl het een belangrijke aanvulling kan vormen op schriftelijk bronnenmateriaal. In deel vier van *Leiden.De geschiedenis van een Hollandse*

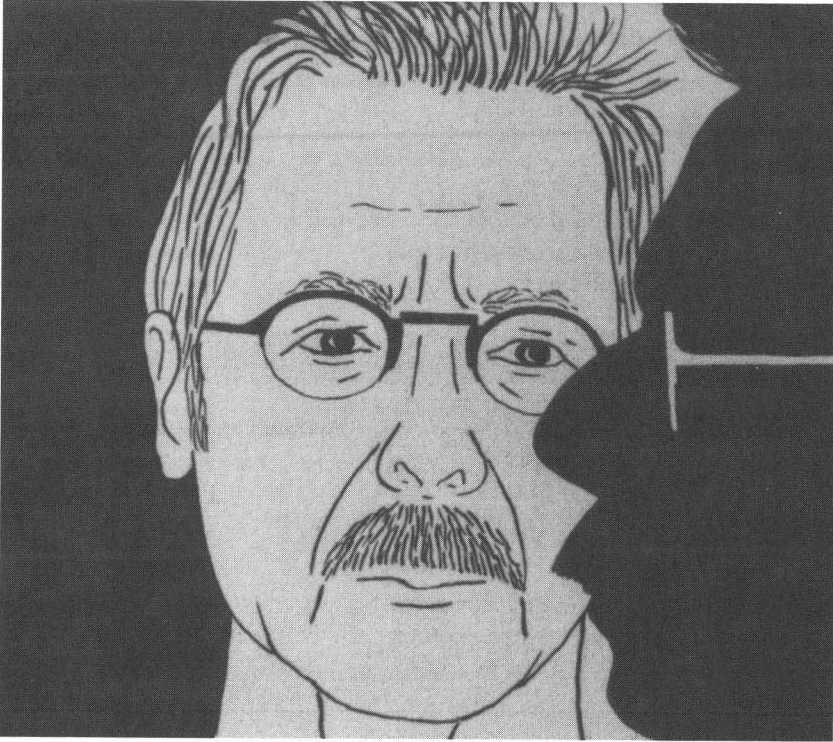
De ondertekening van het LAVA-convenant in het Gemeentearchief Leiden, 21 juli 1994. Van links naar rechts: W. Postel, J.K.S. Moes, Th.N. Schelhaas en A. Honkoop.

stad (over de twintigste eeuw) is niet één bronverwijzing naar het bewegend beeld te vinden.

Het beschrijven van audiovisueel materiaal is een zeer tijdrovende zaak, waardoor er veel vrijwilligers nodig zijn. Gelukkig is door de voortschrijdende techniek het raadplegen en ontsluiten van historisch filmmateriaal steeds eenvoudiger geworden. De blijvende aandacht voor lokale film is belangrijk om mensen ertoe te bewegen hun historisch materiaal af te staan. Nog veel ligt, waarschijnlijk opgeborgen op zolders en in kelders, letterlijk te verzuren en te verdrogen, uniek Leids materiaal dat de moeite waard is gearchiveerd en ontsloten te worden voor een breder publiek!

Zelfportret van Bert van der Veer,
acryl op papier, ter gelegenheid van
een tentoonstelling bij Ars, in het
Rembrandtjaar 2006.

Ons Jaarboek

Van losse artikelen naar gedrukt exemplaar

AGNES VAN STEEN

Het Jaarboek dat voor u ligt is – net als de vorige jaarboeken – het product van de gezamenlijke inspanning van de auteurs van de verschillende artikelen, de (eind)redactie en van de drukker. Bij het twintigjarig bestaan van de Dirk van Eck-Stichting, dat onder andere gevierd wordt met een symposium over de Leidse drukkerijgeschiedenis, ligt het voor de hand eens te kijken wie er betrokken zijn bij het drukproces. Daarbij gaat het niet alleen om het drukken zelf, maar ook om de voorbereidende werkzaamheden: het vormgeven en drukklaar maken. Dit is in handen van verschillende personen. Allereerst komen de artikelen bij Ria en Gerard de Graaff van Grafaria terecht, die de artikelen zetten. Vervolgens doet Bert van der Veer met de printeruitdraai de vormgeving en gaat het weer terug naar Ria en Gerard, die volgens zijn aanwijzingen de opmaak verzorgen en alles op film zetten. Ten slotte gaat alles naar drukkerij 'Nautilus' van Bert Lever en komt het gedrukte boek uiteindelijk genaaid en met gelijmde rug bij de Dirk van Eck-Stichting terug.

Vormgeving: Bert van der Veer

Bert van der Veer is van de genoemde medewerkers het langst betrokken bij de totstandkoming van het Jaarboek. Hij bepaalt al vanaf het Jaarboek 1993 het uiterlijk van het geheel. Hij maakte al snel na 1993 ook deel uit van de redactie, een aantal jaren als H.J. van der Veer, al werd dit pas vanaf Jaarboek 1999 vermeld. Bert raakte bij de Dirk van Eck-Stichting betrokken toen hij een 'uitdag' in de Pieterskerk bezocht. Daar was een markt waar de Leidse vrijetijdsbezigheden werden gepresenteerd. In de stand van de Dirk van Eck-

Willem van der Veer, de vader van Bert, in de handelsdrukkerij van de *Leidsche Courant*, omstreeks 1950.

Stichting zag Bert de toen nog rode jaarboeken liggen en hij vond dat deze een mooier uiterlijk verdienden. Zijn diensten werden dankbaar aanvaard. Niet dat hij meteen de kans kreeg de kleur rood overboord te gooien, maar hij wist wel de omslag een mooier ontwerp te geven. De drie fotootjes vormden daarvan een belangrijk onderdeel, fotootjes die bij de artikelen binnenin horen en een plaats kregen aan de zijkant van de omslag. Bij een later ontwerp werden dit er vier, in het midden. Het liefst ziet hij eens in de vijf jaar een andere vormgeving van het omslag en dat is tot nu toe aardig gelukt. Ook het binnenwerk, de artikelen met de illustraties, werden dankzij Berts vakmanschap stukken beter vormgegeven. Bovendien heeft hij ervoor gezorgd dat de noten voortaan niet onderaan de bladzijde staan maar na elk artikel.

Bert, geboren in Leiden in 1935, oefent, nu hij gepensioneerd is, voor ons zijn vak als hobby uit. Op jonge leeftijd koos hij voor het drukkersvak en trad

daarmee in het voetspoor van zijn vader, die als handelsdrukker werkte bij de drukkerij van de *Leidsche Courant*. Zijn vader had het vak nog – zoals toen gebruikelijk – in de praktijk geleerd van een leermeester, maar Bert kon hiervoor naar school. Na de lagere school en twee jaar vervolgopleiding ging hij werken bij Van der Linden aan de Vliet, waar hij het nodige van het vak in de praktijk leerde. Na zijn diensttijd wilde hij verder leren. Hij had kennis gemaakt met het vak van *lay-out man*, zoals dat toen heette. Tegenwoordig heet het vormgever. De opleiding hiervoor volgde hij aan de grafische school in Amsterdam. Nadat hij na zijn diensttijd eerst nog een jaar bij Van der Linden had moeten volmaken, besloot hij daarna in Amsterdam te gaan werken. Tegelijkertijd volgde hij de avondopleiding aan de Koninklijke Academie voor Beeldende Kunst in Den Haag, waar hij met de blauwe tram heenging. Het was een opleiding van vijf jaar en alleen in de winter. De drukker in Amsterdam bij wie Bert kwam te werken, had wel 180 man personeel in dienst en drukte vooral voor de financiële wereld. Hier moest hij bijvoorbeeld aandelen vormgeven en op gegeven moment ook instructie geven aan minder ervaren personeel.

Na vijf jaar in Amsterdam gewerkt te hebben, wilde Bert wel eens wat anders en kwam hij terecht bij drukkerij 'Trio' in Den Haag. Deze zaak werkte vooral voor kunstenaars en dat trok Bert wel, die zichzelf ook op het kunstzinnige vlak bewoog en lid was geworden van *Ars Aemula Naturea*, het Leids schilder- en tekengenootschap. Bert kende Trio van naam en wist dat het een collectief was, waarbij de werknemers ook aandelen kregen. Er werkten ongeveer 100 man. Een van de boeken die hij voor Trio verzorgde was de dissertatie van P. Singelenberg over Berlage, de architect;¹ architectuur was ook een van Berts interesses. Het werken bij Trio beviel Bert wel – hij kreeg steeds mooiere opdrachten – zodat hij hier lang bleef en het zelfs zijn laatste baan werd. Het bedrijf werd min of meer na Berts vertrek opgeheven, al had Bert hier weinig mee van doen. Het was namelijk zo dat Trio in de jaren tachtig en negentig te laat had gereageerd op de nieuwe ontwikkelingen in het drukkersvak; de overgang van lood naar *offset*. Er werd nog wel een reddingspoging ondernomen die Bert nog meemaakte, namelijk de fusie met een bedrijf in Hillegom, een bedrijf dat werkte voor bollenbazen. Hiervoor moest hij zich ineens bezig houden met iets geheel nieuws, namelijk met verpakkingen, zoals voor de *Amaryllis* en dan nog eens voor tien verschillende soorten.

Na anderhalf jaar ging het bedrijf echter alsnog failliet. Bert kon op 't nippertje profiteren van een regeling waarbij je er met veertig dienstjaren uit kon; hij was toen 56. Nu kon hij zelf bepalen wat hij deed met zijn tijd en pakte verschillende betaalde of onbetaalde klussen aan, zoals dus zijn werk voor ons Jaarboek. Ook ontwierp hij de gedenksteen – met tekst en Dirk van Eck-logo – die op 1 mei 2004 werd ingemetseld in de gevel van het voormalige Volksgebouw aan de Herengracht. Daarnaast werkt hij als docent bij Ars, waar hij het logo voor ontwierp en de vormgeving doet van het *Ars-Bulletin*. Verder is hij grafisch kunstenaar, een kunstenaarschap dus dat in het verlengde ligt van zijn vak. Af en toe doet hij nog de vormgeving van een boek, zoals over het Ars-gebouw van de Leidse bouwhistoricus Jan Dröge,² weer een werk dat aansloot bij zijn interesse in architectuur. Recenter werk is zijn vormgeving van het boek over de kruitramp in Leiden, *Het fataal evenement*.

Waarin Bert zich onderscheidt van mogelijk alle huidige vormgevers is dat hij ouderwets vakmanschap levert en dat is niet negatief bedoeld, maar geeft wel aan dat bij hem alles nog handwerk is; er komt geen computer aan te pas. Hij werkt met de afdrukken die Ria en Gerard de Graaff leveren van de opgemaakte tekst en illustraties. Als Bert zijn vormgevende werk heeft gedaan gaat het weer naar hen terug, zodat zij het geheel op film kunnen zetten, klaar voor de drukker.

Uitvoering vormgeving: Grafaria

Grafaria is het bedrijfje dat in 1984 door Ria de Graaff-van Wingen is opgezet en dat zij samen met haar man Gerard drijft. Zij kwamen een paar jaar na Bert van der Veer in contact met de Dirk van Eck-Stichting. Dat gebeurde toen Ed van der Vlist, die al een aantal jaren werkte aan het Jaarboek, toetrad tot de redactie van het *Nieuw Letterkundig Magazijn*, dat toentertijd bij Grafaria was ondergebracht. De eerste jaren na het contact met Ed gaven Ria en Gerard grafische adviezen voor het Jaarboek. Zij staan vanaf 1998 als zodanig vermeld in het colofon. Zij leverden Ed ook het lettertype 'AGaramond'. Sinds het Jaarboek 2000 namen zij het hele zetwerk voor hun rekening en gingen zodoende nauwer samenwerken met Bert van der Veer. De reden voor hun werk, tegen papier- en filmkosten, is dat zij de doelstellingen van de Stichting sympathiek vonden. Men besteedde veel zorg aan het

Ria de Graaff-van Wingen
bij een etentje in 2007.

Vader Gerard en zoon Gerard
omtrents 1960

Jaarboek, maar de zettechnische uitvoering was nog voor enige verbetering vatbaar.

Ria, geboren in 1945, heeft geen drukkersachtergrond, maar raakte na haar verkering met Gerard in 1965 betrokken bij de drukkerij van zijn vader. Deze drukkerij aan de Nieuwe Rijn was opgezet door Gerards grootvader in 1919. Gerards broer zit nog aan de Nieuwe Rijn en zet het bedrijf Labor Vincit (èLVÉ) daar voort met zijn zonen, die zo de vierde generatie De Graaff vormen. Grootvader De Graaff had, net als vele drukkers uit die tijd, zijn opleiding gekregen bij de grote drukkerij van Sijthoff in Leiden. Toen hij besloot voor zichzelf te beginnen, reisde hij eerst heel Nederland door met zijn bedrijf. Uiteindelijk vestigde hij zich in Leiden aan de Nieuwe Rijn 83. Hier werd handels- en familiedrukwerk gemaakt en hier is Gerard ook geboren, in 1941. Tijdens de oorlog verzorgde de familie De Graaff verzetsdrukwerk en omdat zij over een grote pers beschikte, kregen zij zelfs de opdracht om een keer een uitgave van *Het Parool* te drukken. De vader en de oom van Gerard leerden het drukkersvak in de praktijk. In 1960 hield Gerards oom

het voor gezien; hij wilde liever in loondienst dan zelfstandig ondernemer zijn en het bedrijf *èLVé* viel toe aan Gerards vader.

Gerard had aanvankelijk geen plannen om zijn vader in de drukkerij op te volgen. Na zijn HBS-opleiding aan de Gemeentelijke HBS, die vanaf 1957 het Rembrandt Lyceum heette, was hij medicijnen gaan studeren. Maar toen zijn vader ziek werd, voelde hij zich genoodzaakt zijn studie op te geven en het familiebedrijf voort te zetten, samen met zijn broers. Dit was noodzakelijk om de zaak te laten voortbestaan; andere mogelijkheden waren er in die tijd niet. Toen hij Ria leerde kennen werd ook zij betrokken bij het bedrijf. Ook zij brak haar studie hiervoor af, de studie Frans die zij volgde na haar gymnasiumopleiding. Deze gymnasiumafdeling was verbonden aan de HBS en dat was de reden dat de Gemeentelijke HBS Rembrandt Lyceum ging heten, de school waar dus ook Gerard op had gezeten. Daar kenden zij elkaar echter niet van; zij leerden elkaar kennen bij een vriend van Gerard en een vriendin van Ria. Die vriend en vriendin waren namelijk broer en zus.

Ria heeft er nooit spijt van gehad dat ze haar studie Frans heeft afgebroken, want ze vond het heerlijk in het drukkersvak, al herinnert ze zich vooral de toch wat minder vreugdevolle rouwkaarten; *èLVé* was een van de grootste rouwdrukkers in het land. Zij nam aanvankelijk het administratieve type-werk op zich. Ze kon wel niet typen, maar dit leerde zij al snel op de Underwood machine. Na haar huwelijk met Gerard in 1967 werd voor haar een elektrische IBM aangeschaft, waarvan telkens de letterbolletjes gewisseld moesten worden bij elke verandering van lettertype of -grootte. Dat kon wel eens bij elke aanslag zijn. In 1976 was het bedrijf een van de eerste honderd die ging werken met een beeldscherm, de voorloper van de computer, om fotografisch te zetten. Dit was een grote investering van wel f 64.000, maar het verdiende zich terug. Ria maakte zich de nieuwe techniek snel eigen; een korte cursus was genoeg. Gerard had het programmeren vrij vlug onder de knie. Sijthoff was ook aan de nieuwe offsettechniek begonnen maar kon de machines niet goed bedienen, waardoor zij bij De Graaff kwamen om samen te werken. Producten uit die tijd waren bijvoorbeeld de studentenalmanakken. Maar de samenwerking met de studenten werd afgebroken toen er een kloof ontstond; eerst had Gerard als oud-student nog op gelijk niveau met de studenten kunnen verkeren, maar bij het bereiken van een zekere leeftijd begonnen ze toch 'meneer' tegen hem te zeggen, wat hij niet plezierig vond.

In 1984 ging de gezondheid van Gerard achteruit en besloot Ria dat zij wel een eigen bedrijfje kon starten, met gepaste hulp van Gerard. Dit werd Grafaria, dat in 1988 gevestigd werd aan de Oude Herengracht. Ze kwamen aan werk door mond-tot-mondreclame en deden het liefst boeken, boekjes of tijdschriften. Liever geen advertentiewerk, waarvan de tekst niet viel na te kijken, want dat is wat Ria graag nog jaren wil blijven doen. Regelmatig kan zij hierbij nog haar kennis van Latijn, Grieks en Frans gebruiken. Het drukken gebeurt in samenwerking met diverse drukkerijen, bijvoorbeeld Bert Lever van Nautilus, want zelf hebben zij geen pers. Bij Nautilus wordt ook ons Jaarboek gedrukt. Dit is dankzij Ria en Gerard, die de Dirk van Eck-Stichting met Nautilus in contact brachten. Daarvoor werd het Jaarboek namelijk gedrukt bij de grafische afdeling van de Zijlbedrijven, de sociale werkplaats in Leiderdorp. Dit zou goedkoop zijn, maar dat viel wel tegen. Ze stuurden Ed van der Vlist voor een offerte naar Nautilus en die bleek zelfs goedkoper!

Druk: Offsetdrukkerij Nautilus

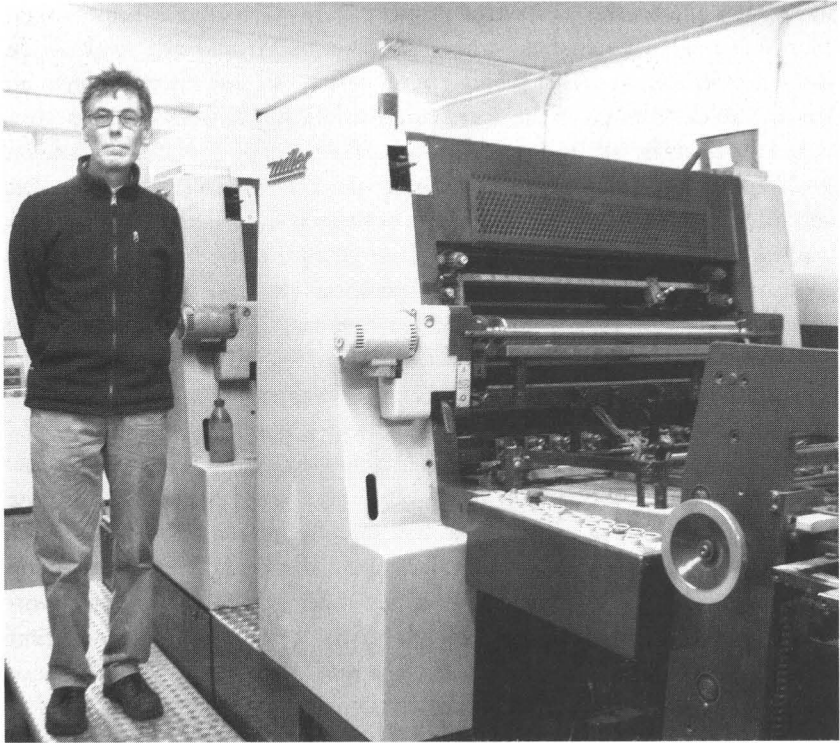
In de Koppenhinksteeg nummer 6 staat een ruimtevullende machine, die voor Bert Lever het drukwerk verzorgt. Sinds 2001 wordt daar ook ons Jaarboek op gedrukt. Bert kwam in contact met de Dirk van Eck-Stichting via Gerard de Graaff, die Ed had gestuurd om een offerte voor het drukken van het Jaarboek van de Dirk van Eck-Stichting te vragen. Bert kende Gerard omdat deze al zetwerk deed voor de STAG, de STudenten en ActieGroepen Drukkerij,³ die Bert Lever in 1989 had overgenomen. Bert Lever had toen Gerard en Ria als connectie van de STAG geërfd. De STAG was bij overname door Bert een 'vrouwendrukkerij', die in handen was van een coöperatie van vrouwen. Het voorwerk van zetten werd onder andere uitbesteed aan Ria en Gerard, waarbij vooral Ria als vrouw welkom was. Naar Gerard werd alleen geluisterd als er een technisch probleem was.

Bert, geboren in 1952 in Amsterdam, was na de nodige omzwervingen bij de STAG uitgekomen. Na zijn middelbare school in Leiden, Visser 't Hooft, was hij aan de Vrije Universiteit in Amsterdam psychologie gaan studeren. Met de eindstreep in zicht haakte hij af. Hij kon zichzelf niet zien in de rol van therapeut, een beroep waarbij je geld verdient door naar mensen te luiste-

ren. Bovendien kende het beroep in die tijd een wildgroei en werd niet altijd even professioneel beoefend. De vraag was alleen, wat nu? Nog voor zijn twintigste had hij zijn vrouw Betty ontmoet en was hij met haar getrouwd op zijn 22^e om aan de dienstplicht te ontkomen.⁴ Toen zij twee kinderen hadden, besloten zij naar Leiden terug te keren. Bert had aanvankelijk niets met drukken te maken, maar kwam ermee in aanraking toen hij allerlei baantjes vervulde via uitzendbureaus om geld te verdienen. Hij vond het een razend interessante bedrijfstak; nu betaalden mensen in ieder geval niet voor iets vaags zoals in het geval van een psycholoog, maar voor een duidelijk product. Eenmaal terug in Leiden wilde hij zich verder bekwamen in het drukkersvak en kwam terecht bij het Nederlands Drukkerij Bedrijf (NDB) in Zoeterwoude-Rijndijk. Hij moest hiervoor wel een grafische opleiding volgen, maar deze werd bekostigd door het bedrijf. Deels leerde hij het vak op het grafisch lyceum buiten het bedrijf, deels binnen het bedrijf, van leermeesters. Dit waren speciaal daarvoor gediplomeerde mensen, die een tweejarige opleiding hadden gevolgd. De leermeester van Bert was Peter Boot. Bert werkte ongeveer vijf jaar op de vellendrukkerij in dagdienst. Maar deze afdeling stond op de nominatie om gesloten te worden en dat betekende voor Bert dat hij voortaan ingezet zou worden bij de rotatiedrukkerij. Omdat deze drukkerij dag en nacht doordraaide, had Bert in ploegendienst moeten gaan werken en daar voelde hij niet veel voor.

In de tussentijd was Bert in de garage van zijn vader al met een eigen bedrijfje begonnen, met een tweedehands drukpersje, waar hij in de avonden en in het weekend mee werkte. Omdat hij bij de Kamer van Koophandel stond ingeschreven kreeg hij lijsten van bedrijfjes die net gestart waren en hieraan zond hij een mailing om zichzelf als drukker van bijvoorbeeld briefpapier of visitekaartjes onder de aandacht te brengen. Hij begon hier redelijk in om te zetten, maar hij durfde het niet goed aan om, als kostwinner van een gezin met inmiddels drie kinderen, zijn vaste baan bij de NDB te verlaten. Deze beslissing viel pas toen de NDB definitief besloot de vellendrukkerij af te stoten en hij bij zijn zoektocht naar werk bij grafische bedrijven stuitte op de vrouwen van de STAG, die aangaven wel iemand te kunnen gebruiken. Eerst dacht hij daar in dienst te worden genomen, maar eenmaal binnen bleek dat de dames de STAG wilden verkopen. Ze wilden ook geen van allen blijven, al had hij de werkvoorbereidster Helen Stolk graag willen

Bert Lever bij zijn Miller TP29S.

houden. Ze wilde echter liever in loondienst werken, zonder sores. De verkoopdeal werd gesloten met Ine Leermakers, die lid was van de Raad van Bestuur en die aan de wieg van de STAG had gestaan. Zo kreeg Bert Lever zijn eigen bedrijf. Het klantenbestand bestond uit datgene dat hij inmiddels zelf had opgebouwd, met af en toe een opdracht van zijn oude werkgever de NDB én het klantenbestand van de STAG.

De STAG als vrouwendrukkerij had veel vrouwengroepen als klant en niet idereen wilde voortaan met een man in zee, maar er bleven genoeg klanten over. Bert veranderde de naam wel meteen in Nautilus, al stond de eerste twee jaar nog wel op het briefpapier: 'Nautilus, waarin opgenomen STAG'. Bert nam zijn leermeester van de NDB, Peter Boot, mee. Verder werkte er nog een derde kracht. De laatste jaren – ruim tien jaar alweer – is dit Donald van

der Molen, die binnen het bedrijf is opgeleid. Er waren wel wat zaken waar Bert zich nog in moest bekwamen, zoals het voorbereidende werk en de kostenberekening voor het werk. Hierin mocht hij een cursus volgen op kosten van de NDB, als afscheidscadeau. Van boekhouding had hij ook geen verstand, maar dit wilde zijn vader voorlopig wel doen. Totdat zijn kinderen groter waren en zijn vrouw Betty dit overnam. Zij doet ook de logistiek, het vervoeren van het drukwerk, want Bert heeft geen rijbewijs.

De kleine persen gingen er op den duur uit en uiteindelijk kwam daar de grote machine die er nu staat, een drukpers van de staatsdrukkerij uit Finland. Dit werd zijn specialisatie, het drukken. Andere werkzaamheden worden uitbesteed. Nautilus drukt veel posters, zoals voor het Leids Vrijtijdscentrum (LVC) of het LAK, maar ook wel voor buiten Leiden, zoals voor het Haagse 'Paard van Troje' of het Crossing Borderfestival, ook in Den Haag. Verder al geruime tijd het *Leids Jaarboekje* en nu dus ook ons Jaarboek. De voorkeur van Bert gaat uit naar boeken. Hij vindt het leuk om op die manier de stad te leren kennen. Om hier meer betrokken bij te zijn is hij de uitgeverij Ginkgo begonnen, waar Kees Walle zijn boek *Buurthouden* heeft ondergebracht, en ook *Het fataal evenement* over de buskruitramp – vormgegeven door Bert van der Veer – is door Ginkgo uitgegeven. Recent verscheen *Stad van boeken. Handschrift en druk in Leiden, 1260-2000*, een uitgave van Ginkgo in samenwerking met Primavera Pers. Dit boek is uitgegeven ter gelegenheid van de tentoonstelling: *Stad van boeken. Zeven eeuwen lezen in Leiden*, die tot juni 2008 te zien is in de Lakenhal.

Slot

Dit dubbeldikke jaarboek is wederom in goede samenwerking met Bert van der Veer, Ria en Gerard de Graaff en Bert Lever totstandgekomen en we hopen dat het nog lang zo mag gebeuren.

Noten

- 1 Een afbeelding van de omslag en het binnenwerk van dit door Bert vormgegeven boek is te vinden op p. 240 in: *De best verzorgde boeken. De verloren jaren. Persoonlijke visies op De best verzorgde boeken 1971 tot en met 1985*, uitgegeven in 1991 als catalogus bij een tentoonstelling in het Museum van het Boek: Meermannno-Westreenianum (Den Haag).
- 2 J.F. Dröge, *De bouw- en bewoningsgeschiedenis van Pieterskerkgracht 9*, uitgegeven ter gelegenheid van de opening van het gerestaureerde gebouw van Ars Aemula Naturae op 28 augustus 1982.
- 3 De STAG was in 1974 begonnen als ideële drukkerij, zonder winstoogmerk, en kon zodoende – mede dankzij subsidie – goedkoop drukwerk leveren aan studentengroeperingen en actiegroepen, die talrijk waren in die jaren. Daar hoorde ook de Vrouwenbeweging bij. (Zie: *Stadskrant* nr. 13, 1984.) Op een gegeven moment werd het een drukkerij waar uitsluitend vrouwen werkten. De STAG zat – voor ze naar de Koppenhinksteeg verhuisden – zes jaar in de Caeciliastraat en daarvoor in het afgebroken pand aan Noordeinde 5.
- 4 Dit was een zogenaamd Vredeling-huwelijk, vernoemd naar de toenmalige minister van Defensie die deze manier van ontkomen aan de dienstplicht mogelijk had gemaakt.

Belangstellenden voor de Dirk van Eck-
Stichting op de Uitdag in de
Pieterskerk, 12 september 1991.

Belangstellenden voor de Dirk van Eck-
Stichting op de Uitdag in de
Pieterskerk, 12 september 1991.

Duwen, trekken en aaien

Herinneringen aan de eerste jaren van de Dirk van Eck-Stichting

JAAP MOES

Niemand zat twintig jaar geleden op de Dirk van Eck-Stichting te wachten. Als jong bestuur van een kersverse historische club moesten we ons eigen plaatsje in cultureel Leiden veroveren, terwijl vrijwel gelijktijdig andere nieuwe historische initiatieven werden ontwikkeld, zoals de Stichting Industrieel Erfgoed Leiden (STIEL) en de Vereniging Jan van Hout.¹ Daar komt bij dat de Dirk van Eck-Stichting wegens haar linkse imago door de gevestigde instellingen op historisch terrein aanvankelijk argwanend werd gadeslagen. Die eerste jaren vielen in menig opzicht niet mee. Het was een kwestie van duwen om ons nieuwe initiatief in beweging te brengen, van trekken om draagvlak te creëren en van aaien om gevestigde instellingen en functionarissen mee te krijgen met onze doelstellingen. Toch herinner ik mij die periode ook als een gouden tijd in Leiden want het was erg leuk om de stichting van de grond af op te bouwen.

Een klein aantal enthousiaste, en bovenal kundige, medebestuurleden heeft werkelijk gepionierd om de Dirk van Eck-Stichting een goede start te geven. Ik noem Cor Smit en Dick Wortel als bestuursleden van het eerste uur, Ed van der Vlist en Kees Walle van het dagelijks bestuur als initiators en steunpilaren van talrijke nieuwe, geslaagde activiteiten, variërend van de plaatsing van een gevelsteen voor prof. dr. P.J. Blok tot het symposium over nieuwkomers tussen 1200 en 2000 in Leiden. Arjan Honkoop was de energieke motor van het Leids Audio Visueel Archief (LAVA). Piet de Baar, Bert van der Veer, Peter Otgaar (mijn 'oude' geschiedenisleraar!) en Dirk Jaap Noordam waren onmisbare redactiekrachten achter het Jaarboek. En *last but not least* hoort Jaak Slangen eigenlijk overal bij. Met veel plezier kijk ik terug op mijn samenwerking met deze mensen tussen 1987 en 1997. Dankzij hun

inbreng heeft de stichting een basis gekregen om zich te ontwikkelen tot wat zij nu is. Om die kleine kern zou ik natuurlijk steeds wijder wordende cirkels in herinnering kunnen brengen van mensen die ook hun steentje hebben bijgedragen, totdat ik uiteindelijk alle donateurs zou moeten noemen. Dat is hier uiteraard teveel gevraagd.

Bij het tienjarig bestaan van de Dirk van Eck-Stichting heb ik in het Jaarboek 1997 al een indruk van de eerste tien jaar geschetst. Op verzoek van de redactie dis ik nu ter gelegenheid van het twintigjarig bestaan het een en ander op in de vorm van mijn persoonlijke herinneringen. Deze bijdrage kan gezien worden als een egodocument van een oud-voorzitter.² Ik sta met name stil bij het eerste decennium van de stichting, in het tweede was ik er behalve als auteur in het Jaarboek niet meer bij betrokken. Ik beperk mij hier tot enkele *highlights* waarbij het accent ligt op de wijze waarop wij een plekje voor de stichting veroverden.

Het kan raar lopen

Toeval heeft een intrigerende rol gespeeld. In de jaren tachtig studeerde ik sociale en economische geschiedenis aan de Leidse universiteit. Sinds 1983 was ik bovendien als assistent van wijlen prof. dr. Hille de Vries aan de Vakgroep Geschiedenis verbonden. In de daaropvolgende jaren onderzochten wij het rijke en goed ontsloten archief van de Leidse textielonderneming van J.J. Krantz & Zoon. In het kader van dat onderzoek heb ik een vijftal ex-werknemers van Krantz uitvoerig geïnterviewd.³ Via de doctoraal-werkcolleges van professor De Vries waren zo'n veertig studenten bij het Krantz-onderzoek betrokken.

In 1986 hield dr. A.L. van Schelven van de Stichting Textiel Geschiedenis in de toenmalige Vlietpanden van het Leidse Gemeentearchief een lezing over familisme in de textielindustrie. Veel van onze studenten waren bij die lezing van Van Schelven aanwezig. Na afloop kwam ik voor het eerst in contact met Cor Smit, die toen actief was bij de Werkgroep Industrieel Erfgoed Leiden (WIEL, later Stichting Industrieel Erfgoed Leiden, STIEL). Hij viel mij op omdat hij Van Schelven na afloop van diens lezing net als ik enkele vragen stelde.

Door Heiko Tjalsma, die als promovendus aan de universiteit was verbonden, was ik al in contact gekomen met WIEL. Hij was daar secretaris. Ik meen dat het Tjalsma was die mij vroeg om een bijdrage te leveren over Krantz aan de bundel *Leids fabrikaat*, waar hij toen als redacteur mee bezig was. Smit was daar ook bij betrokken en hem kwam ik daarna zo nu en dan tegen in de studiezaal van het Gemeentearchief. Op een keer vertelde hij over een werkgroep in oprichting die zich met name met de sociale geschiedenis van Leiden wilde gaan bezighouden. Ik heb meer belangstelling voor mensen en sociale verhoudingen dan voor gebouwen en architectuur, dus dat vond ik interessanter dan STIEL.

Daar komt bij dat ik tijdens mijn geschiedenisstudie ook de lerarenopleiding had gevolgd. In dat kader maakte ik samen met een medestudent een experimenteel onderwijsproject voor leerlingen uit de onderbouw van de middelbare school met als titel *Leiden in Gouden Tijden*. Ons project ging over de Sleutelstad in de Gouden Eeuw. Wij wilden dat de leerlingen zich afvroegen of het wel zo'n gouden eeuw was, en daarom keken we kritisch naar armoede versus grote rijkdom, erbarmelijke woonomstandigheden tegenover statige herenhuizen, gebrekkige hygiëne, ongelijke sociale zorg, slechte arbeidsomstandigheden in de nijverheid, nepotisme in het bestuur, klassenjustitie in de rechtspraak en meer van dat soort thema's. Tijdens onze stage van de lerarenopleiding brachten we het project in de praktijk. Toen het een geslaagd initiatief bleek, wilden wij het gaan verspreiden over alle Leidse middelbare scholen, om uiteindelijk uitwisselingsprogramma's samen te stellen met scholen en leerlingen uit andere steden.

Een uitgewerkt idee is echter niet genoeg. De noodzakelijke contacten en de financiële middelen ontbraken ons eenvoudigweg om de kiem verder te ontwikkelen. Daarom klopten we aan bij de gemeente om een eventuele samenwerking te bespreken. We werden te woord gestaan door een onderwijs-ambtenaar op het stadhuis. Toevallig had zij toen een soort projectdoos voor scholen in de maak en daar zou ons geschiedenisproject in kunnen passen, zij het in flink afgeslankte vorm en veel beperkter van opzet. Ons project zou als een paar A-viertjes kunnen worden opgenomen met wat opdrachten voor de leerlingen. Dat was niet wat wij voor ogen hadden, en dus ging het niet door. We waren uiteraard teleurgesteld in de gemeente.

Daarop gingen wij met het concept van ons onderwijsproject de boer op.

Aanvankelijk waren we van plan om contact te leggen met de Vereniging Oud Leiden. Maar ik had ondertussen van Cor Smit gehoord dat die nieuwe werkgroep sociale geschiedenis van Leiden ook speciaal aandacht aan het onderwijs wilde schenken, en zo belandden wij dus min of meer toevallig op een najaarsavond in een vergadering van die werkgroep in het pand van de Stichting Welzijn aan de Breestraat. Er waren op die bijeenkomst en ook op daaropvolgende altijd wel een paar plaatselijke PvdA-politici aanwezig. Al snel werd het mij duidelijk dat iedereen zijn eigen agenda had. Het ging er dan ook nogal chaotisch, vaag en vrijblijvend aan toe, vond ik. Van een speciale belangstelling voor onderwijsprojecten hebben wij echter maar weinig gemerkt op de bijeenkomsten van die initiatiefgroep. De mede-auteur van het onderwijsproject haakte dan ook vrij snel af.

Het kan dus raar lopen. Als ik in 1986 niet aan de praat was geraakt met Cor Smit in het Leidse Gemeentearchief bij de lezing van Van Schelven over familisme in textielindustrie, zou ik met het onderwijsproject *Leiden in Gouden Tijden* eenvoudigweg naar de Vereniging Oud Leiden zijn gegaan. Dan was ik niet bij de initiatiefwerkgroep in de Stichting Welzijn beland en zou de geschiedenis van de Dirk van Eck-Stichting heel anders zijn verlopen.

Gekrakeel aan de stichtingswieg

Met die initiatiefwerkgroep sociale geschiedenis van Leiden had ik een wat langere adem dan mijn mede-auteur van het onderwijsproject *Leiden in Gouden Tijden*. Door mijn onderzoek naar de Leidse textiel als student-assistent had ik immers ook andere noten op mijn zang. Het onderwijsproject raakte al snel op de achtergrond, omdat de Leidse textiel al mijn aandacht opeiste. Ik woonde de vergaderingen van die initiatiefwerkgroep dus bij en herinner mij dat er op een zeker moment door iemand een opzet voor een toekomstige structuur te berde werd gebracht met een idee voor een regelmatig te verschijnen historisch tijdschrift. Eerst zou er een soort 'nulnummer' moeten worden gemaakt. Ik vond het er nogal ambtelijk aan toe gaan allemaal. Het nul-nummer werd op een volgende vergadering gepresenteerd, maar ik zag daar helemaal niets in. Wilde het initiatief van de werkgroep ergens toe leiden, dan zou er meer moeten gebeuren dan alleen maar praten. Het volstond naar mijn idee niet om structuurnota's te maken met beleids- en publiciteitsplannen.

Onder het motto: 'geen woorden meer maar daden' werd op een zeker moment voor een andere strategie gekozen. Hoe dat precies verliep, ontrok zich aan mijn waarneming, maar op een volgende vergadering werd ineens nogal resoluut besloten dat er eerst een stichting zou worden opgericht. Toen dat op die werkgroepsbijeenkomst werd voorgesteld, stond ik daar helemaal achter, want ik wilde op dat moment nog steeds ons onderwijsproject *Leiden in Gouden Tijden* verder brengen, en ik hoopte dat zo'n stichting daarbij behulpzaam zou kunnen zijn.

De oprichtingsbijeenkomst in het Gulden Vlies op 1 mei 1987 werd door zo'n 35 tot 40 genodigden bezocht. De lezing van Jaak Slangen over de naamgever van de stichting vond ik interessant. Maar ik heb daar wel een kritische kanttekening bij, want ik kan mij niet herinneren dat de keuze voor de Leidse SDAP'er Dirk van Eck ooit op een vergadering ter sprake is gekomen. Vermoedelijk is dat door een paar initiatiefnemers van de werkgroep achter de schermen besloten. Persoonlijk zou ik voor een neutralere naam hebben gekozen, of voor een werkelijk emancipatoire. Ik ben altijd voornamelijk wetenschappelijk gemotiveerd geweest en niet zo activistisch ingesteld, wat overigens niet wegneemt dat ik de emancipatiegedachte die aan de stichting ten grondslag ligt ten volle onderschrijf. Het gaat daarbij mijns inziens hoofdzakelijk om het vullen van een kennislacune vanuit een historische invalshoek: geschiedschrijving van (groepen) mensen met een maatschappelijke achterstandspositie.

De keuze voor Dirk Antonie van Eck was eerlijk gezegd niet zo handig. In latere jaren moest ik altijd uitleggen wie dat was. De naam sprak dus niet voor zich. Ik vond het merkwaardig dat er voor een elitefiguur was gekozen, terwijl de aandacht van de stichting juist uitgaat naar zwakkeren en verdrukten in de samenleving. Dirk was immers telg van de welgestelde patriciërsfamilie Van Eck, die tot de nationale bestuurstoplaag behoorde.⁴ Bovendien maakte hij als gemeenteraadslid deel uit van de lokale elite.⁵ Hij woonde niet in de Bouwelouwesteeg of aan de Waardgracht, maar in Huize Pomona, een villa in het lommerrijke groen op de grens met Oegstgeest. Daarnaast was hij uiteraard ook een vooraanstaande plaatselijke SDAP'er die het voor arbeiders opnam. Maar er vallen natuurlijk meer belangrijke personen voor links Leiden te noemen, onder andere ook pioniersvrouwen die baanbrekend werk in de gemeenteraad en daarbuiten verzetten.

Via de naam ontstond er een link met de PvdA. Dat oormerk vond ik jammer. De stichting heeft er in het eerste decennium – althans onder mijn voorzitterschap – meer last dan profijt van gehad. Zo werden wij door anderen al snel gezien als een dochterorganisatie van de PvdA en dat werkte herhaaldelijk belemmerend. Menigmaal heb ik moeten uitleggen dat de stichting volkomen los staat van die politieke partij. Voor zover ik weet is de PvdA zelfs nooit donateur geweest, GroenLinks en SP overigens evenmin. Maar dat er wederzijdse sympathie bestond, staat buiten kijf.

Van Slangens verhaal over Dirk Antonie van Eck werd een brochure gemaakt. Die kon bekostigd worden uit een donatie van iemand uit de welgestelde familie Van Eck.⁶ Ook werd een folder van de stichting gedrukt. Maar daarna gebeurde er verder vrijwel niets. Nadat hij de oprichtingsakte als voorzitter had ondertekend, was Wiersma in elk geval vrij snel verdwenen. De stichtingsvergaderingen gingen met een afwezige voorzitter echter ook door, voortaan in de zogenoemde Dirk van Eck-kamer in het deftige Gulden Vlies. Ik herinner mij dat iemand op een zeker moment ergens een antieke SDAP-vlag had opgeduikeld en die werd daar aan de muur bevestigd. Tegen die achtergrond vergaderde het eerste stichtingsbestuur. Helaas hadden de motten zich danig in het artefact gevreten, zodat het aan serieuze restauratie toe was. De stichting heeft de PvdA toen tevergeefs verzocht om een financiële bijdrage.

Niet ‘*top down*’ maar ‘*bottom up*’

In die eerste maanden leidde secretaris Cor Smit enkele stichtingsvergaderingen. Ik moet helaas bekennen dat ik mij niet kan herinneren wat daaruit kwam. Ongetwijfeld staat dat wel in de notulen te lezen, maar toen ik in 1997 uit Leiden naar Londen verhuisde, heb ik vrijwel al mijn Leidse archivalia aan het bestuur en aan het Leidse Gemeentearchief overgedragen.⁷ Ik kan het nu dus niet even snel opzoeken. Cees Plug volgde voorzitter Wiersma op. Ook hij was een PvdA-politicus.

Dick Wortel bleef althans voorlopig penningmeester, terwijl Cor Smit het secretariaat voor zijn rekening nam. Op een gegeven moment stelde Smit Marian Weevers aan mij voor als tweede secretaris. De meeste andere leden van het algemeen bestuur waren niet actief voor de stichting. Misschien

hebben zij vanuit de coulissen wel getracht om prettig vaarwater voor het Dirk van Eck-bootje te scheppen, maar ik moet helaas bekennen dat ik daar tijdens mijn voorzitterschap maar weinig van heb gemerkt.

Een voorbeeld kan dat illustreren. Smit trachtte via een onderzoeksaanvraag bij de WetenschapsWinkel een onderzoeksplaats te krijgen bij de Leidse universiteit voor een project over Leidse arbeidersgeschiedenis. Peer Vries, docent theoretische geschiedenis aan die universiteit, was bestuurslid van de Dirk van Eck-Stichting en hij zetelde tevens in het bestuur van de WetenschapsWinkel. Zo bestonden dus korte netwerklintjes, maar toch werd Smits aanvraag afgewezen. Later verscheen bij de Vakgroep Geschiedenis wel het interessante, zij het nogal armoedig gestencilde, onderzoeksverslag van Frans Zonneveld waarin hij de geschiedschrijving van Leidse arbeiders inventariseert. Vanuit de Dirk van Eck-Stichting hebben wij daar in 1992 nog in allerijl een mini-symposium over georganiseerd om er toch nog wat aandacht aan te schenken, anders was het vermoedelijk vrijwel meteen in vergetelheid weggezonden. Smits initiatief leidde ondanks de hooggespannen netwerkrelaties echter verder tot niets, overigens net als zijn eerbiedwaardige idee om in Leiden een centrum voor stadsgeschiedenis op te richten. Ik heb er nooit meer iets van vernomen. Het illustreert de moeizame start van de stichting. Alleen met elkaar praten en netwerkrelaties smeden is niet genoeg, leerde ik daarvan. Er werd veel gesponnen, maar het leverde slechts weinig garen op. De stichting moest een andere weg gaan. Haar pad liep niet langs de lijnen *top down*, maar *bottom up*.

Muiderkringbijeenkomst en het voorzitterschap

Niet lang nadat Plug in 1989 voor het voorzitterschap had bedankt, nodigde Cor Smit mij uit voor een lunchbijeenkomst bij tweede secretaris Marjan Weevers thuis in haar flat aan de Muiderkring. Smit vroeg mij bij een broodje kaas of ik voorzitter wilde worden. Dat overviel me toen een beetje. Hoewel ik terdege besepte dat eigenlijk niemand in Leiden op de Dirk van Eck-Stichting zat te wachten, zegde ik toch toe. Waarschijnlijk bestond toen ook binnen de stichtingsgelederen de vrees dat het initiatief een kort leven beschoren was. En ook daarbuiten waren er mensen die zich afvroegen of er nog wel plaats was voor zo'n historische stichting. Zoals ik eerder al aan-

stipte was onder andere STIEL ongeveer gelijktijdig opgericht. Die club was met een gedreven voorzitter en kundige secretaris zeer actief. Bovendien hield zij zich ook al met sociale en economische geschiedenis bezig, omdat zij het industriële verleden van Leiden tot haar werkterrein had gekozen. Daar kwam nog eens bij dat STIEL zich van veel publiciteit bediende, bijvoorbeeld rond het behoud van het fabrieksgebouw van Parmentier, waardoor zij het nieuw te ontginnen historische terrein aanvankelijk domineerde. Daar moge de fraaie bundel *Leids fabrikaat* van getuigen.

Hoewel er altijd goede contacten tussen de Dirk van Eck-Stichting en STIEL bestonden, kan ik niet verhehlen dat er toch ook sprake was van een zekere vijandigheid. Het zat er bijvoorbeeld niet in dat wij een gezamenlijke nieuwsbrief of een ander orgaan zouden uitgeven, omdat STIEL vreesde dat zij daarmee haar eigen identiteit zou verliezen. Zij ging dus haar eigen blad uitgeven, en wij ons Jaarboek. STIEL had daarvoor donateurs nodig, net als wij. Kortom, wij visten in dezelfde vijver. Tot ongenoegen van haar toenmalige voorzitter stelde ik daarbij al hengeland dat STIEL zich met oude gebouwen bezighield en wij met de mensen die erin hadden gewerkt.

Wilde de Dirk van Eck-Stichting een levensvatbare kans krijgen, dan moest er heel wat gebeuren, zoveel was mij duidelijk. Er was in 1989 nog geen honderd gulden in kas en er waren zo'n veertig donateurs. Tegen die achtergrond ging ik als kersverse voorzitter aan de slag om een aantal nieuwe ideeën te verwerkelijken. Om te beginnen werd al snel het algemeen bestuur met de talrijke zogenoemde 'slapende bestuursleden' naar de achtergrond geschoven door nog slechts één keer per jaar plenair bijeen te komen. De meeste bestuursleden waren mensen die wel bij de stichting betrokken wilden zijn, maar zij wilden of konden geen concrete bijdrage leveren. Daarom zou het dagelijks bestuur, bestaande uit een klein, daadkrachtig clubje mensen, voortaan zo vaak bijeenkomen als nodig was om activiteiten te organiseren en de voortgang te bewaken. Het ging daarbij om de voorzitter, de penningmeester, de secretaris en nog een of hooguit twee actieve bestuursleden. In de praktijk bleek dat later prima te functioneren.

Ook dienden de financiën op orde te worden gebracht, of liever: er moest geld komen. Ik wilde verder dat er een orgaan kwam, en er moesten regelmatig interessante activiteiten worden georganiseerd om de belangstelling voor de Dirk van Eck-Stichting in het bijzonder en de sociale geschiedenis van

De sprekers op de congresdag 'Stof uit het Leidse verleden', 2 juni 1989. Van links naar rechts, van boven naar beneden: J. van Bodengraven (congresvoorzitter), A.J. Brand, H.D. Tjalsma,

B. van Ast, S. Groenewegen, P.H.H. Vries, A.L. van Schelven, H. de Vries, J.K.S. Moes, G.C. Quispel, E.M. Kloek, E.T. van der Vlist, B.M.A. de Vries (S.J. Beurze ontbreekt).

Leiden in het algemeen te vergroten, zodat uiteindelijk meer donateurs konden worden geworven. Het orgaan werd de jaarlijkse publicatie waarin emancipatiegeschiedenis en zoveel mogelijk nog ongeschreven verhalen centraal staan: het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken*. Ik wilde nadrukkelijk ook economische geschiedenis erbij betrekken als ook de directe omgeving van de stad. Het Jaarboek moest een platform worden voor de plaatselijke sociale en economische geschiedschrijving, want dat was een lacune in de oude arbeidersstad. Bovendien moest het Jaarboek het cement worden tussen de donateurs en het bestuur van de stichting.

De eerste vraag was welke onderwerpen in het Jaarboek voor het voetlicht zouden worden gebracht. Voor *Leiden in Gouden Tijden* had ik al uitvoerig literatuuronderzoek gedaan en zo had ik een aardige lijst van Leidse publicaties samengesteld. Cor Smit had ook een Leidse literatuurlijst. Wij hebben toen onze boekenlijsten samengevoegd en er de *Voorlopige en beknopte bibliografie der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* van gemaakt. Dat was nog niet zo eenvoudig, want pc's waren toen nog zeldzaam. Op de universiteit had ik er een tot mijn beschikking gekregen, samen met

enkele andere student-assistenten. Die bibliografie werd geschonken aan alle donateurs ter stimulering van nieuwe bijdragen aan het Jaarboek.

Aangezien ik als student-assistent bij de sectie economische en sociale geschiedenis van de Leidse universiteit werkte, kon ik een inventarisatie maken van ongepubliceerde doctoraalscripties over Leidse geschiedenis, waar niemand buiten de universiteit het bestaan van kon vermoeden. Het betreft doorgaans degelijk onderzoek en veelal goede teksten, die na wat redigeerwerk fraaie artikelen konden worden. Hele lijsten met scriptietitels heb ik gemaakt en vervolgens de adresgegevens van auteurs nageplozen om hen te verzoeken hun werkstuk te bewerken tot een artikel in ons Jaarboek. Later is rijkelijk uit die bron geput.

Het eerste Jaarboek werd er door Dick Wortel, Ed van der Vlist en mijzelf onder hoge druk uitgeperst om zo snel mogelijk een begin te kunnen maken. We waren serieus en we wilden dat het degelijk werd. Daarom vroegen we ook een ISBN aan. Zelf schreef ik de helft van het eerste Jaarboek vol met huishoudelijke zaken en plannen voor de toekomst, terwijl Ed en Dick de aller-eerste inhoudelijke bijdragen leverden. Vervolgens namen Ed en ik de redactie op ons. Wij hebben werkelijk avondenlang op een pc in de universiteit zitten experimenteren met een van de eerste tekstverwerkingsprogramma's om de layout te maken, brieven aan donateurs te schrijven en etiketten te printen op de beschikbare matrixprinter. Dick werkte bij het *Woordenboek der Nederlandse Taal*, waar een laserprinter stond. Die mochten wij gebruiken om de kopij fraai te printen, zodat zij met weinig kosten kon worden vermenigvuldigd.

Verder maakte Dick als vakbondsvertegenwoordiger deel uit van de Sociale Werkvoorzieningscommissie. Zo ontstond het idee om het Jaarboek door De Zijl Bedrijven (DZB) te laten drukken. Dat paste goed in de geest van de stichting. Een historisch jaarboekje met een emanciperende boodschap, dat door een bedrijf werd gemaakt waar mensen werkten die volop in een emancipatieproces waren verwikkeld. Ik herinner mij nog goed hoe opgetogen wij waren toen Ed en ik de eerste editie bij de drukkerij van DZB gingen halen aan de Touwbaan in Leiderdorp, waar DZB toen was gevestigd. De eerste Jaarboeken stonden daar op een afgesproken tijdstip vers van de pers keurig gereed in een aantal dozen op ons te wachten. Ook later bleef het spannend om de nieuwe Jaarboeken als eerste te mogen bekijken.

In 1993 maakten we met de vormgeving van het Jaarboek een sprong voorwaarts. Toen kwam Bert van der Veer als grafisch vormgever de redactie van het Jaarboek versterken. Elk jaar werden er nieuwe auteurs bij het Jaarboek betrokken en verschenen interessante artikelen over sociale en economische geschiedenis van de stad. Op een zeker moment gingen wij als redactie een stap verder door ook nieuwe publicaties te recenseren en nieuwe relevante aanwinsten van het Gemeentearchief op te nemen. Ook dat was een novum in Leiden. Naar mijn mening groeide en ontwikkelde het Jaarboek zich zo in de eerste tien jaren tot een waardevolle bijdrage aan de Leidse geschiedschrijving.

Nog een verandering die ik meteen doorvoerde toen ik voorzitter werd, was de verhoging van de minimumdonatie. Ik vond *f* 10 te weinig om iets zinvols mee te kunnen doen, zeker met slechts drie dozijn mensen die een keer een donatie hadden overgemaakt. Daarom heb ik de minimumdonatie meteen verhoogd naar *f* 25. Ik herinner me dat de penningmeester het daar niet mee eens was, omdat de drempel dan te hoog zou kunnen worden voor mensen met een kleine beurs. Sympathiek argument natuurlijk, maar ik vond het toch te klein gedacht. Naar mijn mening is het beter om iets meer van donateurs te vragen en daar dan ook iets concreets voor terug te geven (bijeenkomsten met interessante historische lezingen of presentaties en een Jaarboek om thuis rustig kennis van te nemen) dan een lage donatie te vragen en helemaal niets te doen. Niet alleen het gebrek aan daadkracht was tot dan toe verlamkend geweest, ook door geldgebrek kon er bijna niets tot stand worden gebracht. De *f* 100 in kas toen ik in 1989 aantrad was zelfs te weinig om ook maar de portokosten van een Jaarboek voor een veertigtal donateurs te betalen, laat staan het Jaarboek zelf.

Verder wilde ik dat de donateurs voortaan elk jaar werden gemaand om opnieuw te doneren. Om de vinger aan de pols te houden, zou er elk jaar een bijeenkomst met een lezing, een diashow of een andere historische activiteit moeten worden georganiseerd, waarvoor de donateurs zouden worden uitgenodigd met het verzoek een nieuwe donatie te verrichten. Dat werkte goed. De jaarlijkse donateursavond werd al snel een traditie. Na enkele jaren hoorde ik van verscheidene donateurs dat zij naar die avond uitkeken. Op die bijeenkomst werd tevens het nieuwe Jaarboek gepresenteerd. De aanwezige donateurs konden dan hun exemplaar in ontvangst nemen. De resterende

Jaarboeken bracht ik in de eerste jaren samen met Ed van der Vlist, die toen mederedacteur en penningmeester was, persoonlijk bij de donateurs thuis. We verdeelden de dozen met Jaarboeken en brachten die dan op de fiets rond. Dat scheelde portokosten.

Via de hogere minimumdonaties kreeg de stichting geleidelijk een gezondere financiële basis. Het werd althans al snel mogelijk om de kosten van het Jaarboek daarmee te dekken, en dat werkte als een vliegwiel. De stichting werd bekender en kreeg meer belangstelling als er activiteiten werden ontplooid, waardoor er meer donateurs konden worden ingeschreven. Bovendien werden subsidieaanvragen gemakkelijker gehonoreerd, omdat we bewezen hadden dat we goede resultaten konden boeken. Incidenteel werd voor speciale projecten subsidie bij culturele fondsen aangevraagd. Dat is vrijwel altijd met voldoende succes gedaan om nieuwe activiteiten tot stand te brengen. Organisaties van het Anjerfonds tot en met de Vereniging Oud Leiden hebben financiële bijdragen geleverd door onze activiteiten te steunen die zij de moeite waard achtten, variërend van symposia tot publicaties.

Van hetzelfde laken een pak

Een van de eerste belangrijke activiteiten van de Dirk van Eck-Stichting betrof een workshopachtige manifestatie rond de geschiedenis van de Leidse textiel (afgekort WOLT). Er waren drie afzonderlijke onderdelen. Ten eerste zou er een tentoonstelling over de textielindustrie komen onder leiding van Cor Smit. Ten tweede zou ik een wetenschappelijk congres met lezingen over de Leidse textielgeschiedenis organiseren. Ten derde zouden werknemers uit de inmiddels verdwenen Leidse textiel worden geïnterviewd en hun levensverhalen zouden worden vastgelegd in een of meerdere publicaties. Dit *oral history*-project stond aanvankelijk onder leiding van Manuela Dubois, maar toen zij al in een vrij vroege fase afhaakte, nam Jan Laurier gelukkig de fakkel van haar over.

De textieltentoonstelling in de Vlietpanden van het Leidse archief in juni 1989 was klein maar fijn en zij werd goed bezocht. Ook de congresdag was een succes. Er waren zo'n tachtig betalende bezoekers, en tot mijn genoegen ook een aantal van ver buiten Leiden. Ter ludieke promotie werden door Agnes van Steen zelfs t-shirts voor de sprekers gemaakt met het logo van de

Dirk van Eck-Stichting erop. Of zij die ooit hebben gedragen weet ik niet, maar ik werd al vrolijk van de gedachte dat een hoogleraar met het logo van de stichting zou rondlopen. Bij de voorbereidingen wilde ik niets aan het toeval overlaten en daarom had ik de sprekers zelfs voor een generale repetitie uitgenodigd in het Gemeentearchief om alles van het congres door te nemen. Hoewel ik later leerde dat zoiets erg ongebruikelijk is, waren bijna alle sprekers toen toch aanwezig. Mede dankzij de medewerking van een aantal mensen verliep het congres vrijwel vlekkeloos.

Naast ervaren inleiders voor de verschillende historische perioden zoals Dick de Boer, Boudien de Vries en Hille de Vries had ik merendeels jonge, onervaren historici uitgenodigd om hun onderzoek naar de Leidse textiel te presenteren. Ik herinner mij dat ik op de congresdag toch wel wat onrustig werd toen een van de jeugdige sprekers die zijn doctoraalscriptie had bewerkt niet aanwezig was. Toen het moment naderde dat hij aan de beurt was en ik hem opbelde, bleek dat hij thuis een beetje nerveus nog aan zijn verhaal zat te schaven en dat hij de tijd uit het oog was verloren. Hij arriveerde op het nippertje op tijd voor zijn lezing. Dat was een interessant verhaal over de financiën en het familiebelang van Krantz. Hoewel het symposium met maar liefst dertien verhalen wel een erg lange zit was, waren de reacties van de toehoorders later toch zeer enthousiast.

Ik had van tevoren aangekondigd dat de lezingen gebundeld zouden worden in een congresboek. Met het maken van hun lezingen hielden de sprekers daar dan ook rekening mee. Die formule is later ook gehanteerd bij het symposium over bijvoorbeeld *Nieuwkomers in Leiden*. Ongeveer een jaar na het congres had ik met de nodige moeite de kopij van alle dertien sprekers ingezameld. Samen met Boudien de Vries heb ik uiteindelijk de eindredactie ter hand genomen. Cor Smit was ondertussen steeds enthousiaster geworden. Hij wilde ook graag een bijdrage aan het boek leveren. Ik herinner mij bijvoorbeeld levendig dat hij 's avonds een paar keer bij ons thuis aan de Vaartkade kwam om mij van alles te vertellen over zijn naspeuringen in het archief over stoommachines in de Leidse textielindustrie en de angst van omwonenden toen het eerste apparaat in de stad werd geplaatst. Hoewel Smit geen spreker op het symposium was, en het niet de bedoeling was om bijdragen van anderen in de congresbundel op te nemen, heb ik zijn stuk 'De asem van Beëlzebub' toch in *Stof uit het Leidse verleden* opgenomen.

Liefdewerk oud papier

Aan de totstandkoming van dat boek heb ik de nodige woelige herinneringen. Het was wederom een kwestie van duwen, trekken en aaien. Via het Fondsenboek had ik zo'n f 11.000 subsidie bijelkaar gesprokkeld van uiteenlopende historisch culturele stichtingen en fondsen in heel Nederland. Een daarvan was dicht bij huis. De Vereniging Oud Leiden wilde f 1.500 subsidie verstrekken mits het boek in haar *Leidse Historische Reeks* zou worden opgenomen. Dat was de reeks die Oud Leiden destijds tot stand trachtte te brengen. Er waren al wel enkele delen verschenen, maar daarna was een zekere stagnatie opgetreden. Aangezien mijn congresbundel twee keer zo omvangrijk zou zijn als de reeds verschenen deeltjes in die reeks, verzocht ik het bestuur van Oud Leiden brutaalweg om een dubbele subsidie. Tot mijn grote genoegen kreeg ik die toezegging. Daarbij heb ik erop gestaan dat het een Dirk van Eck-publicatie zou worden. Ook dat lukte, zodat de auteursrechten niet alleen bij de uitgever berusten, maar ook bij de Dirk van Eck-Stichting. Verder is in het boek een wervende tekst over de stichting opgenomen. Het daarbij afgebeelde logo van Van Eck heb ik toen eigenhandig uitgeknipt uit de eerste gedrukte folder van de stichting. Het is hetzelfde logo dat voor de t-shirts werd gebruikt.

Een andere illustratie van het aaien, duwen en trekken uit de eerste stichtingsjaren betreft de presentatie van het *Stofboek*, zoals het inmiddels in de wandelgangen werd genoemd. Ik kreeg het aan de stok met de voorzitter van Oud Leiden over de boekpresentatie. Het was de eerste grote manifestatie van de Dirk van Eck-Stichting en ik wilde het boek presenteren in De Lakenhal, naar mijn idee de locatie bij uitstek voor deze gelegenheid. Daarom had ik van alles geregeld met medewerkers van het museum, tot en met de drankjes voor de toehoorders en de stand met boeken die te koop zouden worden aangeboden. Museum De Lakenhal vond het natuurlijk prima. Het leverde immers aardige publiciteit op, waar het museum niets voor hoefde te doen. Toen ik vervolgens de voorzitter van Oud Leiden opbelde en hem uitnodigde om het eerste exemplaar van het boek in ontvangst te nemen op onze Dirk van Eck-presentatie samen met de toenmalige burgemeester Goekoop, raakte ik bij hem kennelijk een gevoelige snaar. Hij explodeerde eenvoudigweg. Wie dacht ik wel niet dat ik was... Wij hadden toen thuis zo'n oude bakelie-

Overhandiging van de eerste exemplaren van het 'Stofboek' door Jaap Moes aan burgemeester C. Goekoop en aan de voorzitter van de Vereniging Oud Leiden, P.F.J. Obbema, in Stedelijk Museum De Lakenhal, juni 1991.

ten telefoon uit de jaren dertig in gebruik, met zo'n hinderlijke echo, die het er voor mij op dat moment als beginnend voorzitter van een nieuw historisch clubje bepaald niet makkelijker op maakte. Hij vond dat het allemaal niet door kon gaan op deze manier. Het was een boek dat (mede) door Oud Leiden was betaald, het was een deel in de historische reeks van Oud Leiden en bovendien was hij niet van tevoren gekend in de keuze van de presentatiedatum. Ik had mijn agenda namelijk gevoegd naar die van de burgemeester, die ik voor deze eerste publicitaire gelegenheid van de stichting van het grootste belang achtte. Zo werden dit soort zaken volgens de voorzitter van Oud Leiden niet geregeld. Hij had die dag in elk geval geen tijd. Het kon allemaal dus eenvoudigweg niet doorgaan.

Nou, ik moet bekennen dat ik met de bakelieten echo die in mijn hoofd doordreunde wel even moest slikken, maar ik was toch niet van plan om met het stichtingsdebuut te wijken. De afspraak met de burgemeester was name-

lijk al gemaakt. Ik wist het bestuur van Oud Leiden ervan te overtuigen dat het boek er sowieso zou komen. En ons gemeenschappelijke belang was dat het ook op een prettige manier zou gebeuren. Zo kwam de presentatie van de congresbundel *Stof uit het Leidse verleden* toch tot stand op de manier die ik samen met Ed van der Vlist had gepland. In De Lakenhal reikte ik namens de Dirk van Eck-Stichting het eerste exemplaar uit aan burgemeester Goekoop en het tweede aan de voorzitter van de Vereniging Oud Leiden, die toen toch ook *acte de présence* gaf. De presentatie vond ik razend spannend. Gelukkig verliep zij naar mijn herinnering verder vlekkeloos. Er was veel publiciteit in de kranten en ook op Radio Rijnland. Fraai was ook dat het boek in de etalage van boekhandel Kooyker aan de Breestraat in een speciale vitrine werd aangetoond.

Leiden wist nu wel dat de Dirk van Eck-Stichting bestond. En met de voorzitter van Oud Leiden kwam het later ook goed. Toen ik zelf in het bestuur van Oud Leiden werd gevraagd, kwam ik hem natuurlijk weer tegen. Hij verzocht mij zelfs om vice-voorzitter van die club te worden, en daarna heb ik een jaar of twee zeer amicaal en prettig met hem samengewerkt. Tsjja, ik schreef al, het kan raar lopen.

Stemmen uit het Leidse fabrieksverleden

Vrijwel alles was textiel wat de klok sloeg in die eerste jaren van de stichting. Het derde onderdeel van WOLT, een *oral history*-project dat onder leiding stond van Jan Laurier, duurde wat langer dan de tentoonstelling en het wetenschappelijke congres. Jan kreeg het als fractievoorzitter van GroenLinks in de Leidse gemeenteraad steeds drukker, waardoor het *oral history*-project dreigde te verzanden. Daarop vroeg hij mij of ik eraan wilde meewerken. Tot dan had ik er alleen zijdelings, als voorzitter van de stichting, mee te maken gehad. Met de textielgeschiedenis had ik via mijn student-assistentenschap ervaring, en bij het Gemeentearchief was ik goed ingevoerd. Ondertussen was ik namelijk ook secretaris van de Vereniging Jan van Hout geworden, de vereniging van vrienden van het Leidse Gemeentearchief. Een van de problemen van WOLT was om voldoende ex-werknemers te vinden die geïnterviewd konden worden. Via het Gemeentearchief heb ik lange namenlijsten samengesteld van mensen die ik bij mijn Krantz-onderzoek was tegengekomen en die

er werkten vlak voor de bedrijfssluiting in de jaren zeventig. Sommigen hadden voordat zij bij Krantz kwamen in andere Leidse textiel fabrieken gewerkt. Velen waren nog goed te traceren. De meesten woonden nog in Leiden.

Toen een aantal mensen was opgespoord, moesten zij via gestandaardiseerde vragenlijsten worden geïnterviewd. Dat is een zeer tijdrovende bezigheid. Daarom besloten we om te proberen via de Vakgroep Geschiedenis, waar ik werkte, een werkcollege samen te stellen, waarbij studenten met de vragenlijsten ex-werknemers zouden gaan interviewen. Zo kwam Dirk Jaap Noordam bij de werkgroep *oral history* van de Dirk van Eck-Stichting. Hij was als docent aan dezelfde sectie sociaal-economische geschiedenis verbonden als ik, en ik meen dat hij ondertussen ook al redacteur van het Jaarboek was. Noordam heeft het project met zijn studenten daadwerkelijk vlotgetrokken en momentum gegeven. Daarna bleef het alles bij elkaar nog een hele klus om van transcripties levensverhalen te maken.

De redactievergaderingen waren vaak bij Jan Laurier op kantoor in het Stadsbouwhuis. Hij was inmiddels wethouder geworden en ik herinner mij hoe lastig het was om via de secretaresse die zijn agenda beheerde een afspraak voor een redactievergadering te maken. Maar toch maakte Jan steeds ruimte om verder aan het boek te werken. Hij wilde per se dat het project afkwam. Dat heb ik zeer in hem gewaardeerd. Uiteindelijk kon het project in 1998 worden afgesloten met het unieke boek *Door de wol geverfd. Herinneringen aan de Leidse textielindustrie in de twintigste eeuw*, waarin het levensverhaal van een aantal van de geïnterviewde werknemers is opgenomen. Op de totstandkoming van dit boek kijk ik met veel plezier terug. Ik vind dat het een prachtig boek is geworden, en ik denk dat het een bijzondere aanwinst is voor de Leidse geschiedschrijving.

Triumviraat

In 1990 legde Dick Wortel zijn penningmeesterschap neer. Toen heb ik Ed van der Vlist gevraagd om hem op te volgen. Ik kende Ed al van de eerste bijeenkomsten van de initiatiefgroep waaruit de Dirk van Eck-Stichting voortkwam, en bovendien had hij een prachtige bijdrage geleverd aan het *Stofboek* over de Leidse maanboeken. Dat was het begin van een nauwe, zeer prettige samenwerking. Toen vervolgens Cor Smit in 1991 zijn functie als secretaris

neerlegde, vonden Ed en ik Kees Walle bereid om hem op te volgen. Kees is een neef van Ed, en bovendien hadden zij samen aan het project over Leidse gebuurtten gewerkt. Met dit dagelijks bestuur volgden de activiteiten van de stichting elkaar in rap tempo op. Persoonlijk kijk ik met het grootste genoegen terug op de jaren van dit triumviraat, het dagelijks bestuur van 1991 tot en met 1997. Regelmatig was Jaak Slangen – een der slapende bestuursleden – er ook bij. Die bijeenkomsten in kleine kring waren altijd erg gezellig. Er heerste een zeer aangename, vriendschappelijke sfeer. Ieder van ons had nieuwe ideeën en we waren bereid om de schouders eronder te zetten. Zo lukten veel dingen. We vulden elkaar goed aan en we hadden aan een half woord genoeg. Email bestond nog niet, maar een, twee telefoontjes en het was bij wijze van spreken geregeld. Zo'n teamgeest is best wel bijzonder, realiseer ik mij nu ik erop terugkijk.

Een voorbeeld van de daadkracht van dit dagelijks bestuur betreft de gevelsteen voor prof. dr. P.J. Blok. Ik meen dat de secretaris Kees Walle met het listige idee kwam om de Vereniging Oud Leiden ter gelegenheid van haar 90-jarig jubileum een gevelsteen aan te bieden van een der oprichters van die vereniging. Ed en ik vonden het meteen een briljante gedachte. De steen zou een cadeautje van de Dirk van Eck-Stichting zijn. Het was bedoeld om de goede relaties met haar grote zus te onderhouden. Tegelijkertijd leverde het publiciteit op en bovendien bleef er een tastbare herinnering aan de Dirk van Eck-Stichting in het stadsbeeld achter. Er kwam natuurlijk nog best veel bij kijken om alles voor elkaar te krijgen, maar in de kern had het dagelijks bestuur het een en ander bij wijze van spreken in een kwartier geregeld.

Een ander voorbeeld van hechte samenwerking in het dagelijks bestuur was de organisatie van een nieuwe studiedag. We wilden jaarlijks een nieuwe activiteit ontwikkelen. Ik zag het als een van de stichtingsdoelstellingen om actuele problematiek historisch te belichten. Zo opperde ik op een vergadering in 1994 het idee om aan Leidse immigranten aandacht te besteden door een historisch symposium te organiseren en een congresbundel uit te geven, net zoals *Stof uit het Leidse verleden* enkele jaren eerder. Dat viel meteen in goede aarde. Cor Smit maakte nog wel deel uit van het algemeen bestuur van de Dirk van Eck-Stichting en hij was via zijn werk als fractie-assistent van GroenLinks betrokken bij de werkgroep *Leiden stad van vluchtelingen*. Zo kwam al snel een goede samenwerking tot stand met een prachtig resultaat.

Het symposium kon via Cor in de raadzaal van het stadhuis plaatsvinden. Jan Laurier was voorzitter van *Leiden Stad van Vluchtelingen*. Hij werd ook de dagvoorzitter op het symposium. Vanuit de Dirk van Eck-Stichting organiseerden wij de wetenschappelijke kant. Wij benaderden de sprekers en zorgden ervoor dat de congresbundel *In de Nieuwe stad. Nieuwkomers in Leiden 1200-2000* er in 1996 kwam. Ik herinner mij een grappig voorval op die dag. De gemeentearchivaris wilde het symposium graag bijwonen, onder andere vanuit zijn belangstelling voor de *Pilgrim Fathers*. Bij aankomst in de raadzaal om één uur stormde hij met een rood hoofd op mij af met de vraag of hij te laat was en of hij veel had gemist, want hij had in de receptie van het stadhuis ons bord gezien met de aankondiging *Symposium Nieuwkomers in Leiden 1200-2000*. Hij dacht dat het congres om 12.00 uur was begonnen en tot 20.00 uur zou duren. Nee, het werd niet zo'n lange zit als *Stof uit het Leidse verleden*, maar ook dit symposium in 1995 was zeer geslaagd.

De voorzitter tikt af

In 1994/95 vroeg Cor Smit aan mij of ik de geschiedenis van De Zijl Bedrijven wilde gaan schrijven. Aanvankelijk had ik daar geen belangstelling voor, want ik wilde eerst mijn proefschrift voltooien en mij pas daarna op andere projecten richten. Aangezien het een jubileumboek moest worden ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan in 1997, was er ook enige haast met dat boek. Cor wist mij te overreden om in elk geval de uitnodiging te aanvaarden voor een oriënterende bijeenkomst met de directeur en enkele leden van het managementteam van De Zijl Bedrijven. Ik herinner mij dat wij op een middag samen naar de Touwbaan in Leiderdorp fietsten voor de vrijblijvende, kennismakende bespreking. Het werd mij toen al snel duidelijk dat het om een prachtig project ging. Het boek *Van bedelstaf tot marktwapen. Sociale werkvoorziening in Leiden na 1795* verscheen zoals gepland in 1997. Ook dat was weer een kwestie van enorm duwen, want het boek was nog niet voltooid toen wij naar Londen verhuisden. De laatste loodjes vonden dan ook noodgedwongen aan de oevers van de Thames plaats. Hectisch was dat met een peuter en een baby erbij. Uiteraard werd het een publicatie van de Dirk van Eck-Stichting. Formeel bestaat de Dirk van Eck-reeks helaas niet, maar er zijn inmiddels al wel meerdere publicaties verschenen waaraan de naam

van de stichting is verbonden of waarbij de stichting als uitgever optrad.

Halverwege de jaren negentig was ik tegelijkertijd voorzitter van de Dirk van Eck-Stichting, vice-voorzitter van de Vereniging Oud Leiden, secretaris van de Vereniging Jan van Hout en secretaris van de Stichting Vrienden van Trianon. Bovendien was ik secretaris van de Stichting Geschiedschrijving Leiden, die de voorbereidingen trof voor het nieuwe standaardwerk over de Leidse stadsgeschiedenis, *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. Dat grote boek noemde ik grappend meteen al 'de dikke Van Maanen' omdat het een omvangrijke publicatie zou worden en de hoofdredacteur zelf zo'n tenger postuur heeft. Verder was ik ook nog secretaris van de Stichting Leidse Historische Publikaties die de Leidse Historische Reeks wilde voortzetten en tegelijkertijd was ik nauw betrokken bij LAVA, het *oral history*-project van WOLT en maakte ik deel uit van verscheidene redacties zoals uiteraard die van het *Jaarboek sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken*, alsook van *Leiden zoals het was* van Waanders, en de historische reeks *Leids Verleden* van de dienst Bouwen en Wonen van de gemeente Leiden. Naast al deze onbezoldigde activiteiten werkte ik fulltime bij de sectie Sociale en Economische Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Leiden als onderzoeker in opleiding. Ik gaf colleges en deed daarnaast archiefonderzoek voor mijn dissertatie.

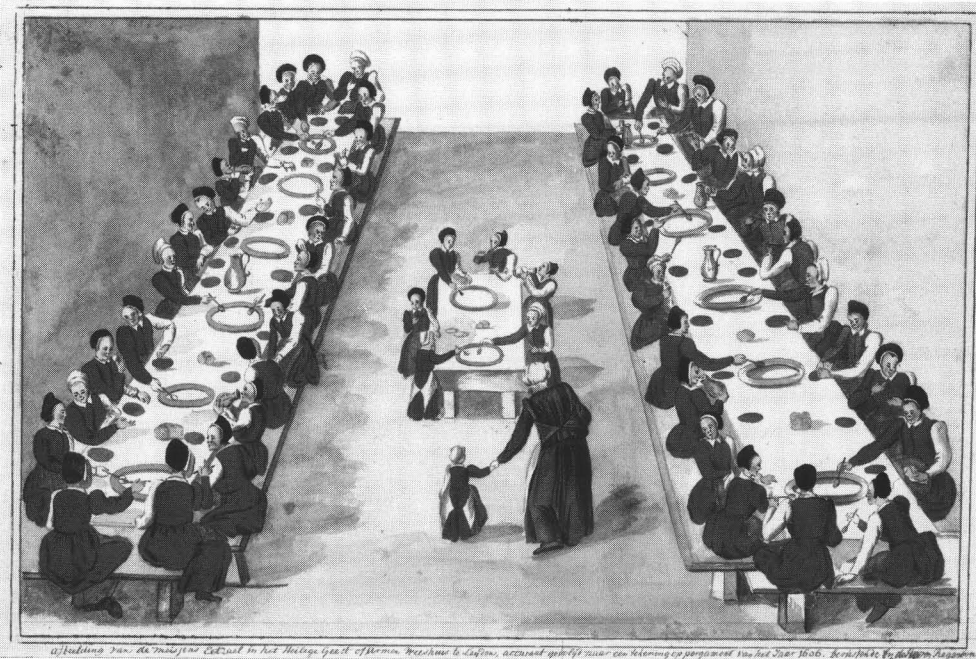
Inmiddels was ik getrouwd en we hadden twee zontjes. Ik leed niet aan Leidenmoehed, maar door al mijn activiteiten bleef er weinig tijd en aandacht voor mijn gezin over. Het werd tijd dat iemand anders het estafette-stokje van mij ging overnemen. In 1997 konden wij via de werkgever van mijn echtgenote voor een aantal jaren naar Londen worden uitgezonden. Het een en ander is ons gezinsleven zeer ten goede gekomen. Vanuit Londen heb ik nog enkele bijdragen aan het Jaarboek geleverd en over Leidse geschiedenis gepubliceerd als dat uitkwam. Na zes jaar verhuisden wij weer terug naar Nederland. En nu blik ik dus terug op de eerste tien jaar van de Dirk van Eck-Stichting.

Toen ik in 1997 als voorzitter aftikte, stond er (samen met LAVA) meer dan f 40.000 in de financiële boeken en telde de stichting zo'n 220 donateurs. Maar de meeste voldoening gaf mij toch de samenwerking in het bestuur en in de redactie van het Jaarboek. Daarop kijk ik terug als mijn gouden tijd in Leiden.

Noten

- 1 Op een gegeven moment waren er zoveel clubs dat OCEL (Overleg Cultureel Erfgoed Leiden) in het leven geroepen werd om enig overzicht te krijgen en de coördinatie van het een en ander te bewerkstelligen.
- 2 Het neologisme 'egodocument' werd in 1969 geïntroduceerd door J. Presser, *Uit het werk van J. Presser* (Amsterdam 1969) 277-282.
- 3 De geluidsbanden en de transcripties heb ik destijds aan het Gemeentearchief in bewaring gegeven.
- 4 Vermoedelijk is de bakermat van de familie het plaatsje Eck in de Betuwe. Zie *Nederland's Patriciaat* 1924, 85-86.
- 5 J.A. van Doorn-Beersma en D.J. Faber, *Het Leidse pluche. 150 jaar Gemeentebestuur in Leiden* (Leiden 2001) 97.
- 6 Later werd de uitgave als welkomstgeschenk aan nieuwe donateurs overhandigd. In een van de eerste Jaarboeken is overigens een *In Memoriam* van de mecenas H.J. van Eck opgenomen.
- 7 Vlak voor mijn verhuizing heb ik meer archivalia aan het Gemeentearchief van Leiden geschonken, zoals mijn bescheiden over de Stichting Vrienden van Trianon (inclusief foto- en diareportages), de Vereniging Jan van Hout en bijvoorbeeld ook een complete serie Historische Informatie Couranten, het tijdschrift van de opleiding geschiedenis, waarbij ik onder andere als eindredacteur betrokken was.

Weesmeisjes in de eetzaal van het Heilig Geest Weeshuis, 1606 (RAL).

Werken om te leren?

De arbeid van jongens en meisjes in de Leidse textielnijverheid in de zeventiende eeuw¹

ELISE VAN NEDERVEEN MEERKERK

In de vroegmoderne tijd, en dan met name de periode 1580-1660, was Leiden hét productiecentrum van wollen stoffen van de Noordelijke Nederlanden, en zelfs van Europa. En hoewel er al veel is gezegd en geschreven over de Leidse textielnijverheid, blijft het onderwerp historici fascineren. Dat komt niet alleen door de rijke archieven die in Leiden bewaard zijn gebleven, of door de omvangrijke en belangrijke studies die over de wolnijverheid zijn verschenen, die ondanks hun grote waarde ook steeds uitdagen tot weerlegging of nuancering.² Een andere reden is dat de aandachtsgebieden binnen de geschiedwetenschap steeds verschuiven en de Leidse textielnijverheid daarvoor vaak een mooie gevalstudie biedt. Zo werd Leiden, waarnaar rond 1600 textielarbeiders vanuit heel West-Europa trokken, in de afgelopen vijftien jaar onderwerp van onderzoek voor migratiehistorici,³ en leverde het mede door zijn textielproletariaat, dat tot de armste van de arbeidende klasse behoorde, een uitgebreide studie over armenzorg op.⁴ Daarnaast zorgde de recente interesse voor de geschiedenis van de arbeid van vrouwen, die in de vroegmoderne periode overwegend in de textiel werkten, ervoor dat de textielnijverheid van Leiden centraal kwam te staan.⁵ Net als vrouwen werkten er ook duizenden kinderen in de Leidse textielnijverheid, maar hun arbeid heeft, althans voor de vroegmoderne periode, sinds het werk van N.W. Posthumus nog weinig aandacht gekregen.⁶

Omdat Posthumus in zijn studie de praktijk om kinderen te besteden (= te 'verhuren') in de textielnijverheid vooral in het kader plaatste van de uitbuiting van de arbeidersklasse door groot-kapitalisten in hun zoektocht naar de goedkoopste arbeid, besteedde hij relatief weinig aandacht aan het leeraspect van deze besteding. Hoewel ik niet wil beweren dat het werk in de

textielnijverheid altijd even voordelig was voor kinderen, wil ik in dit artikel de vraag opwerpen in hoeverre hun arbeid louter een bron van goedkope arbeid was, of dat deze ook kan worden gezien in het perspectief van een leertraject voor de kinderen zelf. Aangezien algemene schoolplicht ontbrak, en het in brede lagen van de bevolking gebruikelijk en gewenst was dat kinderen een steentje bijdroegen aan het gezinsinkomen, is het de vraag in welke mate en hoe het werk in de textielnijverheid verschilde van het opleidingstraject in andere beroepen.

Om meer zicht te krijgen op het leeraspect voor kinderen in de textiel, is het interessant om te kijken naar de besteding van kinderen bij het spinnen, dat doorgaans als een laaggeschoold beroep bekend stond, ook in vergelijking met andere textielberoepen.⁷ Daarom staan in dit artikel de bestedingscontracten van spinnende kinderen in de Leidse textielnijverheid centraal. Hierbij komen vier aspecten van de opleiding aan bod: het leerproces, de duur van de contracten, het leergeld dat betaald werd, en de uiteindelijke loopbaan van de kinderen, voor zover daar op basis van de bronnen te zeggen was. Omdat in de textielnijverheid niet alleen jongens maar ook meisjes op grote schaal werden besteed, komen de verschillen tussen de beide seksen ook uitgebreid aan bod. Daarnaast wordt aandacht besteed aan klassenverschillen. In de verklaring van deze verschillen ligt wellicht ook het verschil tussen kinderarbeid in de textielnijverheid en het opleidingstraject binnen vele andere vormen van vroegmoderne nijverheid besloten.

Het leerlingchap in de Leidse textielnijverheid

In zeventiende-eeuws Leiden werden duizenden kinderen 'besteed' om te gaan werken bij een textielbaas. Voor minimaal een jaar, maar meestal twee of drie jaar, zouden deze kinderen voor een (meestal) karig loon een vak gaan leren bij hun meester of meesteres. Omdat hun besteding, in ieder geval in de lakennijverheid, werd geregistreerd en een duidelijke opleidingscomponent had, kunnen we hier spreken van leerlingchap. De afgelopen jaren hebben historici aangetoond dat het leerlingchap – vaak, maar niet altijd, binnen een gilde – verschillende doeleinden had.⁸ Allereerst diende het als beroepsopleiding, om kinderen vaardigheden binnen een vak te leren. Kinderen, meestal jongens uit gezinnen van ambachtslieden, gingen enkele

Kind met mand met wol, detail uit
Ploten en kammen van Isaac van
Swanenburgh (1594-1596, De Lakenhal).

jaren in de leer bij een meester tegen weinig of geen loon. Soms betaalden leerjongens of hun ouders zelfs een fors bedrag aan leergeld voor deze opleiding. Hiertegenover stond dat de opleiding hen de mogelijkheid (alhoewel niet de garantie) bood om zelf ooit als meester hun beroep uit te oefenen.⁹ Ten tweede diende het leerlingenschap om bepaalde waarden en gedragingen over te dragen die belangrijk waren in de vroegmoderne maatschappij ('socialisatie').¹⁰ Een derde doel van het leerlingenschap kon het ontlasten van armenzorg- of weeshuisinstellingen zijn. Arme kinderen of wezen werden niet alleen uitbesteed om een vak te leren en een bepaalde discipline en structuur op te doen. Het leerlingenschap verlichtte tevens de druk op armenzorg of

weeshuis, omdat zij immers elders onder de pannen waren (soms letterlijk, met kost en inwoning) en bovendien vaak wat loon overhielden aan hun arbeid. In Engeland kwam deze vorm van leerlingenschap met name in de tweede helft van de achttiende eeuw op, toen parochies en armenzorginstellingen steeds meer werden geconfronteerd met hevige armoede. Voor deze arme kinderen was het element van training en opleiding waarschijnlijk veel minder belangrijk dan binnen het 'traditionele' leerlingenschap van de gilden.¹¹

In Leiden werden al sinds het begin van de zeventiende eeuw kinderen uit het Heilige Geest Weeshuis op grote schaal besteed bij meesters. Posthumus vermoedt dat dit systeem in gebruik kwam met de komst van Waalse textielarbeiders na 1582.¹² Vóór die tijd was het leerlingenschap in Leiden volgens hem namelijk nog niet ontwikkeld. Een armenrapport uit 1577 vermeldde dat 'de patroons slechts door hun zoons in het bedrijf op te nemen over vakkundige arbeiders konden beschikken'.¹³ Ook de volkstelling van 1581 laat zien dat het formele leerlingwezen nog in de kinderschoenen stond, aangezien slechts zestien leerlingen stonden geregistreerd voor de hele textielnijverheid.¹⁴ Dit hing waarschijnlijk samen met de opheffing van het Leidse wolweversgilde in 1561, waardoor, in tegenstelling tot andere takken van nijverheid, het formele leerlingwezen was opgehouden te bestaan. Maar rond 1600 veranderde dit. Het inzetten van arme weeskinderen werd toen een gangbare praktijk. Honderden kinderen per jaar werden besteed om een ambacht te leren, met name in de textielnijverheid.¹⁵ Dit systeem bood niet alleen een bron van goedkope arbeidskracht. Ook leerden de weeskinderen een vak en kregen zij enkele stuivers per week aan loon, waarmee zij een bijdrage leverden aan de inkomsten van het weeshuis.

Niet alleen weeskinderen kregen een formele opleiding. Van de lakennering is bekend dat er, in ieder geval sinds de jaren dertig van de zeventiende eeuw, duizenden kinderen met een thuisbasis in de leer gingen bij spinners en wevers. De contracten tussen de ouders van deze kinderen en hun meesters staan geregistreerd in de leerjongensboeken van de Leidse lakenhal.¹⁶ Deze leerjongensboeken bevatten over de periode 1638-1697 bijna 8.500 namen van kinderen die werden besteed bij een baas in de lakennijverheid. Hieruit heb ik een steekproef genomen voor de jaren 1638-1641 en 1650-1656, perioden waarin respectievelijk 855 en 1.197 kinderen werden geregistreerd, dus ruim 2.050. Het gaat hier zowel om jongens (ongeveer 81,5

procent) als meisjes (ongeveer 18,5 procent). Gemiddeld werden in deze zestig jaar alleen al door meesters in de lakennijverheid driehonderd kinderen per jaar aangenomen.

Voor meisjes in de vroegmoderne tijd waren andere vormen van onder-richt, zoals informele scholing binnen het huishouden, van groter belang dan het formele leerlingenschap.¹⁷ Maar ook wanneer zij hiertoe wel toegang hadden, zoals bijvoorbeeld in delen van Engeland, waren er grote verschillen met de opleiding van jongens. Zo waren volgens Deborah Simonton de opleidingen voor meisjes minder systematisch en formeel, en bestond er voor 'typische vrouwenberoepen', met name spinnen, zelden een leerlingenschap.¹⁸ Opvallend is dat in Leiden wel degelijk meisjes en ook jongens op grote schaal werden aangenomen om te leren spinnen. Hier bestond dus wel een formeel leerlingenschap voor 'typisch vrouwenwerk'. Een analyse van de besteding van spinkinderen, zowel wezen als niet-wezen, in de Leidse textielnijverheid biedt mooi zicht op de betekenis van het werk dat kinderen deden in termen van het leren van een vak. Zoals in de inleiding al werd aangestipt, zal ik dit leerlingenschap op de volgende punten analyseren: het leerproces, de duur van de opleiding, het leergeld dat betaald moest worden en de loopbaan die de kinderen opbouwden. Hierbij maak ik onderscheid tussen jongens en meisjes, en waar mogelijk ook tussen kinderen van verschillende klassen. Het verhaal spitst zich toe op het leerlingenschap binnen het spinnen, maar regelmatig zal dit vergeleken worden met de opleiding in andere beroepen, om de verschillen en overeenkomsten te duiden en te verklaren.

Het leerproces

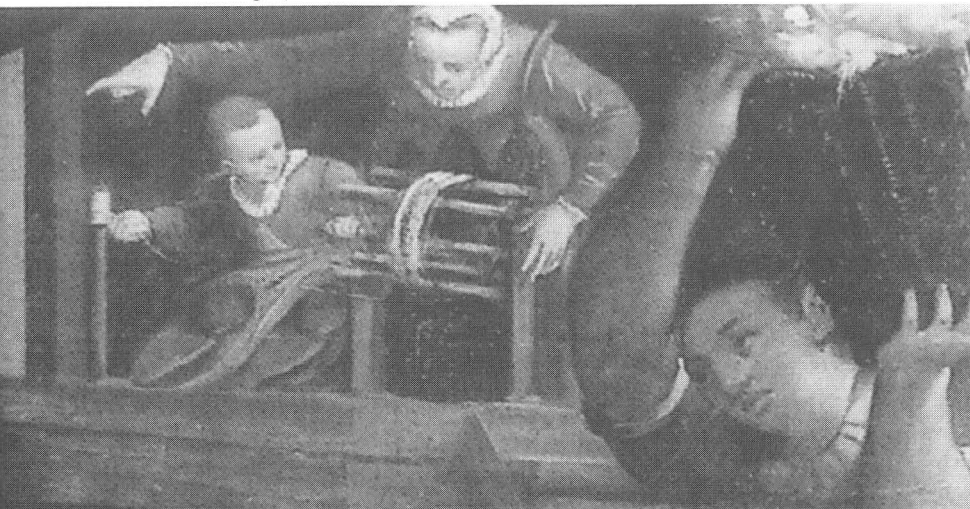
Voor weesmeisjes was spinnen verreweg het belangrijkste leerlingenschap. Van de bijna 400 weesmeisjes die tussen 1607 en 1623 werden besteed, spon iets minder dan de helft (183). Goede tweede en derde waren respectievelijk breien (91 meisjes) en naaien (87 meisjes). Slechts vijf procent van de meisjes werd besteed in een ander beroep en van drie procent was geheel onbekend wat zij deden. Ook de weesjongens (548 in totaal) vinden we meestal uitbesteed in de textiel, maar dan vaker in spoelen (35 procent) of weven (33 procent). Een veel groter aandeel van hen dan bij de meisjes, namelijk zestien procent, vond emplooi in andere beroepen, variërend van bezemmaker tot

hoedenmaker, kuiper of steenhouwer. Kennelijk werden wezen niet alleen ingezet in de textielnijverheid, maar ook binnen andere, meestal gildengeorganiseerde, beroepen. Dit doet vermoeden dat, ook al was de textielnijverheid niet in een gilde georganiseerd, de besteding van weeskinderen ook in deze bedrijfstak een element van leerlingenschap bevatte.

De meeste meesters en meesteressen hadden één kind tegelijk in de leer. Dit gold ook voor spinners en spinsters, die zelden meer dan twee kinderen tegelijkertijd voor zich hadden werken. Meesterspinner Anthonis de Hont was met maximaal acht spinkinderen in eenzelfde jaar eerder uitzondering dan regel. Waarschijnlijk werkten dergelijke grotere meesters samen met hun vrouw. Dit blijkt bijvoorbeeld bij Hendrick Roellen, die in 1618 negen kinderen voor zich had spinnen. Hendricks huisvrouw komt namelijk expliciet in de boeken voor als iemand die zelf ook kinderen aannam.¹⁹ Dat het spinnen in Leiden al in de vroege zeventiende eeuw zeer gespecialiseerd was, blijkt uit het feit dat wevers meestal geen spinkinderen onder zich hadden. Dit duidt overigens niet alleen op specialisatie, maar ook op commercialisering: garen werd door wevers kennelijk meestal op de markt gekocht en niet bij hen in huis gesponnen. Over het algemeen waren degenen die spinkinderen aannamen dus zelf (meester)spinners. Het ligt dus voor de hand dat zij (en eventueel hun echtgenotes) de kinderen het vak leerden.

Uit de leerjongensboeken blijkt af en toe dat de kinderen zeer lange dagen maakten. George LeFebre begon in 1641 bij de huisvrouw van Charle le Cau om te leren inslagspinnen. In zijn contract stond de afspraak dat hij 'sal werken van smergens te 7 uyren toe tsavonts te 9 uyren'. Een werkdag van veertien uur dus, en alhoewel er waarschijnlijk wel enige gelegenheid tot pauzeren was, was George het grootste deel van de dag aan het spinnen.²⁰ Enkele andere contracten vermelden soortgelijke, en soms zelfs nog langere, werkdagen. Ook al zou het leerproces 'slechts' bestaan uit leren op de werkvloer, zonder veel direct onderricht, dan was hier in ieder geval alle gelegenheid toe. Bij het leren weven of lakenwerken is iets duidelijker hoe dit in zijn werk ging. Meestal moesten de jongens namelijk eerst een aantal lakens samen met de meester weven, tegen weinig of geen loon. Peter Lavaercken, die in 1639 in dienst trad bij Andris Cortijn, zou al de elf ketens waarvoor hij werd aangenomen samen met zijn meester weven.²¹ En Jan Claes, die in 1641 ging leren lakenwerken bij Peter Hellige, moest de eerste twee lakens

Jongen aan het werk, detail uit
Het spinnen, het scheren van de ketting
en het weven van Isaav van
 Swanenburgh (1594-1596, De Lakenhal).

‘om niet’ weven. Als zou blijken dat Jan de boel verprutste, hoefde Hellige hem in ieder geval geen loon te betalen.²² Soms bouwden bazen zelfs de clause in dat, als een jongen niet geschikt was voor het weven, hij zou worden ingezet voor ‘ander werck’, meestal spoelen of het pappen van de keten.²³

Dat van de spinners en spinsters direct productiviteit werd verwacht, blijkt soms uit voorwaarden die in de leercontracten voorkomen. Zo moest Jean Reuson bij zijn baas Henrij de Beusaijs vier haspels per dag spinnen. En Anneken Lorens werd in 1640 voor een jaar aangenomen door Laurens Phlippe, tegen kost en onderdak, en met in het vooruitzicht een voor spinners niet onaardig eindbedrag van 35 gulden na een jaar dienst. Dit alles gebeurde wel ‘op conditie dat sij moet spinnen yder weeck 21 haspel ende soo sij meer daer boven doen sal hij so daervoor betaalen’.²⁴ Alhoewel dit soort afspraken op schrift niet veel voorkwam blijkt er wel uit dat men het leerproces bij de kinderen wilde stimuleren. Als zij vlugge leerlingen waren, konden zij een extra centje verdienen. Ook zullen dergelijke clausules bedoeld zijn om ervoor te zorgen dat meesters hun spinkinderen niet grenzeloos konden uitbuiten.

Naast kennis op de werkvloer ontvingen de meeste kinderen die vanuit het weeshuis werden besteed ‘1 les per dag’. Ook de jongens en meisjes in de leer-

jongensboeken ontvingen een bepaalde vorm van onderwijs, aangezien in hun contract was vastgelegd dat hun meester standaard schoolgeld voor hen zou betalen. Waarschijnlijk ging het hier niet zozeer om uitgebreid algemeen onderwijs, maar eerder om enkele uren religieuze vorming en leren lezen. Dit leid ik bijvoorbeeld af uit het feit dat in enkele gevallen expliciet werd vermeld dat een meester een kind, naast de vaste les per dag, ander onderwijs moest geven. Toen de elfjarige Ariaen Sprong bijvoorbeeld in 1609 in de leer ging bij boekbinder Andries Clouck, werd bepaald dat de boekbinder deze jongen moest 'leeren lezen ende schrijven'.²⁵ Allicht was leren lezen en schrijven voor een boekbinder iets relevanter dan voor een spinner of wever, want bij hen vinden we deze toevoeging niet. En voor Lauren Maton, die in 1653 werd aangenomen door de huisvrouw van Closon Remaercke om te leren spinnen en kaarden, hoefde deze meesteres geen schoolgeld te betalen, 'vermits hij wel lezen kan'.²⁶ Schrijven was hier dus niet aan de orde. Niettemin wijst alles erop dat de bestede kinderen niet alleen aan het werk werden gezet, maar ook een zekere algemene vorming (dus socialisatie) ontvingen.

Posthumus veronderstelt dat meisjes als dienstbode ('joncwijf') waarschijnlijk ook dikwijls nijverheidstaken verrichtten.²⁷ De andere kant op gerekenend, wanneer een meisje een leerlingenschap had, was dit vaak ook een verkapte vorm van huishoudelijke arbeid. Simonton beweert dat 'in the case of girls [...] apprenticeship was often another way of entering service'.²⁸ Ondanks het feit dat spinnen steeds vaker voor de markt gebeurde, bestond er in de zeventiende eeuw kennelijk nog altijd een connotatie met huishoudelijk werk. Ook in de Leidse bestedings- en leerjongensboeken worden spinnen en huiswerk doen regelmatig in één adem genoemd. Zo werd de Leidse Anneken Pieters in 1656 door de huisvrouw van Jan Amijaer aangenomen om 'te leeren spinnen en ander huiswerck te doen'.²⁹ Typerend is dat dergelijke formuleringen wel bij meisjes, maar niet bij spinnende jongens voorkwamen.

Op welke manier deze kinderen nu daadwerkelijk spinnen leerden, is kortom moeilijk vast te stellen. In ieder geval lijkt het erop dat, gezien het aantal leerlingen, de meeste spinkinderen in principe voldoende aandacht van hun meester(es) konden krijgen, al moest die natuurlijk zelf ook hard werken. Waarschijnlijk gold in dit opzicht ook letterlijk het afkijken van de kunst van de meester, hetgeen zij veertien uur per dag of zelfs langer konden doen.

Duur van de opleiding

Van 254 weeskinderen die tussen 1607 en 1623 besteed werden in de Leidse textielnijverheid is bekend hoe lang hun leerperiode duurde. Tabel 1 geeft hun gemiddelde leertijd aan, alsmede de mediaan. De spinners zijn bovendien uitgesplitst naar sekse. Het gaat om eerste vermeldingen in een bepaald beroep, omdat kinderen die aan hun tweede of latere contract begonnen, waarschijnlijk veel minder of in het geheel niet meer hoefden te leren. Uiteraard moeten we voorzichtig zijn met het al te direct afleiden van de benodigde opleidingsduur op basis van de daadwerkelijke duur van de leertijd. Scholing binnen ambachten kon namelijk om uiteenlopende redenen langer duren dan strikt noodzakelijk voor het leren van een beroep.³⁰ De vaak lange duur van de opleiding was ook bedoeld om een zeker eigendomsrecht te verlenen: het exclusieve privilege om het ambacht uit te oefenen.³¹ De beroepsopleiding die kinderen (meestal jongens) ontvingen binnen een gilde, draaide slechts gedeeltelijk om het letterlijk opdoen van de 'kneepjes van het vak'. Opleiding en training waren belangrijk, maar zij vormden slechts een onderdeel van het leerlingschap. Het sociaal-culturele aspect ervan, namelijk het 'ingewijd' worden in de besloten gildengemeenschap en de rituelen en sociale conventies die daarbij hoorden, vormde een minstens zo belangrijk

Tabel 1. Duur van de opleiding in maanden in enkele textielberoepen (eerste contract), Leidse weeskinderen 1607-1623.

	gemiddeld	mediaan	aantal vermeldingen
breien	29,9	24	43
droogscheren	24,0	24	5
dekendrapieren	20,0	24	3
spoelen	19,5	12	82
spinnen	18,1	12	71
weven	15,6	12	50
spinnen (j/m)	gemiddeld	mediaan	aantal vermeldingen
jongens	13,3	12	9
meisjes	18,8	12	62

Bron: RAL, HG Weeshuis, inv. nrs. 3845, 3847 en 3848.

onderdeel van het leertraject. Een groot deel van de vakbekwaamheid werd dan ook toegeschreven aan de 'geheimen' van het ambacht, onder meer opgedaan tijdens het opleidingstraject.³² Op deze manier zorgde het leerlingenschap ook voor het creëren van een gezamenlijke identiteit.³³ Aan de andere kant hoeft het niet zo te zijn dat ieder kind dat in de leer ging, volleerd was na het beëindigen van zijn of haar contractuele leerperiode. Maar een vergelijking van de leerperiode tussen verschillende beroepsgroepen kan in ieder geval het relatieve belang van deze duur aangeven.

De leertijd voor breien was gemiddeld het langst, ongeveer tweeëneenhalf jaar. Daarna volgden droogscheren en dekendrapieren met respectievelijk 24 en 20 maanden, al gaat het hier om slechts acht gevallen. De meest gebruikelijke duur van het leercontract voor deze beroepen was twee jaar. De gemiddelde duur van het eerste leercontract voor weven van verschillende stoffen (lakens, saaien, fustijnen) lag aanzienlijk lager, met 15,6 maanden. Een jaar leertijd was hier het meest gebruikelijk, evenals bij de contracten voor het leren spinnen en spoelen, maar gemiddeld lag de leertijd voor weven lager dan voor spinners en spoelers. Dit terwijl weven doorgaans als hoger geschoold wordt beschouwd dan breien, spinnen of spoelen. Bovendien bleven vooral de spinners en spoelers meestal langer bij dezelfde meester dan deze gemiddelde perioden, maar het gaat hier zoals gezegd alleen om het eerste leercontract. Waarschijnlijk moet hieruit geconcludeerd worden dat bij spinners en spoelers het motief van goedkope arbeidskracht een grotere rol speelde dan bij bijvoorbeeld wevers of droogscheerders. Spoelers (met name jongens) waren gemiddeld jonger dan kinderen in andere textielberoepen. Kennelijk was spoelen een gebruikelijk begin van een carrière in de textielnijverheid. Een vergelijking van het aantal spoelers en wevers en andere ambachten in de textiel leert echter dat lang niet alle weesjongens na het spoelen een ambacht gingen leren. Hierop kom ik later nog terug bij het volgen van de loopbaan.

Gemiddeld duurde de eerste leerperiode voor spinners anderhalf jaar, maar voor weesmeisjes lag dit gemiddelde vijfeneenhalve maand hoger dan voor jongens. De redenen voor dit verschil zijn niet bekend. Het is voorstelbaar dat de meisjes die werden aangenomen om te leren spinnen, gemiddeld jonger waren dan de jongens, en daarom een langere leertijd nodig hadden. Voor zover leeftijden van spinners bekend zijn, lijkt dit echter niet op te gaan. Van

44 spinners staat in de bestedingsboeken de leeftijd vermeld op het moment dat zij voor het eerst werden aangenomen. De meeste kinderen waren acht jaar of ouder als zij besteed werden, met een enkele uitzondering van een zes- of zevenjarige. Jongens waren gemiddeld ongeveer even oud als meisjes (respectievelijk 13,5 en 13,6 jaar) als zij begonnen met spinnen. Een andere factor speelde daarom waarschijnlijk een grotere rol. Jongens hadden meer kansen dan meisjes om door te stromen naar een leerlingenschap in een ander ambacht in de textielnijverheid, zoals weven of droogscheren, waarmee zij meer konden verdienen. Voor meisjes bleef spinnen de belangrijkste manier om looninkomsten binnen te brengen.³⁴

De leerjongensboeken uit de lakennijverheid laten in dit opzicht een opvallend ander patroon zien dan de bestedingsboeken van weeskinderen. Hoewel ook hier verhoudingsgewijs minder jongens werden aangenomen om te spinnen dan meisjes, duurde hun leerperiode daarentegen langer. Een ander verschil met de weeskinderen is dat vooral voor weversleerlingen de leerperiode dikwijls in geweven ketens of lakens werd uitgedrukt. In dit geval was er dus geen leertijd vastgesteld, maar hing het van de snelheid waarmee de jongen leerde weven af hoe lang hij bij zijn meester was. Vaker werd echter een termijn in maanden afgesproken (zie tabel 2).

Tabel 2. Duur van de opleiding in maanden voor leerjongens en -meisjes in de Leidse lakennijverheid, 1638-1641.

	jongens			meisjes		
	gemiddeld	mediaan	vermeldingen	gemiddeld	mediaan	vermeldingen
spinnen en/ of kaarden	28,3	24	437	27	24	153
weven	13,4	12	66			
overig	20,2	18	11	20,8	12	14
Totaal	26,2	24	514	26,5	24	167

Bron: RAL, Hallen, inv. nrs. 127a, 127b.

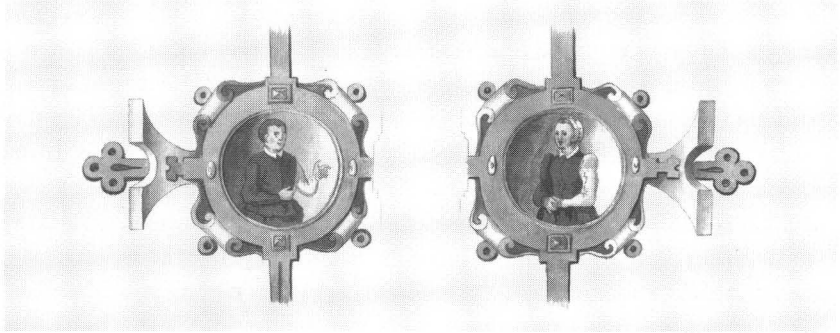
De leertijd voor het weven of lakenwerken was ook bij de niet-wezen aanzienlijk korter (gemiddeld ruim een jaar) dan de gemiddelde leertijd voor het spinnen en kaarden (ruim twee jaar). Hieruit blijkt dat de opleidingsduur niet direct iets zegt over de geschooldheid die men een beroep doorgaans toe-

dicht. Hiervoor zijn verschillende verklaringen denkbaar. Ten eerste was het verwerven van de technische vaardigheid van het weven misschien lichame-lijk zwaarder en moeilijker (dus 'hoger geschoold') dan bij het spinnen en kaarden, maar vergde het vooral tijd en ervaring om een *goede* spinner of kaarder te worden. Elders heb ik aangetoond dat de productiviteit van beginnende spinkinderen met name in het eerste jaar flink toeneemt, maar dat het mogelijk is dat in het tweede leerjaar met name de *kwaliteit* van het garen verbeterde.³⁵ Ten tweede kan het zijn dat, wanneer jongens eenmaal de eerste weeftechnieken hadden opgedaan, zij als knecht elders gingen werken om zich in de praktijk verder te bekwamen en in ieder geval buiten de registratie van de leerjongensboeken vielen. Desondanks had ditzelfde dan natuurlijk met spinners en spinsters kunnen gebeuren. Daarom zal, ten derde, vooral ook een rol hebben gespeeld dat veel bazen spinners, kaarders en spoelers graag langer bij zich hielden in verband met de enorme vraag aan deze arbeidskrachten tijdens de bloeiperiode van de Leidse lakennijverheid.

Deze behoefte aan (goedkope) arbeidskracht blijkt ook uit een bepaling van de lakenhal uit oktober 1646. De bestuurders van de lakennering besloten toen namelijk dat het meesters niet langer was toegestaan 'jongens of meyskens aen te nemen alleenlick om te leeren kaerden ende spinnen langer als voor twee aenvolgende jaren, al waer het oock dat partyen ten wedersyden genegen waren voor langer tijt te handelen'.³⁶ Het argument hiervoor was dat de contracten met leerjongens en -meisjes zo lang liepen, dat andere meesters niet meer aan bod kwamen. Een steekproef uit de jaren 1650-1656 laat zien dat deze maatregel inderdaad effect had, en dat de gemiddelde duur van een contract voor spinnen en/of kaarden sterk was teruggelopen (zie tabel 3).

Markant is wel dat een aantal meesters een andere manier vond om leerjongens langer dan twee jaar in dienst te houden, door hen namelijk te beloven de 'gehele draperie' te leren, dus alle stappen in het productieproces van kaarden en spinnen tot en met lakenweven. De gemiddelde leertijd hiervoor bedroeg ongeveer tweeënhalf jaar. Jan Jacobs van Teteringen bijvoorbeeld, trad in 1652 voor drie jaar in dienst bij Francoys Gavaar, om van hem 'alles aan de draperie te leeren, incl. laeckenwerken'.³⁷ Hoe belangrijk het leeraspect, vooral uitgedrukt in ervaring, bij spinnen ook geweest zal zijn, uit deze analyse blijkt wel duidelijk dat ook het motief van goedkope arbeidskracht in een tijd van grote vraag naar spinners meespeelde.

Weesjongen en weesmeisje, titelblad van het Caertbouck van het Heilige Geest Weeshuis uit 1622 (RAL).

Tabel 3. Duur van de opleiding in maanden voor leerjongens en -meisjes in de Leidse lakennijverheid, 1650-1656.

	jongens			meisjes		
	gemiddeld	mediaan	vermeldingen	gemiddeld	mediaan	vermeldingen
'hele' draperie leren	30,94	27	24			
spinnen en/ of kaarden	21,73	24	542	18,75	24	182
weven	13,22	12	343			
overig	18,10	18	21	13,50	12	16
Totaal	18,90	24	930	18,40	24	198

Bron: RAL, Hallen, inv. nr. 127j.

Leergeld

Een andere indicator voor het belang van het leerlingchap is de mate waarin de kinderen betaalden voor hun opleiding. De weeskinderen uit het Leidse Heilige Geest Weeshuis betaalden over het algemeen geen leergeld, maar zij kregen anderzijds ook zeer weinig uitbetaald. De kinderen ontvingen meestal slechts enkele stuivers loon per week, en in sommige gevallen eens per jaar nieuwe kleding of een hoed. Kost en inwoning kregen zij meestal niet, tenzij zij van buiten het weeshuis waren. Zo werd voor het achttienjarige weesmeisje Cathelijnn Fransen, dat niet in het weeshuis woonde, in 1608 afgesproken

dat zij voor twee jaar bij de ons reeds bekende Anthonis de Hont zou gaan spinnen. Zij kreeg van hem onderdak en de kost, en bovendien een jaarloon van tien gulden in het eerste en achttien gulden in het tweede dienstjaar.³⁸

Bij het leerjongenssysteem in de lakennijverheid was het gebruikelijker dat er leergeld werd betaald, al ontwikkelde zich dit in de loop van de tijd. In de periode 1638-1641, waarin de lakennijverheid pas goed op gang was gekomen, betaalden kinderen in de meeste gevallen nog geen leergeld, maar kregen zij slechts een gering loon. Dikwijls was dit een loon in natura, wat meestal inhield kost, inwoning, schoolgeld, eens per jaar nieuwe kleren en daarnaast aan het einde van de leerperiode vaak een bedrag ineens. In 41 van de 855 vermeldingen (minder dan vijf procent) tussen 1638 en 1641 was er expliciet sprake van leergeld. In de meeste gevallen ging het om leren weven, soms om spinnen of kaarden. De hoogte van het leergeld en de manier waarop dit werd geïnd varieerden nogal. Zo betaalde Jan Belij vijftig gulden en een nieuwe hoed aan zijn baas, Tierij Buseijn, om in een jaar te leren weven. Jan kreeg echter wel vol (volwassen) stukloon voor ieder laken dat hij weefde, iets wat slechts weinig leerjongens en -meisjes kregen. Daarentegen was Mathijs Meusz. slechts acht stuivers aan huishuur verschuldigd, terwijl hij tegelijk leerde weven van Jan Claesz., bij wie hij inwoonde. Bij andere jongens ging het leergeld direct van het loon af. Jacob Jansz. betaalde drie gulden per geweven laken en kreeg daarvoor verder 'knechtsloon', terwijl Heindrik Schuller van de eerste negen lakens die hij zou weven slechts veertig stuivers loon zou krijgen.³⁹

Het leergeld varieerde voor het weven, ongeacht hoe dit verrekend was, van 15 tot 52 gulden per leerjongen. In dit tijdvak waren er slechts twee vermeldingen van spinners die leergeld betaalden, namelijk respectievelijk twee en vier penningen per gesponnen pond garen, waarvoor zij vol stukloon ontvingen. Deze gevallen zijn dus niet representatief, maar geven wel aan dat ook spinners af en toe leergeld over hun loon betaalden. In de meeste gevallen echter waren de spinlonen gewoon zeer laag of werden deze in natura uitbetaald.

In de periode 1650-1656 vermelden de contracten van leerjongens en -meisjes 174 keer dat er leergeld werd betaald (14,5 procent van alle 1.197 contracten). In ruim een decennium tijd was het betalen van leergeld dus veel gebruikelijker geworden. Ook spinners betaalden vaker leergeld dan in de

eerdere periode, al was dit met 48 vermeldingen nog altijd een minderheid (circa 6,5 procent) van de 724 spincontracten. Een vergelijking van de hoogte van het leergeld voor weven en spinnen levert interessante informatie op. Voor weven betaalden de leerjongens (of waarschijnlijk meestal hun ouders) een bedrag dat varieerde van 10 tot 125 gulden per jaar. Gemiddeld genomen was dit 56 gulden per jaar, hoger dus dan in de eerste periode. Bij het spinnen daarentegen ging het om bedragen variërend van 1,5 tot hooguit 21 gulden per jaar. Het gemiddelde leergeld onder spinners was 5,7 gulden per jaar.⁴⁰ Er werd, met andere woorden, gemiddeld ongeveer tien keer zo veel leergeld betaald voor weven als voor spinnen. Op deze manier komt het belang dat men hechtte aan het opleidingsaspect bij het weven, ofwel de investering die men deed in 'menselijk kapitaal', veel duidelijker uit de verf dan bij het spinnen. Niet zozeer de opleidingsduur, maar de hoogte van het leergeld bepaalde de status van de opleiding in de Leidse lakennijverheid. Uiteraard vond op basis hiervan tegelijkertijd een selectie plaats. Kinderen met de armste ouders waren steeds minder in staat een opleiding tot lakenwever te betalen, maar hadden waarschijnlijk wel geld genoeg om te leren spinnen.

Loopbaan

In 1613 ging Jacob Jans, een dertienjarige Leidse weesjongen, spoelen bij de saaiwerker Jan Staert. Vier jaar later mocht hij bij dezelfde Staert het ambacht van saaiweven gaan leren.⁴¹ Jacob was geen uitzondering: veel weesjongens begonnen als spoeler of (hoewel minder vaak) spinner en stroomden daarna door naar een ander beroep. Meestal waren dit werkzaamheden binnen de textielnijverheid, zoals spinnen, kaarden of velbloten, maar af en toe ook een heel ander ambacht, zoals hoedenmaken. De meeste jongens die doorstroomden gingen echter, net als Jacob Jans, weven. Van 33 van de 183 vermelde spoelers in de door mij bekeken bestedingsboeken (1607-1623), allemaal jongens, is bekend dat zij na hun leertijd als spoeler in de leer gingen als wever in verschillende neringen, meestal in de saai- of fusteinering. Dit betekent dat in ieder geval achttien procent van de spoelers verder carrière maakte in de textielnijverheid.

Uiteraard zullen er meer spoelers geweest zijn die later leerden weven, in de eerste plaats omdat de data niet verder gaan dan 1623, en in de tweede

plaats omdat spoelers ook buiten het bestedingssysteem van het weeshuis in de textiel kunnen zijn opgeleid. Maar duidelijk is wel dat een loopbaan in de textielnijverheid lang niet voor alle weesjongens was weggelegd. Dit had, evenals bij het spinnen, te maken met de *bottleneck* in het productieproces van geweven stoffen, waarbij veel meer spoelers nodig waren dan wevers. Ook kan het zijn dat de periode als spoeler door de meester werd gebruikt om te bekijken of de jongen aanleg had om het weven te leren. Veel arme weesjongens zullen dus vooral goedkope arbeidskracht hebben geleverd en later niet zijn opgeklimmen tot wever of een ander meer aanzienlijk beroep in de textiel.

Van 25 van de jongens die wel doorstroonden is de leeftijd bekend waarop zij gingen spoelen en weven. Gemiddeld lagen deze leeftijden op respectievelijk twaalf en zestien jaar. Over het algemeen genomen spoelde een jongen dus eerst vier jaar voordat hij toekwam aan leren weven. Deze lange periode had te maken met het feit dat de meeste jongens als zij in de leer gingen nog niet oud genoeg waren om te beginnen met weven. Een enkele twaalf- en dertienjarige leerjongen daargelaten, begonnen jongens vanaf hun veertiende jaar pas te leren weven, en meestal waren zij nog ouder. Voor die tijd konden zij mooi voorzien in de grote vraag naar spoelers en alvast de kunst van het weven afkijken bij de meester en zijn eventuele andere leerlingen.

Zoals gezegd gingen de meeste meisjes in de leer om te spinnen. Hierin was weinig carrière te maken, zo blijkt althans uit de bestedingsboeken, waarin spinsters zelden doorstromen naar een ander beroep. Meisjes bleven bovendien, in tegenstelling tot jongens, veel langer achtereenvolgens bij één of verschillende meesters onder hetzelfde beroep ingeschreven. Er was immers meestal geen toekomstig ambacht dat zij konden leren. Sara Wampen bijvoorbeeld, kwam in 1609 als vijftienjarig weesmeisje werken voor Guillaume van de Rinders. Zij bleef bij hem in dienst totdat zij in 1615 21 jaar oud was. Jannetgen Aernouts daarentegen wisselde tussen 1608 en 1617 driemaal van baas, maar bleef voor hen allemaal spinnen, van haar negende jaar totdat zij achttien was.⁴² En ook Aeltge Louris spon tussen 1615 en 1623 voor drie verschillende bazen, waarbij haar loon gestaag opliep van zes tot veertien stuivers per week.⁴³

Op basis van haar onderzoek naar zeventiende-eeuwse Parijse leermeisjes komt Clare Crowston tot de conclusie dat het investeren in 'vrouwelijke

Kinderen en jongeren aan het werk:
detail uit *Ploten en kammen* van Isaac
van Swanenburgh (1594-1596,
De Lakenhal).

vaardigheden' van belang was voor de latere arbeidskansen van vrouwen. Zij wijst er daarom op dat wij niet te veel nadruk moeten leggen op de onmogelijkheden van meisjes binnen beroepsopleidingen waartoe zij als volwassen vrouwen toch meestal geen toegang zouden hebben. Het opbouwen van menselijk kapitaal door formele training was volgens Crowston ook voor meisjes wel degelijk belangrijk. Dit gold met name voor de beroepen waarvan zij later – in elk geval in theorie – een bestaan zouden kunnen opbouwen, zoals naaister of breister.⁴⁴ Ook uit de Leidse gegevens blijkt dat weesmeisjes een opleiding kregen met het oog op hun toekomst. Nader beschouwd is dit niet onlogisch, omdat de meeste van hen uit de armere lagen van de bevolking kwamen en later hoogstwaarschijnlijk (deels) moesten gaan (bij-)verdiene, ook al vonden zij een echtgenoot. Meestal, maar niet altijd, ging het om werkzaamheden die laag in aanzien stonden. Mary de Rees

was het enige weesmeisje dat volgens de bestedingsboeken leerde weven, namelijk bij de saaiwerker Joost de Vinck.⁴⁵ Vaker kwam het voor dat meisjes leerden breien en naaien. Uiteraard waren dit, net als spinnen, beroepen die doorgaans als 'vrouwelijke werkzaamheden' werden getypeerd. Maar hier en daar blijkt toch wel dat het hier niet alleen ging om het aanleren van deze vaardigheden voor binnen haar latere huishouden. Zo beloofde de linnenaaister Passchijntgen toen zij de achttienjarige Anna Pieters aannam, 'dat zij deze dochter het ambacht van linden naeyen volcomelijck sal leeren dat zij haer broot met eeren can winnen'.⁴⁶

Waarschijnlijk werden de meeste arme weeskinderen gezien als toeleveranciers van goedkope arbeid in de textielnijverheid. Voor een beperkt aantal jongens onder hen, en een nog veel geringer aantal meisjes, was het mogelijk door te leren in een 'echt' ambacht. Dat velen van hen achter het net visten, was niet zozeer een probleem voor de weeshuismeesters, noch voor de bazen in de textielnijverheid. Voor meisjes gold dat zij, ongeacht de klasse waartoe zij behoorden, toch waren voorbestemd te trouwen en een huishouden te bestieren. Mocht dit 'geluk' hen niet ten deel vallen, dan konden zij altijd terugvallen op arbeid in loondienst, als spinster, naaister, of dienstbode. Een aantal van hen, zoals de enkele nopster en wollenaar, zou zelfs een iets beter bestaan kunnen opbouwen met behulp van haar eigen arbeidskracht.⁴⁷

Ook voor het grootste deel van de arme jongens gold echter dat zij later als losse arbeiders zouden gaan werken, bijvoorbeeld als knecht in de textielnijverheid. In heel Europa bestond er een expliciet onderscheid tussen zonen van meesters en de 'ongekwalificeerde' en 'ongeschoolde' loonarbeiders binnen de meeste ambachten, ook al deden zij hetzelfde werk.⁴⁸ Weliswaar was de toegankelijkheid voor een beroep als weven in de bloeiende Leidse textielnijverheid waarschijnlijk wel groter dan in veel andere ambachten wegens de grote vraag naar arbeidskrachten in de eerste helft van de zeventiende eeuw. Maar desondanks was het, zeker voor arme leerjongens, niet vanzelfsprekend dat zij wever werden, om nog maar niet te spreken van beroepen met een hoger aanzien, zoals droogscheerder of verver. De gelaagdheid van de arbeidsmarkt zoals die voor volwassenen was vormgegeven, berustte dus niet alleen op onderscheid naar sekse, maar ook op klassenverschillen.

Vrouw met kind, ets van Christina Chalon (1748-1808) (RAL).

Vrouw, man en kind, ets van Christina Chalon (1748-1808) (RAL).

Op basis van de Leerjongensboeken zijn niet veel carrières te volgen. Slechts een handjevol van de circa 2.000 kinderen uit mijn steekproef staat vaker dan één keer vermeld in de boeken. Het achtereenvolgens voorkomen van twee verschillende beroepen was al helemaal sporadisch. Lowijs Walraaff, die in 1650 bij Tierij Buseijn ging leren spinnen, was een uitzondering. In 1652 ging hij in de leer bij een andere baas, Antonij Gerritse, om te leren lakenwerken.⁴⁹ Waarschijnlijk gingen de meeste kinderen voor een of twee jaar in de leer bij een meester en kwamen zij daarna terug onder de hoede van hun ouders, of gingen zij zelfstandig ergens werken. Bovendien speelde een andere factor mee, namelijk de opkomst van de spinnerij als belangrijk beroep voor mannen in de lakennijverheid. In samenhang met de toegenomen proletarisering werd het spinnen voor volwassen mannen in de Leidse lakennijverheid steeds belangrijker gedurende de zeventiende eeuw. Terwijl onder de wezen aan het begin van die eeuw slechts een fractie van de jongens leerde spinnen, lag dit percentage enkele decennia later in de lakennijverheid rond de zestig procent van alle jongens. Leren lakenspinnen werd zo een doel op zich, en niet meer, zoals het spoelen voor weesjongens, een mogelijk voorstadium voor het leerlingchap als wever of een ander beroep in de textiel. Deze ontwikkeling kwam onder meer tot uitdrukking in een langere leerduur voor jongens in het spinnen, en in hoge (en steeds hoger wordende) leer-
 gelden voor het weven in vergelijking met het spinnen.

Besluit

Het is moeilijk het werk van kinderen in de Leidse textielnijverheid eenduidig te typeren als bedoeld als opleiding of als bron van goedkope loonarbeid. Aan de ene kant zijn er aanwijzingen dat het opleidingsaspect zelfs in het 'laaggeschoolde' spinnen van belang was. Ten eerste gingen wezen ook in ambachten buiten de textielsector aan de slag, waar het opleidingselement van belang was en het valt aan te nemen dat het in de textiel niet anders was. Ten tweede zien wij zelden grote concentraties kinderen werken voor een en dezelfde meester, wat zou kunnen wijzen op vroegkapitalistische uitbuiting van goedkope kinderarbeid. Bovendien hadden deze meesters dus in theorie alle tijd om de kinderen het spinnen bij te brengen. Ten derde werden de 'meesterspinner' (de naam geeft het eigenlijk al aan), zeker in de lakennijverheid na 1630, vaak zelf geassocieerd met respectabele ambachtlieden, al waren zij niet in een gilde verenigd.⁵⁰

Maar op basis van het bovenstaande zijn ook argumenten te noemen om de bestede kinderen als goedkope loonarbeiders te beschouwen. Allereerst betaalden spinners in de lakennijverheid zeer lage leergelden, vergeleken met bijvoorbeeld wevers. Ten tweede heb ik aangetoond dat de langere gemiddelde leertijd voor spinners en spoelers ten opzichte van wevers en lakenwerkers niet zozeer duidt op een moeilijker te leren vak, als wel op een grote behoefte aan dit soort (goedkope) arbeid wegens de *bottleneck* in het productieproces. En ten slotte was het, om dezelfde reden, voor veel kinderen, met name meisjes en een groot deel van de arme jongens, niet mogelijk om een verdere carrière te maken in de textielnijverheid. Zij hadden weliswaar een vak geleerd, maar het was niet specifiek de bedoeling dat de meesten van hen het verder schopten dan spouwer of spinster.

Dat deze dubbele interpretatie van het werk van kinderen wel degelijk goed kon samengaan met vroegkapitalistische ontwikkelingen, blijkt juist uit de ontwikkelingen in Leiden, waar na 1585 een grootschalige textielproductie voor een internationale markt opkwam. Dit leidde namelijk niet alleen tot een grote behoefte aan arbeidskrachten, maar ook tot de noodzaak van een zekere scholing en kwaliteitsgarantie. De specialisering en professionalisering die hiervan het gevolg waren, vinden we het duidelijkst terug in de Leidse lakennijverheid vanaf de jaren dertig van de zeventiende eeuw. In deze nering

vond immers de meest marktgerichte spinarbeid plaats, en deze werd opvallend genoeg in toenemende mate door volwassen mannen uitgeoefend. Hieruit is te verklaren dat juist in de lakennijverheid steeds meer jongens een formele opleiding tot spinner volgden. Desondanks werd spinnen nooit het exclusieve domein van mannen. En als jongens enigszins konden, gaven zij waarschijnlijk de voorkeur aan het volgen van een opleiding in een hoger aangeschreven beroep.

Juist deze mogelijkheid bestond voor meisjes in de regel niet. Zelden vinden wij hen terug in formele opleidingstrajecten voor beroepen als wever, droogscheerder, verver, noch in hoger geschoolde ambachten buiten de textielnijverheid. De reproductieve functie van het merendeel van de vrouwen en haar te verwachten toekomstige rol dienden vooral als legitimatie om minder te investeren in de opbouw van hun menselijk kapitaal. Zo hielden laaggeschooldheid en de gelaagdheid van de arbeidsmarkt elkaar in stand: omdat er minder werd geïnvesteerd in de opleiding van vrouwen vanwege hun verwachte toekomstige reproductieve en huishoudelijke taken, maakten zij minder kans maakten op 'geschoold' werk, waardoor zij in een bepaalde rol (namelijk die van huisvrouw en moeder) gedrongen werden. Was betaalde arbeid naast deze rol noodzakelijk, dan kwamen deze vrouwen, of zij nu daadwerkelijk moeder en huisvrouw waren of niet, in relatief laaggeschoold, slecht betaald werk zoals spinnen terecht.

Dit wil niet zeggen dat investering in de opleiding van meisjes niet van waarde was. Velen van hen moesten, of zij nu trouwden of niet, in hun latere leven de kost (helpen te) verdienen. Dit gold zeker voor de vele meisjes uit de armste lagen van de bevolking, die, als zij al een huwelijkspartner vonden, meestal geen toekomstige ambachtsman, handelaar of notabele aan de haak sloegen. Hiermee zijn we bij een ander belangrijke conclusie aangekomen, die over het belang van klasse voor de analyse van de gesegmenteerde arbeidsmarkt. Veel beroepen die in de middenklasse werden uitgeoefend, en dan vaak binnen een georganiseerd verband zoals een gilde, waren immers ook niet toegankelijk voor jongens en mannen uit de armere lagen van de bevolking. Doorgaans houden historici weinig rekening met dit onderscheid naar *zowel sekse als klasse*, en zij vergelijken vaak onvergelijkbare zaken. Zo staan bijvoorbeeld meestal de kansen voor mannen die binnen een gilde werkten ten opzichte van de kansen voor alle vrouwen centraal, terwijl jongens uit

lagere klassen *de facto* meestal ook geen toegang hadden tot een gilden-gereguleerd ambacht. De segmentatie van de arbeidsmarkt was, met andere woorden, niet alleen gebaseerd op een onderscheid naar sekse, maar ook naar verschillen tussen de klassen.⁵¹

Deze verschillen op de arbeidsmarkt werden al op jonge leeftijd zichtbaar, en openbaarden zich bij uitstek in de textielnijverheid. Het Leidse leerlingstestem in de textiel laat zien dat de jongens en meisjes weliswaar een vak leerden, maar dat voor de meesten van hen deze kennis beperkt bleef tot relatief laaggeschoolde, slecht betaalde beroepsgroepen.

Noten

- 1 Dit artikel is een bewerking van een deel van een hoofdstuk uit mijn proefschrift over vrouwenarbeid in de vroegmoderne textielnijverheid, waarin Leiden een centrale plaats inneemt. E. van Nederveen Meerkerk, *De draad in eigen handen. Vrouwen en loonarbeid in de Nederlandse textielnijverheid, 1580-1810* (Amsterdam 2007).
- 2 Allereerst moet hier natuurlijk verwezen worden naar N.W. Posthumus' indrukwekkende studie, *De geschiedenis van de Leidse lakenindustrie* (3 delen) (Den Haag 1939), maar ook naar J.K.S. Moes en B.M.A. de Vries (red.) *Stof uit het Leidse verleden. Zeven eeuwen textielnijverheid* (Utrecht 1991) en (hoewel breder dan de textielnijverheid) de sociaal-economische studie van H.A. Diederiks, D.J. Noordam en H.D. Tjalsma (red.), *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw* (Hilversum 1985).
- 3 L. Lucassen en B. de Vries, 'Leiden als middelpunt van een Westeuropes textiel-migratiesysteem, 1585-1650', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 22 (1996) 138-163.
- 4 G.P.M. Pot, *Arm Leiden. Levensstandaard, bedeling en bedelden, 1750-1854* (Hilversum 1994).
- 5 E. Kloek, *Wie hij zij, man of wijf. Vrouwengeschiedenis en de vroegmoderne tijd: drie Leidse studies* (Hilversum 1990); Van Nederveen Meerkerk, *De draad in eigen handen*.
- 6 Voor de vroegmoderne periode heeft Posthumus in zijn *Geschiedenis* aandacht besteed aan kinderen in de Leidse textielnijverheid, voornamelijk in het kader van de kapitalistische uitbuiting van de arbeidersklasse. Meer aandacht voor het leeraspect van kinderarbeid, in de Leidse textiel, maar ook meer in het algemeen, is te vinden in: E. van Nederveen Meerkerk en A. Schmidt, 'Tussen arbeid en beroep. Jongens en meisjes in de stedelijke nijverheid, ca. 1600-1800', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 3:1 (2006) 24-50. Voor de negentiende eeuw is er meer literatuur over kinderen die werkten in de Leidse textielnijverheid. Zie onder meer: C. Smit, 'Fabriekskinderen. Kinderarbeid in de Leidse textielindustrie in de negentiende eeuw', *Textielhistorische bijdragen* 36 (1996) 61-97; C. Smit, 'Leidse kinderen tussen fabriek en school, 1840-1914', *Leidschrift* 20:2 (2005) 73-91.
- 7 Zie voor meer informatie over de geschooldheid van het spinnen: Van Nederveen

- Meerkerk, *De draad in eigen handen*, 237-243, 273-275.
- 8 Simonton, 'Apprenticeship: training and gender in eighteenth-century England', in: M. Berg (red.), *Markets and manufacture in early industrial Europe* (London 1991) 227-260, aldaar 227, 231; S.R. Epstein, 'Craft guilds, apprenticeship, and technological change in pre-industrial Europe', *Journal of Economic History* 58 (1990) 684-713, aldaar 690; B. De Munck, *Leerpraktijken: economische en sociaal-culturele aspecten van beroepsopleidingen in Antwerpse ambachtsgilden, 16de-18de eeuw* (Brussel 2002).
  - 9 R.S. DuPlessis, *Transitions to capitalism in early modern Europe* (Cambridge 1997) 261.
  - 10 Epstein, 'Craft guilds', 690.
  - 11 M.B. Rose, 'Social policy and business. Parish apprenticeship and the early factory system, 1750-1834', *Business History* 31:4 (1989) 5-29, met name 7-8; Simonton, 'Apprenticeship', 232.
  - 12 Posthumus, *De geschiedenis*, 594.
  - 13 *Ibidem*, 31.
  - 14 Regionaal Archief Leiden (RAL), Stadsarchief van Leiden 1574-1816, inv.nr. 1289, Registers van de Volkstelling 1581.
  - 15 In de periode 1607-1623 registreerde men ruim negenhonderd weeskinderen die vanaf zeer jonge leeftijd in dienst gingen bij een baas. Van bijna een kwart van hen is bekend dat zij gingen (leren) spinnen.
  - 16 RAL, Archief Hallen, inv.nrs.127a-127q, Leerjongensboeken en Klad-Leerjongensboeken.
  - 17 Simonton, 'Apprenticeship', 234.
  - 18 *Ibidem*, 244-245; C. Crowston, 'An industrious revolution in late seventeenth-century Paris: new vocational training for adolescent girls and the creation of female labor markets', in: M.J. Maynes, B. Soland en C. Benninghaus (red.), *Secret gardens, satanic mills. Placing girls in European history, 1750-1960* (Bloomington 2005) 69-82, aldaar 76.
  - 19 RAL, Heilige Geest (HG) Weeshuis, inv.nrs. 3844, 3845, 3847.
  - 20 RAL, Hallen, inv.nr. 127b, 1641.
  - 21 RAL, Hallen, inv.nr. 127a, 1639.
  - 22 RAL, Hallen, inv.nr. 127b, 1641.
  - 23 Bijvoorbeeld RAL, Hallen, inv.nr. 127j, 1653.
  - 24 RAL, Hallen, inv.nr. 127a, 1640.
  - 25 RAL, HG Weeshuis, inv.nr. 3844.
  - 26 RAL, Hallen, inv.nr. 127j, 1653.
  - 27 Posthumus, *De geschiedenis*.
  - 28 Simonton, 'Apprenticeship', 246.
  - 29 RAL, Hallen, inv.nr. 127j, 1656.
  - 30 Zie bijvoorbeeld J. Rule, 'The property of skill in the period of manufacture', in:

- P. Joyce (red.), *The historical meanings of work* (Cambridge 1987), 99-118, met name 101, 104, 108. De Munck, *Leerpraktijken*; Simonton, 'Apprenticeship', 230; Simonton, *A history of European women's work: 1700 to the present* (Londen 1998), 70-83; Farr, *Artisans in Europe*, 34.
- 31 Simonton, 'Apprenticeship', 237.
- 32 Zie ook Wiesner, 'Guilds', 131.
- 33 De Munck, *Leerpraktijken*, onder meer 5, 460, 465.
- 34 Van Nederveen Meerkerk en Schmidt, 'Tussen arbeid en beroep'.
- 35 Van Nederveen Meerkerk, *De draad in eigen handen*, 259-260.
- 36 N.W. Posthumus, *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche textielnijverheid. Zesde deel, 1703-1795* (Den Haag 1922), no. 463, par. 2.
- 37 RAL, Hallen, inv.nr. 127j, 1652.
- 38 RAL, HG Weeshuis, inv.nr. 3844.
- 39 Allemaal voorbeelden uit: RAL, Hallen, inv.nr. 127b, 1641.
- 40 Voor jongens lag dit bedrag verhoudingsgewijs overigens op gemiddeld zes gulden per jaar, terwijl dit gemiddelde voor meisjes viereneenhalf gulden was.
- 41 RAL, HG Weeshuis, inv.nr. 3847.
- 42 RAL, HG Weeshuis, inv.nrs. 3844, 3845.
- 43 RAL, HG Weeshuis, inv.nr. 3845.
- 44 Crowston, 'An industrious revolution', 76-77.
- 45 RAL, HG Weeshuis, inv.nr. 3845.
- 46 RAL, HG Weeshuis, inv.nr. 3844.
- 47 Zie ook Crowston, 'An industrious revolution', 76.
- 48 Bijvoorbeeld P. Lourens en J. Lucassen, 'Ambachtsgilden binnen een handelskapitalistische stad: aanzetten voor een analyse van Amsterdam ca. 1700', *NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis* 61 (1998), 121-162, 148-149; J.R. Farr, *Artisans in Europe, 1300-1914* (Cambridge 2000) 34-37.
- 49 RAL, Hallen, inv.nr. 127j, 1650, 1652.
- 50 Voor meer hierover, zie: Van Nederveen Meerkerk, *De draad in eigen handen*, 169-170.
- 51 Zie voor een uitgebreide discussie over de segmentatie van de arbeidsmarkt op basis van sociale afkomst: Lucassen, 'Arbeid en vroegmoderne economische ontwikkelingen', in: K. Davids en J. Lucassen (red.), *Een wonder weerspiegeld. De Nederlandse Republiek in Europees perspectief* (Amsterdam 2005) 341-380, 345-347, 359-361, 373. Lucassen gaat echter niet in op het onderscheid naar sekse.

De Middelweg gefotografeerd door Herman Kleibrink op 15 mei 1978. Achter de brommer tussen de jongelui is de ingang van het pand Middel-

weg 28, naast de gevel van de Remonstrantse kerk. Het pand is thans in gebruik bij rijwielhandel Bert van der Meij (RAL, PV 5798.15).

De school voor behoeftige volwassenen aan de Middelweg

PETER OTGAAR

Wie de Heilige Schrift niet kan lezen en zich weinig gelegen laat liggen aan de zondagse preek, loopt het gevaar ten onder te gaan. Dit moet een aantal protestantse notabelen hebben gedacht toen zij in de loop van het jaar 1800 overgingen tot de stichting van de school voor behoeftige volwassenen.¹ Hoewel in deze school de nadruk lag op godsdienstige vorming, was het ook de bedoeling de volgroeide analfabeten enige notie van lezen, schrijven en, indien gewenst, rekenen bij te brengen. Een dergelijke onderwijsinstelling was hard nodig in een stad waar het analfabetisme welig tierde. De nieuwe onderwijswet lag nog zes jaar in de toekomst en voorzag niet in onderwijs voor personen boven de twaalf jaar. Dat betekende dat een flink gedeelte van de Leidse bevolking verstoken bleef van de vaardigheden die het leven zo aantrekkelijk maken: lezen en schrijven.

Het vroege beschavingsoffensief begon, zoals gezegd, in het jaar 1800 toen de dominees Adrianus van Assendelft en Sybrand Heringa bij elkaar kwamen om een en ander te bespreken. De schriftelijke neerslag hiervan valt te lezen in twee notulenboeken.² Aangezien Van Assendelft en Heringa een zuiver particuliere instelling voor ogen stond, waren zij afhankelijk van giften, contributies en legaten. Om vooral vaste, jaarlijkse bijdragen te krijgen deden zij een beroep op niet de minsten uit de Leidse samenleving: Dirk Rudolf Wijckerheld Bisdom en François Veltman. Vooral de laatste had de nodige ervaring met het losweken van geld bij de rijken in de stad. Als regent van het Gereformeerde Minnehuis aan de Middelweg wist hij heel goed wie hij kon benaderen. Over hun tactiek is weinig bekend, maar zoals wel vaker hebben zij ongetwijfeld dominees ingeschakeld om vanaf de kansel een goed woordje te doen voor de nieuwe instelling. Onder het adagium 'Den arme gegeven

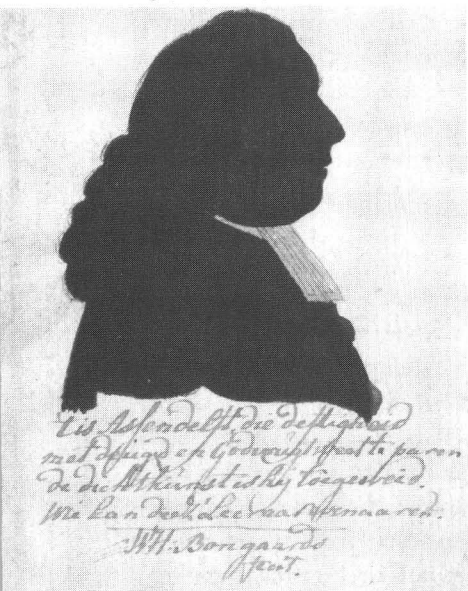
is Gode geleend' tastten de goed gesitueerden voor de zoveelste keer in hun buidel om Van Assendelft en Heringa een kans te geven. Toen vrij snel bleek dat er genoeg geld was om tot stichting van de school over te gaan, gingen de initiatiefnemers met grote voortvarendheid aan de slag om in juni te kunnen beginnen.

Begin

Voordat het zover was, moesten de toekomstige directeuren een aantal praktische problemen oplossen. Er moest een rooster komen, er diende een behuizing gezocht te worden en, het belangrijkste van alles, een catechiseermeester die door de Gereformeerde (=Nederlands Hervormde) Kerk geëxamineerd was.³ Het laatste probleem was het snelst opgelost. Als onderwijzer en meester trok men de ziekentrooster en catechiseermeester Johan van Dissel aan, een man die de halve stad bediende en die het op zijn nieuwe school vijftig jaar zou uithouden.⁴ De veelgevraagde en populaire meester kreeg van zijn superieuren ruime inspraak. Hij mocht de hoogte van zijn salaris bepalen en het rooster samenstellen.⁵ Van Dissel mocht dan een diep religieus man zijn, het ontbrak hem niet aan financieel inzicht. Het edelmoedige aanbod van Heringa en Van Assendelft om zelf zijn salaris vast te stellen, sloeg hij af.⁶ Daartegenover stelde hij dat hij onafhankelijk van het aantal leerlingen een vast bedrag wilde hebben.⁷ Weinig of veel leerlingen, de moeite en tijd bleven hetzelfde, zo liet hij de oprichters weten.⁸ De bestuurders gingen zonder morren akkoord en namen ook zijn verdere adviezen over: iedere dag onderwijs behalve op zaterdag en drie keer per week godsdienstonderricht, zonodig op zondag na de kerkdienst. Dat alles zonder toehoorders, behalve de directeuren en degenen die de directeuren wilde inbrengen. Een en ander moest plaatsvinden van twaalf uur tot half twee. Dat kostte volgens Van Dissel het minste werk – waarschijnlijk viel deze tijd grotendeels samen met een werk-pauze – en het spaarde 's winters kaarslicht.⁹

Het vinden van een geschikte ruimte ging wat moeilijker. De bestuurders hadden hun zinnen gezet op het Gereformeerd Minne- of Arme Mannen en Vrouwenhuis aan de Middelweg, maar dat viel snel af. Misschien door toedoen van Veltman, die regent van deze instelling was, en waarschijnlijk bang was dat de rust van de oudjes verstoord zou worden door een groep jongelin-

Silhouet van Adrianus van Assendelft (Haarlem 1736-Leiden 1809), predikant te Leiden 1770-1809. Borstbeeld links, en profil, met witte bef en grijze pruik (RAL, PV 46973).

Silhouet van Sibrandus Heringa (1764-1801), predikant te Leiden 1797-1801. Borstbeeld rechts, en profil, penseel en Oost-Indische inkt (RAL, PV 51965).

gen, bij wie kalmte en bezadigdheid nu eenmaal ver te zoeken zijn. Dezelfde Veltman ging op onderzoek uit en kon spoedig meedelen dat Benjamin de Moen,¹⁰ grijnwerker, 'vader' van een particulier armenhuis en huisjesmelker, een hem toebehorend pand in de Heerensteeg (nu: Sint Pancrassteeg) tegen matige prijs wilde verhuren en die tevens bereid was het huis te legateren aan het instituut.¹¹ Van Assendelft *cum suis* haptten onmiddellijk toe en gaven enige timmerlieden opdracht het onderkomen geschikt te maken als school.

Tussen de verbouwingen door kwam Van Dissel nog even langs om de directeuren enige praktische vragen te stellen. Zo informeerde hij naar de bepalingen over de schoolbehoeften en vooral naar welk boekje zij op het oog hadden voor de catechisatie. Zelf stelde hij het werkje *Nodigste waarheden van de Christelijke godsdienst* van H. Wester voor. Wester was een schoolhervormer uit Groningen die ervan uitging dat bij het onderwijzen de schoolmeester vooral kennis moest hebben van het menselijk hart in het algemeen en van dat van kinderen in het bijzonder.¹² Verder wilde Van Dissel graag weten of hij de vakanties van de stadsscholen kon aanhouden en hoe de

schoonmaak van het gebouw was geregeld. De bestuurders gaven hem onmiddellijk antwoord. Alle schoolbehoeften zouden door de school worden betaald. De schoolmeester diende die te kopen bij boekverkoper Pieter Delfos, inclusief het werkje van Wester, waartegen van de kant van de bestuurders geen enkel bezwaar bestond. De schoonmaak van het pand moest door De Moen of Van Dissel zelf worden geregeld.

De eerste jaren

Het notulenboek vermeldt op 6 juni 1800 zonder verdere bijzonderheden dat de school begonnen is en gaat vervolgens over tot de vraag van de directeuren hoe oud men moest zijn om tot de school te worden toegelaten. Besloten werd de leeftijd van toelating op zestien jaar te stellen. Tot die leeftijd konden leerlingen terecht op de stadsscholen. De immer tegenwoordige Van Dissel wilde van de directeuren weten of hij pupillen die geen tijd konden missen, eerder mocht laten weggaan en of er ook leerlingen mochten worden aangenomen die niet meer dan twee of drie keer per week konden komen. Na de verzekering gekregen te hebben dat hij de nodige toegeeflijkheid kon betrachten, ging de meester tevreden heen. Die tevredenheid verminderde enigszins toen hij een maand later te horen kreeg dat hij een door hem gewenste bijbel maar bij een uitdrager moest gaan kopen.¹³ Deze wat merkwaardige opmerking was beslist geen motie van wantrouwen aan het adres van Van Dissel. De verstandhouding tussen de directeuren en de catechiseermeester is altijd uitstekend geweest. Misschien was het ietwat botte antwoord te wijten aan het feit dat medeoprichter Sybrand Heringa door ziekte afwezig was, een ziekte die zo ernstig bleek dat hij een jaar later overleed. Misschien ook waren de directeuren zenuwachtig omdat zij hadden aangekondigd een bezoek af te leggen aan *het* school, zoals zij de instelling noemden. Van Dissel maakte van dit voornemen meteen gebruik door de directeuren te verzoeken aan de leerlingen te zeggen dat zij op tijd moesten komen, vooral bij de godsdienstlessen op woensdag en vrijdag.¹⁴ Ook met een ander tijdloos schoolprobleem kreeg de catechiseermeester snel te maken. In september en oktober bleek dat sommige scholieren de godsdienstlessen niet wilden volgen¹⁵ of helemaal niet meer kwamen opdagen.¹⁶ Dit laatste ontlokte de meester de verzuchting dat de laagste klasse der bevolking het minste

Portret van Johannes van Dissel (1765-1849), catechiseermeester te Leiden. Litho door Leendert Springer, beige getint op Chinees papier (RAL, PV 49361).

aan de school had.¹⁷ Een opvatting waarin hij werd gesterkt toen hij de beklagenswaardige staat zag van de teruggezonden schoolboeken.¹⁸ Zulke problemen had hij later niet op het Paedagogium voor het onderwijs in de oude talen, een vrij dure kostschool aan de Haarlemmerstraat, wijk VI, nummer 382 (nu nummer 52). Daar stond echter tegenover dat de kostschoolleerlingen geen enkel ontzag voor de leermeester hadden en er niet voor terugdeinsden kevers in 's mans pruik te stoppen en hun inktkokers via een hefboom van linialen op de tafeltjes te laten dansen.¹⁹

Pedagogiek

In hoeverre het gedrag van de Paedagogiumleerlingen tijdens Van Dissels lessen voortkwam uit 's mans manier van lesgeven, valt moeilijk na te gaan.

De school aan de Haarlemmerstraat werd geleid door Jan Jacob de Gelder. Deze gaf van 1830 tot 1834 ook les op het instituut Noorthey in Veur (=Leidschendam), dat bekendstond als een school met zeer vooruitstrevende lesmethoden.²⁰ Hoewel het er op Van Gelders eigen school niet echt modern aan toeging, moet hij iets uit Veur meegenomen hebben, groepswerk bijvoorbeeld of het afwerken van een pakket taken,²¹ kortom, lesmethoden die anno 2008 als het toppunt van vooruitstrevendheid worden beschouwd.

Van Dissel moest waarschijnlijk weinig van dit alles hebben, ondanks het boekje van Wester. Het was heel goed mogelijk te onderwijzen volgens de oude methode van afroep en controle. Toen hij in 1840 – hij was toen 75 jaar oud – langzaam maar zeker verval van krachten begon te vertonen en een tijdje niet kon werken door oogklachten²² gingen zijn vervangers, Lanzel en Van Leeuwen, over tot klassikaal onderwijs,²³ hetgeen volgens de directeuren leidde tot beter onderwijs.²⁴

Voortgang

Toen Van Dissel nog het rijk alleen had, waren zijn belangrijkste besognes het binnenhouden van de leerlingen. Daarin slaagde hij zo goed dat de rest kinderspel was. De kleine moeilijkheden die er waren, benauwde lokalen, omdat veel leerlingen stoven meenamen, en een lekkend dak,²⁵ werden snel verholpen, zodat de directeuren na iedere inspectie vol lof waren over de catechiseermeester. Vandaar dat zij hem veelvuldig een bedrag van vijf of zes gulden gaven om aan ijverige en ook wel zielige pupillen toe te stoppen. In het uitgavenboek van de school staan verschillende keren posten vermeld voor kleren voor zeer arme leerlingen. Ook anderszins toonden de directeuren hun menselijkheid. Normaal gesproken kon niemand de school betreden om een of twee vakken te volgen. Men diende het hele aanbod, lezen, schrijven en godsdienst, te aanvaarden. Religieus bevlogenen die alleen voor exegese van de Heilige Schrift kwamen, mochten slechts aan de voeten van Van Dissel plaatsnemen wanneer zij al konden lezen en schrijven, behalve wanneer zij zwak of hoogbejaard waren.²⁶ Waarschijnlijk wilden de directeuren deze risicogroepen op de valreep nog wat extra godsdienst meegeven.

Examens

Al vrij snel na de stichting van de school besloten Van Assendelft *cum suis* in het voorjaar of in de zomer voor alle vakken examens af te nemen. Leerlingen kregen bij goed gevolg kleine prijzen, variërend van wat geld tot bijbels. De eerste keer kregen alle deelnemers douceurtjes. De uitblinkers kregen vijf stuivers, nieuwkomers die het goed hadden gedaan drie. Aan de leerlinge Sara Telling, lang weggebleven maar deemoedig teruggekeerd, werd als een soort aanmoedigingspremie eveneens drie stuivers ter hand gesteld. Een leerlinge, Margaretha van Schagen, kreeg niets omdat zij al lang absent was geweest en ook niet was komen opdagen voor het examen.²⁷

Wie om een heel andere reden niet waren gekomen, waren drie jongens die door de halsstarrigheid van hun werkgeefster, een zekere juffrouw L., de school hadden moeten verlaten. Deze hardvochtige patrones had gedreigd de jongens te ontslaan wanneer zij er een uur tussenuit gingen. Het edelmoedige aanbod van de knaapjes een half uur eerder te beginnen, wees zij van de hand. Ook het beroep van Van Assendelft zelve mocht niet baten. Zo verloor de school drie ijverige pupillen, die geen les hadden overgeslagen.²⁸

De examens werden redelijk groots opgezet. Alle contribuanten kregen een uitnodiging en togen in groten getale naar de Hooglandse kerk om daar de vorderingen van de leerlingen gade te slaan. Dat zij daar ook een collectebus onder de neus geduwd kregen, hadden zij wellicht niet verwacht. De eerste keer dat de directeuren probeerden op deze manier aan wat extra geld te komen (1806), haalden zij het forse bedrag van *f* 75-18-0 op.²⁹ Daarna werd de opbrengst snel minder omdat de contribuanten wegbleven. Blijkbaar vonden zij hun jaarlijkse bijdrage wel genoeg.

Naast het openbare examen in de Hooglandse kerk, kende de school ook een intern examen dat in het eigen gebouw werd afgenomen. Ook hier deelden de directeuren prijzen uit: enkele stuivers, bijbels of gezangenboeken. Daarbij maakten zij een fijn onderscheid tussen goed en slecht lezenden. De eerste categorie kreeg een Nieuw Testament in een klein lettertype met de Psalmen; degenen die nog enige moeite hadden met de visuele verwerking van de moedertaal een Nieuw Testament met de Psalmen in het klein.³⁰

Leerlingen

Wie de leerlingenlijst van de school aan de Middelweg bekijkt, kan niet aan de indruk ontkomen dat het gestelde doel, onderwijs aan behoeftige volwassenen, grotendeels werd bereikt. Veel namen duiken ook op in andere instellingen die zich met armenzorg bezighielden, zoals het werkhuis voor armen (1798-1809), een voorloper van het Stedelijk Werkhuis. Natuurlijk bereikte de school niet iedereen uit de arbeidende klasse; een tijdloos verschijnsel waarmee ook de latere eerste directrice van het Leidse Volkshuis, Emilie Knappert, te maken kreeg. Degenen die wel kwamen, deden ijverig hun best. Of zij bevreesd waren voor de directeuren die volgens het reglement uit de beginjaren ieder ogenblik de school konden binnenvallen om te zien of het geen zootje was en in dat geval ernstige vermaningen konden uitdelen,³¹ valt niet na te gaan. Het lijkt er meer op dat bij veel Leidse fabriekskinderen een grote honger naar kennis bestond.

De eerste jaren zijn de loftuitingen van Van Dissel niet van de lucht. Er waren pupillen die de stoutste verwachtingen van de leermeester overtroffen.³² Ook de directeuren ontging die noeste arbeid niet. Vandaar hun gulheid met geld, vooral bij de jaarlijkse proeven van bekwaamheid. Bovengenoemd eerste examen had dan ook meer weg van een prijzenfestival dan van een serieuze test. Behalve geld kregen de deelnemers aan het eerste examen natuurlijk ook een bijbel uitgereikt. Deze plechtigheid in het schoolgebouw ging gepaard met diverse toespraken van de leiding. Toen de leerlingen aan het slot van het samenzijn een dankwoord spraken, raakten de aanwezigen zeer geëmotioneerd. Blijkbaar waren zij in een jaar de 'tale Kanaäans' behoorlijk meester geworden.

De terugslag twee maanden later moet hard zijn aangekomen. In de vergadering van 5 juni 1801 kwam Van Dissel zich beklagen over het verregaande wangedrag van de leerlingen Jan Monnee en Elisabeth van Rhijn. Directeur Van Assendelft reageerde onmiddellijk en ontzegde bij de volgende les het stel 'het voorrecht van de school'.³³ Anderen wachtten een *consilium abeundi* niet eens af en bleven vanzelf weg. Bovengenoemde Sara Telling kwam na inning van haar drie stuivers niet meer opdagen. Zij liet nog wel weten dat zij gebrek aan kleren had. Dit kan een goedkope smoes zijn geweest, maar het is ook mogelijk dat Sara de mores van de arbeidende klasse volgde om 'zondagse

kleren' aan te trekken voor een in haar ogen zo belangrijke instelling als een school.

Het verzuim, vooral bij de godsdienstlessen, begon in de eerste lessen na het examen dermate de spuigaten uit te lopen dat Van Dissel besloot absentielijsten aan te gaan leggen, zodat de directeuren precies wisten wie er wel en wie niet in aanmerking kwamen voor de ongetwijfeld felbegeerde stuivers prestatiegeld.³⁴

Afgezien van de *drop-outs* kon de schoolleiding terugzien op een geslaagd eerste jaar. De meeste leerlingen kwamen trouw, maakten kennis met hun moedertaal in geschreven en gedrukte vorm, en verwierven zoveel kennis van godsdienst dat zij met een gerust hart hun belijdenis konden doen. Heerste hierover al voldoening, nog groter was de vreugde bij de nieuwe directeur, IJsbrand van Dam, schoonzoon van Wijckerheld Bisdom, een van de vorige directeuren, toen bleek dat er wachtlijsten moesten worden aangelegd.³⁵

Uitbreiding

In de loop van 1805 werd de stormloop op de school voor behoeftige volwassenen zo groot dat de bestuurders besloten een avondschool in te stellen. Van Dissel verklaarde zich bereid drie keer in de week 's avonds van zeven tot half negen les te geven. Dit wel tegen verhoging van salaris.³⁶ Een en ander was niet mogelijk geweest zonder het geld der contribuanten. Gelukkig bleken velen bereid tot een vaste jaarlijkse bijdrage en incidenteel tot forse eenmalige giften, hetzij in contanten, hetzij in bewijzen van Nationale Schuld. Zo verkreeg de school uit de nalatenschap van Maria Elisabeth Lulofs, weduwe van de koopman Michiel Abraham van Peenen, in totaal *f* 1.000 in schuldbrieven à tweeënehalf procent per jaar.³⁷ Ook de 'liefdegift' van juffrouw E.M.A. Temminck van *f* 200 mocht er wezen.³⁸ De directeuren bedankten haar vriendelijk en kochten voor het bedrag een effect.³⁹ Samen met het geld van de reguliere gulle gevers konden de directeuren de gok van een avondschool wel wagen. Hun initiatief werd rijkelijk beloond. De onvermogenen bleven toestromen. Zozeer dat in 1815 een nieuw huis werd verworven om aldaar een gloednieuw lokaal in te bouwen. De notulen van 26 juli 1815 vermelden dat de bestuurders voor *f* 100 van zekere A. Driessen een huis hebben gekocht op de Middelweg, wijk VII, nummer 1056. Benjamin de

Moen kreeg het verzoek het pand voor *f* 173,50 in orde te maken.⁴⁰ Dit kostte de huisjesmelker weinig moeite, zodat al snel een nieuwe generatie leerlingen, onder wie een bekeerde rooms-katholiek, noest verder kon leren.

Inkomsten

Omdat de school een particuliere instelling was, waren de directeuren volkomen afhankelijk van giften. Veel Leidenaren gaven gehoor aan de smeekbeden van de oprichters en tastten soms jarenlang in hun buidel om het nobele doel te steunen. De bewaard gebleven lijsten der contribuanten (1805-1815 en 1815-1855) leveren een verrassend beeld op. Waar soortgelijke instellingen hun geld van 'beroepsgevers' kregen, verwierf de school op de Middelweg haar inkomsten van een veel breder scala ingezetenen. Vanzelfsprekend droegen veel Rapenburgers hun steentje bij, maar ook blikslagers, molenaars en nogal wat studenten stonden jaarlijks een bedrag af. Een voorbeeld van de eerste categorie was Elisabeth du Pon (1752-1824), huizenbezitster – zij bezat drie panden op het Rapenburg –, rentenierster en filantrope bij uitstek. In 1814 begon zij vrijwel alle sociale instellingen in de stad geld te schenken. De school aan de Middelweg kreeg jaarlijks vier gulden en uit haar nalatenschap twee certificaten van *f* 1.000, vier kansbiljetten en vier uitgestelde schuldbrieven.⁴¹ Dat laatste deden de welgestelden vaker. Zo ontving de kassier in 1840 een legaat van *f* 200 van een onbekende weldoener.⁴² Veel schenkers bleven tientallen jaren betalen. Vaak tot hun dood, zoals bijvoorbeeld Elisabeth Adriana Wijckerheld Bisdom (1775-1839) van Rapenburg 63, weduwe van IJsbrand van Dam (1770-1807), die twee jaar na het overlijden van haar man begon met een contributie van *f* 5. Na 1815 verdubbelde zij dit bedrag (waarschijnlijk voor de tweede school) en bleef dat tot haar dood betalen.⁴³

De minder gefortuneerden droegen bij tot zij niet meer konden. Alida Delfos in het hofje in de Doelensteeg betaalde vanaf 1807 jaarlijks een gulden. In 1810 liet zij weten dat zij uit volstrekt onvermogen helaas niet meer kon meewerken aan de alfabetisering van de onvermogenden.⁴⁴ Ook blikslager Passchierse van de Nieuwe Rijn hoek Heerengracht achtte dit zijn plicht. Slechts één jaar kon hij *f* 2-10 missen (1809). De eerste helft van het jaar daarop moest hij dit bedrag door geldgebrek al halveren, om aan het

eind van 1810 mee te delen dat hij zijn contributie niet meer kon opbrengen.⁴⁵ Ondanks deze tegenslagen en de toch wel veelvuldige bedankjes van contribuanten, sprong de school er ieder jaar behoorlijk uit. Zelfs de gevoelige rentetiek door de tiërtering van 1813, *f* 86,30 in plaats van de verwachte *f* 268,50, deed geen afbreuk aan de gezonde financiële positie.

Uitgaven

Het uitgavenboek van de school voor behoeftige volwassenen begint met de nuchtere mededeling dat de kosten van aankoop hiervan *f* 0-15 hebben bedragen. Daar zullen Van Assendelft *cum suis* niet wakker van hebben gelegen. Ook niet van de elf cent fooi die de knecht van ene juffrouw De Vrind kreeg om in haar koetsje de ongelukkige Catharina Verhorst heen en weer van het *Nosocomium* [Pieterskerkhof 40] naar het huis van ds. Proper op de Breestraat te brengen, waar zij waarschijnlijk werd klaargestoomd voor haar examen en belijdenis.⁴⁶ Dezelfde ongelukkige kreeg na haar openbaar examen eveneens elf cent.⁴⁷

Veel geld ging op aan het onderhoud van het klaslokaal en de schoonmaak van het gebouw. Dat laatste kostte in 1821 *f* 12 en dat zal er in de loop der jaren niet veel minder op zijn geworden. Buiten de verdere vaste lasten, zoals lantaarn- en brandspuitgeld, konden de directeuren ook rekenen op vrijwel jaarlijks terugkerende reparaties aan de schoolbanken. Blijkbaar reageerde ook de negentiende-eeuwse schooljeugd zijn verving af op het meubilair. Het merendeel van de uitgaven ging echter op aan het salaris van de meester. Van Dissel beurde *f* 440 per jaar en kreeg bij zijn veertigjarig jubileum een gratificatie van *f* 100 in goud.⁴⁸ Andere douceurtjes waren kleiner van omvang. Nu eens *f* 2 aan een niet nader genoemde arme vrouw die de school opende en sloot, dan weer enkele stuivers voor de jongen die de uitnodigingen voor de bijwoning van de examens bij de contribuanten bezorgde. Na 1848 kwam daar nog de post gaslicht bij. Deze bedroeg van november tot april gemiddeld *f* 3,75 per maand, heel wat meer dan de *f* 9 per jaar die de aanschaf van kaarsen kostte. Gelukkig bleven de inkomsten binnenstromen, zodat er ieder jaar een positief saldo was.

Groei

Het veertigjarig jubileum van Van Dissel heeft ongetwijfeld aanleiding gegeven tot een gezellig samenzijn en een terugblik door directeuren en de meester. Zij konden tevreden zijn. De school was in de loop der jaren een soepel draaiende instelling geworden, die jaarlijks een flink aantal leerlingen afleverde dat belijdenis deed en aardig had leren schrijven en lezen. Desondanks besloten de directeuren niet op hun lauweren te gaan rusten, maar met de tijd mee en tot modernisering over te gaan. Aan de vervangers van Van Dissel, die een klein jaar uit de roulatie was wegens oogklachten, werden kwekelingen toegevoegd omdat de nieuwe meesters door de veranderde lesmethode (klassikaal onderwijs) meer werk kregen. De banken en schrijftafels werden doelmatiger neergezet. Het meubilair werd zo geplaatst dat er ruimte was voor tachtig personen. Veertien tafels voor 56 schrijvers en voor de rest gewone banken.⁴⁹ Tevens besloten de bestuurders de teugels wat strakker aan te trekken wat betreft absentie. Zij gaven de meesters opdracht alfabetische lijsten van de leerlingen aan te leggen, bij het begin van de les de namen af te roepen en ongeoorloofde absentie met verwijdering af te straffen. Dit laatste kon makkelijk: het volk stond buiten te dringen.⁵⁰ Al zal het met filevorming op de Middelweg wel meegevallen zijn, de directeuren verkeerden in de riante positie dat de vraag het aanbod flink overtrof en dat zij dus eisen konden stellen aan de van ongeduld trappelende leerlingen buiten.

Een van die eisen stond trouwens haaks op het uitgangspunt van de stichters: men diende zoveel mogelijk leerlingen aan te nemen die al een beetje konden schrijven en in ieder geval redelijk konden lezen.⁵¹ De school was tenslotte geen instelling voor idioten, zoals directeur T. Brown in 1856 weinig fijnzinnig opmerkte.⁵² Desondanks trok hij een uur per week extra uit om ook volslagen analfabeten iets te leren.⁵³ Waarschijnlijk kwam deze categorie terecht op de maandagavondklas voor zwakbegaafden, die twee jaar daarvoor in het leven was geroepen.⁵⁴

Verandering

Gezien het bovenstaande lijkt de conclusie gerechtvaardigd dat de directie van de school voor behoefte volwassenen na 1840 een andere koers wilde

varen. Hoewel de bronnen geen duidelijke uitspraak hierover doen, valt er uit terloopse opmerkingen in het notulenboek wel het een en ander te reconstrueren. Vroeg in de decade ging de directie over tot splitsing van de godsdienstlessen in een jongens- en meisjesgroep.⁵⁵ Dit zonder opgaaf van redenen. De volgende maatregel was de wegzending van de ongehuwde moeder Maria Winter en de bepaling dat lotgenoten van Maria niet meer toegelaten zouden worden.⁵⁶ Dergelijke meisjes mochten van de bestuurders wel op andere scholen godsdienstlessen gaan volgen.⁵⁷

Naar het waarom van deze maatregel blijft het gissen. Het is heel goed mogelijk dat de leiding van de school bang was voor verlies van contribuanten, die over ongehuwd moederschap waarschijnlijk anders oordeelden dan de bevolkingsgroep waar Maria Winter toe behoorde. Misschien ook wilde men de laagste groepen uit de Leidse samenleving gewoon niet hebben. Het was in de jaren veertig van de negentiende eeuw bepaald geen vetpot in het Koninkrijk der Nederlanden. Daarom was een school waar zo nu en dan kwistig werd gestrooid met prestatiegeld een welkome aanvulling van het karige weekloon. Hoewel de penningmeester dit gezien de gezonde financiële positie best kon missen – in 1843 bedroeg het totale fonds van de school *f* 10.000 – beschouwde hij zijn school natuurlijk niet als een filantropische instelling. Evenmin als het voor de directeur een vergaarbak was van de onderste laag van de Leidse bevolking. Daar begon het volgens hem wel op te lijken. Er kwamen teveel slordige en haveloze kinderen op school die niet uit onvermogen maar uit arme en bedeelde gezinnen kwamen, wat niet de bedoeling was geweest van de stichters.⁵⁸ Helemaal ongelijk had hij niet. Het aantal pupillen dat de meesters moesten wegsturen omdat ze onwillig waren of te lang absent, nam na 1850 flink toe.⁵⁹ Deze gang van zaken leidde inderdaad tot een vermindering van de contribuanten. In 1865 waren nog maar veertien ingezetenen der stad bereid een jaarlijkse bijdrage te leveren. Waarschijnlijk waren de kasbeheerders – vaak notarissen – zo handig met de gelden omgegaan dat er een flinke reserve was opgebouwd. Drie jaar later was de nood zo hoog gestegen dat de directeuren toegangsgeld begonnen te heffen. Zij vroegen van iedere leerling een cent.⁶⁰ Aangezien in dat jaar 263 leerlingen de school bezochten, betekende dat een inkomstenvermeerdering van *f* 2,63 per week. Bij een schooljaar van veertig weken kwam dat neer op *f* 105,20 per jaar. Niet veel misschien, maar genoeg om het nadelige saldo

van *f* 57,28 over dat jaar te dekken.⁶¹ Desondanks bleef de financiële positie slecht aan het eind van de jaren zestig. Gelukkig kreeg de school in 1873 een legaat van Johanna Rebecca Alt van *f* 200, zodat de saldi weer positief uitvielen.⁶² Zozeer zelfs dat de opvolger van de in 1849 gestorven Van Dissel bij zijn zilveren jubileum in 1874 een *douceurtje* van *f* 125 kreeg.⁶³

Tot het jaar van opheffing (1899) is de geldelijke toestand vrij stabiel gebleven. De batige saldi schommelden rond de *f* 250. Het kapitaal van rond de *f* 20.000 hoefde niet te worden aangesproken. Desondanks achtten de directeuren het verstandiger dit bedrag los te maken van het Grootboek Nationale Schuld en het te beleggen in buitenlandse aandelen omdat die meer rente opleverden.⁶⁴

Neergang

Wat voor het geld opging, gold in nog sterkere mate voor het aantal leerlingen. Dat begon na 1860 in een rap tempo af te nemen. Ook liep de moedwillige verlating van hen die een paar maanden de lessen hadden gevolgd, de spuigaten uit. Om dat laatste te voorkomen, besloot de directie het bewijs van toelating tot de school aan de ouders te verstrekken en niet meer aan de leerlingen zelf, zodat een grotere controle mogelijk was. Dit hielp enigszins, zodat de bestuurders een jaar later konden constateren dat de vrijblijvendheid voorbij was.

Toch bleek snel dat hun optimisme voorbarig was geweest. Daarom namen zij in de bestuursvergadering van 27 november 1868 het besluit ook kinderen onder de zestien jaar toe te laten. Volgens de directie was dat nodig omdat leerlingen op de openbare scholen eerder van school gingen dan daarvoor en er op de stadsavondscholen maar beperkt plaats was. De aanwas van pupillen onder de zestien jaar kon helaas niet verhinderen dat de school aan de Middelweg langzaam maar zeker leeg begon te lopen. Dit kwam vooral omdat de fabriekskinderen, die meestal van twaalf tot één uur de lessen volgden, massaal wegbleven. Over het waarom geven de bronnen geen uitsluitsel. Wanneer de leerlingen van twaalf tot één hun pauze hadden, kunnen de fabrieksdirecteuren geen bezwaar hebben gemaakt tegen zoiets nuttigs als de gang naar een school. Wanneer dat niet het geval was en zij voordien oogluikend hadden toegestaan dat hun jeugdige werknemers enige broodnodige

De Sint Pancrassteeg op een foto van kort voor 1900, gezien van de Hooigracht naar de Middelweg. De school was gevestigd op de hoek links met de Middelweg (toen Wijk VII,

nr. 861, thans nr. 3), in een pand dat Benjamin de Moen op 7 januari 1800 voor *f* 40 contant gekocht had en dat hij op 12 maart 1814 voor *f* 50 verkocht (RAL, PV 6849.1).

scholing kregen, is het op zijn zachtst gezegd merkwaardig dat zij dat vanaf 1868, toch geen bijzonder jaar in de geschiedenis van de Leidse industrie, niet meer deden. Om de fabrikanten over te halen hun jonge arbeiders weer te sturen, polste de directie van de Middelweg een niet nader genoemde patroon om eens met zijn collega's te praten. De fabrikanten lieten niets van zich horen, zodat de 'fabriekers' niet meer kwamen opdagen.⁶⁵

Waren er begin 1869 nog 229 leerlingen waarvan er 110 alle lessen – godsdienst, lezen en schrijven – volgden, een jaar later waren er nog maar 184. In 1872 kwamen nog maar 116 leerlingen opdagen; 56 daarvan wensten onderwijs in lezen en schrijven. Te weinig om daar twee uur voor vrij te maken, vond de directie. Vandaar dat het onderwijs in deze vakken alleen nog van acht tot negen uur 's avonds werd gegeven.⁶⁶ 'Wat te doen?' vroegen de directeuren zich in hun vergadering van 16 november 1875 enigszins wanhopig af. Een van hen stelde voor de school op te heffen omdat het doel, onderwijs aan kinderen boven de zestien, scheen te zijn vervallen, daar het onderwijs op de reguliere scholen sterk was verbeterd. Deze suggestie werd van de hand gewezen. Ook het voorstel om bij feestdagen zoals Kerstmis en Pasen versnaperingen en/of goederen te geven, haalde het niet. De vergadering eindigde met het bekende voorstel een nader onderzoek in te stellen.

Dit onderzoek leverde niet veel op. Weliswaar constateerde de directie dat het lees- en schrijfonderwijs niet best was en dat de vorderingen der leerlingen zeer ongelijk waren,⁶⁷ tot maatregelen heeft het niet geleid. Uit de notulen van de jaren tachtig klinkt gelatenheid en berusting. Het tij viel niet te keren, zodat de bestuurders in 1880 besloten te stoppen met de lessen lezen en schrijven en alleen nog godsdienst te geven.⁶⁸ Daarom zal het ook mogelijk zijn geweest om vanaf 24 december 1881 ruimte te verhuren voor één jaar voor *f* 50 per jaar aan de Christelijke Meisjesvereniging Psalm 124 vers 8a.

De laatste jaren

In het archiefje van de school bevindt zich een aantal brieven waaruit blijkt dat de instelling in 1887/1888 is opgegaan in de Leidse afdeling van de Nederlandse Protestantenvbond. In de correspondentie wordt de school aan de Middelweg consequent godsdienstschool genoemd. Volgens een brief uit

1899 had de commissie Middelweg tien jaar daarvoor al verlot gevraagd zich voortaan 'Commissie voor godsdienstonderwijs in verband met de Leidsche Afdeling van de Nederlandsche Protestanten Bond' te mogen noemen. Deze formulering werd gehanteerd om een ongeschonden voortbestaan van de financiën te verzekeren. De NPB ging hier gaarne op in en stelde een nadere verbintenis op prijs.⁶⁹ Een kleine maand later volgde een brief van dezelfde strekking. De commissie van de NPB waardeerde het zeer dat de Middelweg een gedeelte van zijn zelfstandigheid prijs gaf. In ruil daarvoor zegde de NPB toe behulpzaam te zijn bij de verbetering van het godsdienstonderwijs.⁷⁰ Bovendien stelde de Bond haar inrichting open voor leerlingen die in het lokaal aan de Middelweg niet geplaatst konden worden.⁷¹

Dit laatste hoeft niet te betekenen dat de school een nieuwe toevloed van leerlingen niet kon verwerken. Het heeft vermoedelijk meer te maken met de slechte staat waarin het lokaal verkeerde. Of dit kwam door gebrek aan onderhoud of door de nimmer falende handen der schooljeugd, is niet na te gaan. Wel dat vooral de banken niet deugden. In 1884 diende de Christelijke Jongelings Vereniging Prediker 12 vers 1a ('Gedenk dan Uw Schepper in uw jongelingsjaren')⁷² het verzoek in om het lokaal aan de Middelweg te mogen gebruiken om de meisjesabituriënten van de Zondagsschool bij elkaar te houden en hen in een gezellig samenzijn nog meer godsdienst-, kerk- en vaderlandse geschiedenis te geven. Dit vooral om hen af te houden van de verderfelijke praktijken en kwade gezelschappen in de stad. De vereniging was van mening dat het lokaal van de school de beste plek was om de meisjes te behoeden voor eventueel moreel verval. Het grote bezwaar echter was de slechte toestand waarin het lokaal verkeerde. Desondanks wilde Prediker 12:1a erg graag komen. Aangezien de meisjes drie, hooguit vijf cent contributie betaalden, vroegen de bestuurders van de jongelingsvereniging de huur van het lokaal zo laag mogelijk te houden.⁷³ Of de transactie is doorgegaan, vermelden de bronnen niet. Helaas ook niet of de meisjes op het rechte pad zijn gebleven of dat zij in de poelen des verderfs zijn gestort die secretaris J. du Pon blijkbaar overal zag in Leiden.

Het feit dat Prediker 12:1a in 1884 al een lokaal wilde huren, zou kunnen betekenen dat de schepping van Van Assendelft en Heringa ergens in het begin van de jaren tachtig van de negentiende eeuw serieus in moeilijkheden is gekomen. Een opmerking in het Gemeenteverslag over het jaar 1884

bevestigt dit vermoeden. Daarin wordt zelfs vermeld dat de ‘Vereniging tot het geven van onderwijs aan volwassen personen wegens haar kwijnende toestand voor onbepaalde tijd is opgeheven en door gewoon godsdienstonderwijs is vervangen’.⁷⁴

De klachten van Prediker 12:1a bleven onverminderd doorgaan. In 1890 werd de bekende Emilie Knappert de nieuwe godsdienstlerares. Na korte tijd al klom zij in de pen om haar ongenoegen te uiten over het meubilair. Volgens haar verminderde het aantal goede stoelen met de dag.⁷⁵ Enig querulant gedrag was de latere directrice van het Leidse Volkshuis niet vreemd, maar helemaal ongelijk zal juffrouw Knappert niet hebben gehad. Zij liet zich overigens niet ontmoedigen door de wrakke tafels en stoelen. Ruim een maand na haar klacht liet zij de directie van de NPB schriftelijk weten dat zij enkele uren Frans gaf in Den Haag ter vervanging van een zieke collega. Zij wilde graag weten of Leiden haar nog wilde hebben als godsdienstlerares en zo ja, wat haar traktement zou worden.⁷⁶ Na enig overleg sloot de directie van de bond op 2 december 1891, slechts tien dagen na haar verzoek dus, een contract met juffrouw Knappert voor het geven van godsdienstlessen aan de Middelweg. In de zes paragrafen tellende overeenkomst valt onder andere te lezen dat zij daarvoor *f* 950 per jaar kreeg.⁷⁷ Over het meubilair werd met geen woord gerept. Gezien twee brandbrieven over de toestand van de stoelen uit 1892 en 1893 was er weinig veranderd.⁷⁸ Het is heel wel mogelijk dat de directie van de Middelweg niets deed omdat zij van het gebouw af wilde. In 1901 berichtte de timmerman J. Sirag aan directeur ds. H.G. Hagen dat hij het gebouw Middelweg 28 taxeerde op *f* 1.000. Een liefhebber zou er waarschijnlijk *f* 1.200 voor neertellen, voegde hij er fijntjes aan toe.⁷⁹ Tot verkoop is het voorlopig niet gekomen. De verhuur van het lokaal ging ook na de taxatie gewoon door. In september 1902 vroeg de ‘Commissie der Zondagschool tot het leeren lezen en onderricht geven in den bijbel’ of zij op de avond van de dag des Heeren de school mocht gebruiken. Omdat de directie een vergoeding in het vooruitzicht stelde, was men er niet op tegen.

Veel meer is er niet te vinden. Waarschijnlijk is de school voor behoeftige volwassenen na ruim een eeuw opgegaan in de Nederlandse Protestantse Bond, waarmee een eind kwam aan een vroeg protestants beschavings-offensief.

Conclusie

Omdat er in de notulen van de school niets staat over de beweegredenen van de oprichters, blijft het gissen naar hun motieven. Het is heel wel mogelijk dat angst voor een secularisering van de Nederlandse maatschappij door de werkzaamheden van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen met zijn eigen lagere scholen een rol heeft gespeeld. Niet voor niets begon het in 1797 opgerichte Nederlandsch Zendelingengenootschap een jaar later op voortvarende wijze kerkleven en godsdienst in eigen land te bevorderen.⁸⁰ En een der eerste directeuren van de school aan de Middelweg, Sybrand Heringa, was tevens oprichter van het Zendelingengenootschap. Toch zal medeleven met de analfabete jonge Leidenaar die op weinig toekomst kon rekenen, een even grote rol hebben gespeeld. Het hart heeft nu eenmaal redenen die het verstand niet kent.

Noten

- 1 Regionaal Archief Leiden. Het archief is in 2008 geïnventariseerd door P.J.M. de Baar en staat onder nummer 2.26.1 vermeld in het overzicht van alle archieven.
- 2 Er bestaan twee notulenboeken. Het eerste loopt van 1800 tot 1855 (inv.nr. 1, voortaan genoemd notulenboek 1), het tweede is tot 1855 een kopie en loopt van 1855 tot 1899 (inv.nr. 2, voortaan genoemd notulenboek 2). Een in 1900 begonnen derde notulenboek is – voor zover bekend – helaas niet bewaard gebleven.
- 3 Notulenboek 1, eerste samenkomst, paragraaf 2.
- 4 Over dit onderwerp onder andere: J. de Niet, *Ziekentroosters op de Pastorale markt, 1550-1880* (Rotterdam 2006).
- 5 Notulenboek 1, eerste samenkomst, par. 3.
- 6 Notulenboek 1, tweede samenkomst, par. 1.
- 7 Ibidem.
- 8 Ibidem.
- 9 Ibidem.
- 10 Over Benjamin de Moen onder andere: K. van der Wiel, *Leidse wevershuisjes* (Leiden 2001), Th.H. Lunsingh Scheurleer, C. Willemijn Fock, A.J. van Dissel, *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht, deel I* (Leiden 1986) 214, 234.
- 11 Notulenboek 1, derde samenkomst, par. 3.
- 12 Voor Hendrik Wester zie onder andere: D. Wouter en J. Visser, *Geschiedenis van de opvoeding en het onderwijs, vooral in Nederland* (Groningen 1926) 246-250.
- 13 Notulenboek 1, 4-7-1800, par. 2.
- 14 Notulenboek 1, 4-7-1800, par. 3.
- 15 Notulenboek 1, 5-9-1800, par. 1.
- 16 Notulenboek 1, 7-10-1800, par. 3.
- 17 Ibidem.
- 18 Ibidem.
- 19 J. Bervoets, 'De kostschooljaren van Alexander Ver Huell', *Leids Jaarboekje 77* (1985) 116.
- 20 Bervoets, 'Kostschooljaren', 108.

- 21 Ibidem.
- 22 Notulenboek 1, 11-9-1840.
- 23 Notulenboek 1, 13-8-1841.
- 24 Ibidem.
- 25 Notulenboek 1, 7-10-1805, par. 6.
- 26 Notulenboek 1, 2-1-1801, par. 3.
- 27 Notulenboek 1, 10-4-1801, par. 2 en 3.
- 28 Notulenboek 1, 3-10-1800.
- 29 Notulenboek 1, 2-5-1806. Tot 1816 werden geldbedragen genoteerd als: gulden-stuiver-penning. In een gulden gingen twintig stuivers, in een stuiver zestien penningen. Het ging hier overigens vooral om een rekenmunteenheid. In 1816 werd het muntstelsel hervormd naar een decimaal stelsel en kwam ook de ons bekende notatie met decimalen in gebruik.
- 30 Notulenboek 1, 12-5-1826.
- 31 Notulenboek 1, derde samenkomst, par. 2.
- 32 Notulenboek 1, 15-2-1801, par. 5.
- 33 Notulenboek 1, 5-6-1801, par. 2.
- 34 Notulenboek 1, 4-9-1801, par. 1.
- 35 Notulenboek 1, 2-4-1802, par. 4.
- 36 Notulenboek 1, 7-6-1805.
- 37 Notulenboek 1, 7-3-1806 en 7-11-1806.
- 38 Inv.nr. 6, ontvangstenboek 1805.
- 39 Notulenboek 1, 4-1-1805.
- 40 Ibidem.
- 41 Notulenboek 1, 1824.
- 42 Inv.nr. 9, register van contribuanten 1815-1855, 1867.
- 43 Inv.nr. 9, register van contribuanten 1805-1814 en 1815-1855.
- 44 Ibidem, 1805-1814.
- 45 Ibidem.
- 46 Inv.nr. 6, uitgaven 1805-1815.
- 47 Ibidem.
- 48 Ibidem, september 1840.
- 49 Notulenboek 1, 8-10-1841.
- 50 Notulenboek 1, 14-12-1844.
- 51 Notulenboek 1, 13-8-1841 en 28-5-1854.
- 52 Notulenboek 2, 17-6-1856.
- 53 Ibidem.
- 54 Notulenboek 1, 28-5-1854.
- 55 Notulenboek 1, 12-8-1842.
- 56 Notulenboek 1, 23-12-1842.
- 57 Ibidem.

- 58 Notulenboek 1, 28-5-1854.
- 59 Inv.nr. 5, alfabetische leerlingenlijst.
- 60 Notulenboek 2, 13-2-1868.
- 61 Ibidem.
- 62 Notulenboek 2, 10-2-1873.
- 63 Inv.nr. 7, uitgaven 1815-1878.
- 64 Notulenboek 2, 8-10-1889.
- 65 Notulenboek 2, 9-2-1869.
- 66 Notulenboek 2, 9-2-1872.
- 67 Notulenboek 2, 13-2-1877.
- 68 Notulenboek 2, 8-3-1880.
- 69 Inv.nr. 3, brief 24-11-1899.
- 70 Inv.nr. 3, brief 19-12-1889.
- 71 Inv.nr. 3, brief februari 1895.
- 72 Over deze vereniging: Gert-Jan van Rijn, 'Predikheren en pretmakers. De Leidse Christelijke Jongelingsvereniging Prediker 12: 1a tijdens het Interbellum', *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken* 1997, 84-115.
- 73 Inv.nr. 3, brief 29-10-1884.
- 74 *Verslag van den toestand der gemeente Leiden over het jaar 1884* (Leiden 1885) 154.
- 75 Inv.nr. 3, brief van E. Knappert aan het bestuur van de school, 1-11-1890.
- 76 Inv.nr. 3, brief 20-11-1891.
- 77 Paragraaf 4.
- 78 Inv.nr. 3, brieven 8-3-1892 en 15-5-1893.
- 79 Inv.nr. 3, brief 11-3-1901.
- 80 Annemiek Kolle, 'Tussen gereformeerde orde en christelijke deugzaamheid. Initiatieven ter godsdienstige volksovoeding in een periode van verandering', *Leidschrift* 20, 41-52.

Etenstijd!

Voedselconsumptie onder Leidse arbeiders rond 1890

MARGREET VAN ES

Wie het leven van mensen in andere tijden wil begrijpen, moet zich niet alleen verdiepen in de politieke gebeurtenissen in die periode, maar ook in de meest basale aspecten van het dagelijks leven. Niets is zo elementair als voedsel. Eten wordt als het goed is door iedereen elke dag gedaan. Niet voor niets wint voedselgeschiedenis de laatste decennia steeds meer terrein. Het grootste deel van de studies richt zich echter op de eetcultuur van elitegroepen.¹ Dit lijkt vanuit culinair oogpunt interessanter: rijke mensen aten over het algemeen immers lekkerder en veelzijdiger dan arme mensen. Dat wil echter niet zeggen dat de eetcultuur van arme mensen historisch minder interessant zou zijn. Mijns inziens verdient de manier waarop arme mensen door de eeuwen heen met weinig middelen hun dagelijkse maaltijd hebben weten te bereiden bijzondere aandacht van historici.

Dit artikel gaat over de voedselconsumptie onder de Leidse arbeiders rond 1890. Omstreeks 1890 had de industrie zich in Leiden sterk ontwikkeld. Het grootste deel van de stadsbevolking werkte in fabrieken en leefde onder erbarmelijke omstandigheden in een van de vele kleine (wevers)huisjes die Leiden telde. Het jaar 1890 was ook het jaar waarin het Parlement besloot om een onderzoek uit te voeren naar de leef- en werkomstandigheden van de arbeiders. Men maakte zich grote zorgen om het leven van de Nederlandse arbeidersklasse. De daarvoor benoemde enquêtecommissie ging ook in Leiden aan het werk. De Leidse enquête bevat tientallen interviews, niet alleen met arbeiders, maar ook met artsen, onderwijzers, fabrieksdirecteuren, hulpverleners en anderen die regelmatig met het arme gedeelte van de bevolking in contact kwamen.² De enquêtecommissie stelde niet alleen vragen over de werktijden en de salarissen van de arbeiders maar ook over wat men zich met het weke-

lijkse loon aan levensmiddelen kon veroorloven. Hierdoor geeft de enquête een goed beeld van de voedselconsumptie onder de Leidse arbeidersklasse. De Arbeidsenquête is een unieke bron: er zijn weinig bronnen van vóór 1900 die zoveel informatie bieden over het leven van arme mensen.

Om een nog beter beeld te krijgen van de kwaliteit van het voedsel rond 1890 is gebruikgemaakt van een tweede bron, namelijk het archief van de Leidse Gezondheidscommissie.³ De Gezondheidscommissie had als taak om door middel van onderzoek en voorlichting de gezondheid van de Leidse bevolking te beschermen. De archiefstukken bieden veel informatie over vervuiling, bederf en vervalsing van voedsel.

Het doel van dit artikel is een beeld te geven van de eetcultuur onder Leidse arbeiders. Dit is echter niet het enige doel. Dat is ook te kijken in hoeverre het stereotype beeld van het negentiende-eeuwse arbeidersleven overeenkomt met het beeld dat uit de bronnen naar voren komt. Wie aan het leven van negentiende-eeuwse arbeiders denkt, denkt al snel aan extreme armoede, overbevolkte industriesteden en drankmisbruik. Hoe verhoudt dit beeld zich tot de realiteit?

In het eerste gedeelte van dit artikel wordt een beeld gegeven van de dagelijkse maaltijd van de Leidse arbeiders. Wat aten zij nu precies en hoe veelzijdig was hun menu? Een bijzondere en kwetsbare groep binnen de arbeidersbevolking vormden de zuigelingen. Wat kregen zij te drinken en welk effect had dit op hun gezondheid? Daarna komen zaken als koken en boodschappen doen aan bod. Onder welke omstandigheden moesten de arbeiders hun dagelijkse maaltijd bereiden en waar haalden zij hun ingrediënten vandaan? Naar wat voor winkeltjes gingen zij? Vervolgens wordt aandacht besteed aan enkele problemen rond de voedselconsumptie in deze periode. Welke rol speelde ondervoeding in het leven van de arbeiders? Leden mensen honger of was het voedsel voornamelijk te eenzijdig? In hoeverre speelde alcoholisme een rol? Hoe stond het met de kwaliteit van het voedsel? Hoe goed of slecht was het gesteld met de hygiëne rond de voedselproductie en hoe stond het met de 'zuiverheid' van de koopwaar? Kwam vervalsing vaak voor? Het laatste deel gaat over het dagelijks ritme in de veranderende samenleving. Op welk moment van de dag aten de Leidse arbeiders hun warme maaltijd? Wanneer en hoe veranderde dit ritme uiteindelijk?

Openbare waterpomp bij de
Hooglandse Kerk, ca. 1900 (RAL).

Het dagelijks menu

Rond 1890 aten de Leidse arbeiders zeer ongevarieerd. Niet omdat er weinig verschillende voedingsmiddelen te koop waren, maar omdat arme mensen simpelweg te weinig geld hadden om gevarieerd te eten. Men at bijna niets anders dan aardappelen. Vóór de negentiende eeuw bestond een typische armeluismaaltijd uit roggebrood, knollen, wortelen, erwten en bonen. In de achttiende eeuw ontdekte men echter dat de aardappelteelt veel eenvoudiger was dan het verbouwen van graan en bovendien veel meer voedsel per hectare opleverde. De aardappel werd in het begin vanwege zijn relatief lage prijs en goede smaak gezien als een wondergewas waarmee de veelvoorkomende honger zou worden gestild. De aardappel werd relatief zo goedkoop, dat arbeiders zich bijna niets anders meer konden veroorloven. Het dagelijks menu veranderde radicaal. De hele dag at men aardappelen:

's middags gekookt, 's avonds in pap verwerkt en 's morgens weer gebakken.⁴

Rijkere burgers aten ook aardappelen maar zij konden er meer aan toevoegen. Zij aten hun aardappelen met rundvlees of vis en verse groenten of peulvruchten. Als lekkernij aten zij vers fruit. Voor de arbeiders was vlees vrijwel onbetaalbaar. Soms kon men slachtafval bemachtigen, of stukjes vlees afkomstig van zieke dieren. Spek was goedkoper en voor sommigen nog wel betaalbaar, maar het was meestal van slechte kwaliteit. Sommige mensen konden zelfs geen spek betalen en aten 'stip' bij de aardappelen, een sausje van meel, soms azijn, wat druppels spekvet en mosterd. Panharing werd nu en dan wel gegeten; in het waterrijke Leiden was vis relatief makkelijk verkrijgbaar. Voor zuivelproducten als melk, boter, kaas en eieren was zelden geld over. Wat groenten betreft waren alleen restanten beschikbaar die al bijna rot waren en niet meer voor de normale verkoop geschikt.⁵

Als drank gebruikten arbeiders slappe koffie of cichorei. Water werd zelden ongekookt gedronken omdat het sterk was vervuild. De arbeiders haalden water uit regentonnen, putten, buurtpompen of zij schepten het uit de gracht. Water uit de gracht was extra vervuild door het lozen van afval. Al was men vanaf 1877 begonnen met de aanleg van een duinwaterleiding, rond 1890 was nog lang niet iedereen hierop aangesloten.⁶ Melk werd vooral door de koffie gebruikt, niet als drank op zich. Karnemelk werd gebruikt in brij en gruttenpap. De kwaliteit van melk was volgens tijdgenoten in het algemeen zeer slecht.⁷ Ook als het ging om brood waren er grote verschillen tussen arm en rijk. Rijke mensen aten tarwebrood. De echte rijken aten witbrood, dat in Leiden 'professorsbrood' genoemd werd. Arme mensen konden zich alleen roggebrood veroorloven.⁸ Sommigen hadden zelfs geen geld voor brood. Men haalde dan bij de bakker wat oudbakken brood of wat kruimels van de vloer. Van deze kruimels werden pannenkoeken gebakken met onzuivere olie.⁹

Uit de antwoorden van de geïnterviewde arbeiders die tot de armste groep behoren blijkt dat geen van hen ooit geld had voor vlees. Een van hen kon heel af en toe wat kopvlees betalen. Spek werd ook niet veel gegeten; sommigen konden alleen op zondag spek kopen, anderen hadden er nooit geld voor. Vet of groente bij de aardappelen at men vaker niet dan wel. De beschrijving van P.J. Verplanke, wever bij de Leidsche Katoenmaatschappij, laat weinig aan duidelijkheid te wensen over:

Visverkoop op de Hoogstraat, ca. 1920
(W. Kret, RAL).

Met groote moeite komt er 's Zondags een onsje spek van acht centen, anders de geheele week niet. 's Middags eten we aardappelen met wat boter. Vet kunnen we niet lijden. Soms eten we haring, maar dan moet men weer zoveel drinken.¹⁰

Ook de beschrijving van J. van der Kaaij, fabriekswerker bij de firma Wed. A. Parmentier & Zn., spreekt erg tot de verbeelding:

Ik eet 's middags een aardappel en een aardappel toe met een beetje boter en soms een beetje peper. Ik eet nooit vis, soms een droog braadje, maar geen spek want daar houd ik niet van. Ik eet zelden groenten; die kan ik niet lijden. 's Zondags eet ik niet beter.¹¹

J.H. Raabe, godsdienstonderwijzer bij de Ned. Hervormde Kerk te Leiden, verklaarde:

Meestal eet men vis, zoals bokking en pekelharing. Men eet weinig spek. Het middagmaal bestaat meestal uit aardappelen met lawaaisaus of rijst, niet met vet bereid. Men gebruikt geen stevig voedsel, soms bruine boonen en grauwe erwten, maar men houdt er niet van.¹²

W.P. Weebers, 'medicinae doctor en stadsgeneesheer', beschreef de situatie als volgt:

Ik geloof, dat hunne keuze wordt gemaakt door hunnen beurs. De gewone arbeider eet niet elke dag aardappelen, groenten en vet. De aardappelen worden dikwijls gebruikt met wat azijn, meel en peper, dat is het middagmaal. Spek zie ik hen nooit eten. Vaak raad ik hen aan erwten en boonen met een stukje spek te eten, en dan antwoordt men, dat het niet te krijgen is. Dan besteden ze liever 10 cents bij den koekbakker, dan hebben ze grooter volume en ieder kan worden getraceerd. Het eenige dierlijk voedsel is gewoonlijk karnemelk. Soms eet men 's middags gedroogde, gezouten, gekookte vis. [...] 's Avonds koopt men ingewanden in triepwinkels, die eet men 's ochtends bij het brood. De ambachtsstand eet soms paardenvleesch, dat van zeer goede qualiteit is.¹³

Anneke van Otterloo schreef in 1990 een dissertatie over de voedselgeschiedenis van Nederland. Volgens haar kwam aan het einde van de negentiende eeuw een lichte verbetering in het voedselpatroon op gang. Meer arbeiders hielden geld over voor 'luxe artikelen' als witbrood, boter, groenten, kaas en zelfs vlees, al was het maar alleen op zondag.¹⁴ In Leiden was daar in 1890 echter nog weinig van te merken. Alleen enkele arbeiders die een beter betaalde baan hadden dan de gemiddelde arbeider, waaronder een vakbondsvoorzitter, een 'handdrukker' en een 'eerste drukker' (beiden werkzaam in de textielindustrie), aten iets veelzijdiger. Zij aten regelmatig spek en groenten bij de aardappelen en op zondag 'zelfs' een stukje vlees.¹⁵ E.Ch. Knappert, godsdienstonderwijzeres van de Protestantenvbond te Leiden, kwam wel eens langs bij arbeidersgezinnen die relatief goed gesitueerd waren:

Een gezin waar ik 's middags kwam had op zondag voor 3 stuivers varkensbenen gekocht voor soep. Men eet er vaak spek, soms koopt men melk en eieren voor de kinderen.¹⁶

Voor de meeste arbeiders was dit in 1890 echter nog onbereikbaar. Zij moesten het doen met aardappelen, afvalvlees en af en toe een visje.

Onrust onder de artsen: zuigelingenvoeding

Een bijzondere groep binnen de Leidse arbeidersbevolking vormden de zuigelingen. Rond hun voeding was eind negentiende eeuw en begin twintigste

Vrouw schilt aard-
appelen, ca. 1920
(W. Kret, RAL).

eeuw veel te doen. Artsen maakten zich eind negentiende eeuw steeds meer zorgen. De zuigelingensterfte daalde wel, maar volgens hen niet snel genoeg. Zij stelden dat dit werd veroorzaakt doordat moeders hun kinderen niet genoeg borstvoeding gaven en hun baby's in plaats daarvan verkeerd voedsel voerden.¹⁷ Veel moeders gaven hun kinderen pap. Deze pap bestond meestal uit meel, water, boter en stroop en werd gedrenkt in een linnen prop in het mondje van de baby gestopt. Vervolgens kregen kinderen al vanaf zes maanden hetzelfde eten als hun ouders.¹⁸ Sommige vrouwen waren misschien bang voor tepelkloven. Bij andere moeders speelde het vooroordeel dat moedermelk niet voedzaam kon zijn een rol. Zij legden hun kind daarom juist vaker aan dan nodig was, om er maar zeker van te zijn dat het kind voldoende voeding kreeg.

Waarschijnlijk was dit voedingspatroon een belangrijke oorzaak voor de hoge kindersterfte in die tijd. Afgezien van de vraag of arbeidersvrouwen zich

bewust waren van de voordelen van borstvoeding, heerste onder artsen het idee dat werkende moeders geen tijd of energie hadden om hun kinderen borstvoeding te geven. In werkelijkheid kan dit echter geen grote rol hebben gespeeld. Er werkten erg weinig gehuwde vrouwen met kinderen in de fabriek.¹⁹

De levenskansen voor baby's die geen moedermelk kregen, waren in de negentiende eeuw hoe dan ook zeer laag. Het gebrek aan objectieve informatie voor zwangeren en zogenden over borstvoeding was een groot probleem en men wilde dan ook betere voorlichting geven.²⁰ In 1904 besloot de gemeente Leiden om bij iedere geboorteaangifte een boekje uit te reiken, getiteld *De verzorging van den zuigeling*, geschreven door de artsen De Bruin, Van der Heide en Scheltema. In dat jaar was het overigens al aan zijn derde druk toe. Het boekje stelt dat het de plicht was van iedere moeder om haar kind te zogen. Men moest het kind vooral niet te vaak voeden; dit zou slecht zijn voor de maag. Als men al een voedster gebruikte, moest men die eerst medisch laten keuren. In het boekje wordt aangeraden om tot in de tiende of elfde maand borstvoeding te geven en daarna geleidelijk te laten ontwennen. Men kon bijvoorbeeld moedermelk afwisselen met koemelk. Wel waarschuwde het boekje voor koemelk die met slootwater was verdund. Lang niet alle melk werd namelijk gesteriliseerd of gepasteuriseerd. In de laatste maanden van het eerste levensjaar kon worden begonnen met het geven van papjes.

Het bleef echter niet bij het uitdelen van foldertjes bij de geboorteaangifte. De discussie over borstvoeding nam eerder toe dan af. In 1919 werd de Gezondheidscommissie lid van de Nederlandsche Bond tot Bescherming van Zuigelingen en in 1920 verschenen er nog twee brochures. In *Wenken voor moeders* werd moeders opgedragen om hun kind hygiënisch en niet te veel te voeden. In *Over kindermelk* werden moeders gewaarschuwd tegen overmatig gebruik van kindermelk. Het is de vraag of de Leidse arbeidersvrouwen deze brochures allemaal lazen en opvolgden. Het feit dat de stroom van discussie en voorlichting zo lang bleef doorgaan, suggereert eerder het tegendeel.²¹

Koken in een Leidse arbeiderswoning

De omstandigheden waaronder arme mensen eind negentiende eeuw moesten koken waren bijzonder slecht. De binnensteden waren met de

De woonomstandigheden waren het slechtst in poorten zoals de Vinkenpoort (bij de Uiterstegracht). Foto van rond 1900 (RAL).

industrialisering steeds meer volgebouwd en de meeste arme Leidenaren leefden met meerdere gezinnen in één woning. Veel vrouwen kookten in de kamer die tegelijk diende om te slapen en te wonen. Meestal was de kookplaats ook de stookplaats om het woonvertrek mee te verwarmen. De arbeiderswoningen werden door rijkere tijdgenoten getypeerd als spelonken van rook en vuilnis.²²

De Leidse Arbeidsenquête bevat niet alleen een reeks interviews, maar ook een rapport over een onderzoek naar de huisvesting van de arbeiders te Leiden. Dit rapport is opgesteld door de Maatschappij ter bevordering der Bouwkunst en geeft een beeld van de verschillende soorten arbeiderswoningen die Leiden kende. Volgens het rapport kon men de goedkope woningen indelen in drie rubrieken. Woningen uit rubriek A hadden een huurprijs van f 0,50 tot f 1,25 en waren bestemd voor 'sjouwers, opperlieden, bikkers, mindere fabrieksarbeiders, enz.'. De woningen hadden soms varkenshokken

tegen de achtermuur, soms kleine moestuintjes aan de voorkant en telden maar één vertrek. Verwarming geschiedde door middel van een open schoorsteen. Een fornuisje was niet aanwezig. Drinkwater haalde men uit open putten via een emmer aan een touw. Woningen uit rubriek B hadden een huurprijs van *f* 1,25 tot *f* 1,75 en waren bestemd voor 'fabrieksarbeiders en werklieden uit de verschillende ambachten'. De woningen telden meestal twee vertrekken. Sommige woningen telden één vertrek met daarbij een zolder en een 'snuivertje': een stookhok waarin gekookt kon worden. Het achtervertrek was het grootst. In sommige woningen was er een fornuisje onder een open schoorsteen. Soms was de woning voorzien van duinwater voor *f* 0,10 extra huur per week. Woningen uit rubriek C waren bestemd voor 'werklieden uit bouwambachten, bakkers, enz., alsook kleine ambtenaren' en kenden een huurprijs van *f* 1,75 tot *f* 2,50. Het ging hierbij om woningen met een keukentje of een snuivertje met schoorsteen en daarnaast een privaat. Naast de voordeur of boven de gootsteen hing een tapkraantje voor duinwater. Een keukentje in zo'n woning was meestal zeven vierkante meter groot, een snuivertje vier vierkante meter.²³

Lange tijd was de meest verbreide vorm van voedselbereiding het gaarstoven van allerlei ingrediënten in één koperen of ijzeren pot boven een open vuur. Deze manier van koken heeft men duizenden jaren lang gebruikt, tot ver in de negentiende eeuw. Vanaf de vroegmoderne tijd begonnen open haarden echter langzaam plaats te maken voor kolenfornuizen en ijzeren haarden. Eind negentiende eeuw hadden rijkere mensen een compleet fornuis; armere mensen hadden een kolenkachel waar ook op gekookt kon worden. Bij een water- en vuurnerinkje in de buurt haalden zij gloeiende kooltjes voor in de kachel.²⁴ Bij het koken op een kolenkachel ging minder warmte verloren dan bij het koken in de open haard, maar het zorgde ook voor meer stof, gruis en kolendamp in huis.²⁵

Halverwege de negentiende eeuw raakte ook het petroleumstel populair onder de armere lagen van de bevolking. In een kleine kamer of keuken paste een petroleumstel veel beter dan een compleet fornuis. Bovendien was een petroleumstel makkelijker en goedkoper in gebruik. In rijke gezinnen vormde het petroleumstel een aanvulling op het fornuis.²⁶ Aan het einde van de negentiende eeuw begon men met koken op gas, dat het koken niet alleen eenvoudiger, maar ook schoner maakte. In de buurtwinkels kon men een

gasmunt kopen die na inwerking in de muntmeter een bepaalde hoeveelheid gas opleverde. In de tijd dat de Arbeidsenquête gehouden werd, maakte de arme bevolking echter nog nauwelijks gebruik van deze nieuwe techniek.²⁷

Boodschappen doen: over buurtwinkeltjes, triepbakken en huisvarkens

De meeste arbeiders in Leiden deden hun boodschappen in kleine buurtwinkeltjes, op korte afstand van hun huis. Opmerkelijk genoeg waren zij vaak duurder uit dan rijkere Leidenaren. In deze winkeltjes was weliswaar alleen het uitschot van de grotere winkels te koop, maar men betaalde er veel meer voor vanwege de mogelijkheid om op rekening te kopen. De arbeiders gingen zonder centen naar zo'n borgwinkeltje, kochten een hoeveelheid boodschappen en lieten hun schulden opschrijven op een schrapvelletje.²⁸

De winkeliers vervalsten vrijwel alles wat er in hun winkel te koop was. Volgens de sociaal geneeskundige S. Sr. Coronel was alleen het brood dat er gekocht werd van goede kwaliteit; de rest was in zijn ogen oneetbaar.²⁹ Ook in de enquête komt dit fenomeen naar voren. J.J. Zandvliet, sigarenmaker bij de firma Gebr. Van Schaik:

Weinigen worden lid van de cooperatieve winkel, omdat velen in mijn buurt kopen in de buurtwinkeltjes en daar steeds in het krijt staan. Nu moeten zij zich tevreden stellen met wat zij krijgen en daar krijgt men niet de beste waar voor zijn geld.³⁰

In de buurtwinkeltjes werd van alles en nog wat verkocht. Voor groenten en vis ging men naar de markt. Voor vlees moest men ergens anders zijn. Als men genoeg geld had, ging men naar de paardenslager. Voor spek ging men naar de spekslager. Onder aan de hiërarchie stonden de triepslagers. In triepwinkels verkocht men orgaanvlees.³¹ Dit vlees werd aangeleverd door vilders of knorsen, slachters die het niet zo nauw namen met de regels. Zij leverden naast orgaanvlees ook kopvlees en vlees van zeer jonge kalveren. Soms leverden zij ook vlees van ongeboren vruchten.³² De triepwinkels werden door H. van der Meer, werkman bij Dros & Tieleman, als volgt omschreven:

Er zijn plaatsen, waar artikelen verkocht worden, waarop een scherp toezicht nodig is. De werkman koopt in spek-/triepwinkels. Hier komen de vilders als het donker is door de achterdeur en wordt het afval van de slager verkocht; lever en long.³³

Diefsteeg met links een aardappelhandel, ca. 1900 (RAL).

Deze 'triepbakken', zoals ze ook wel genoemd werden, waren winkels en armeluisseethuisjes tegelijk. De 'triep' die men verkocht bestond uit orgaanvlees en kopvlees, dat eerst werd gereinigd en daarna fijngehakt. Vervolgens werd het mengsel in magen en darmen gestopt en gekookt. De inrichting van de winkels bestond uit een toonbank, een soort buffet met enkele vorken en borden, wat stoelen en een tafel. Mensen kochten er op zaterdagavond triep voor de zondagmaaltijd, of gingen er 'uit eten' en aten hun triep ter plekke op.³⁴

Naast het kopen van voedsel hadden de Leidse arbeiders nog enkele andere manieren om aan eten te komen. Mensen die echt arm waren gingen bij bakkerijen langs om oud brood mee te krijgen. Sommige arbeiders verbouwden wat groente op een binnenplaatsje bij hun woning. Anderen hadden één of meer varkens aan huis voor de slacht. Ondanks het feit dat Leiden een echte industriestad was geworden, had het toch nog een paar landelijke trekjes. Uit een lijst uit 1903 van de Gezondheidscommissie blijkt dat in iedere straat wel een paar varkens werden gehouden. In de Groenesteeg huisden varkens op de nummers 15, 22, 40 en 110; op de Herengracht op nummer 45 en op de Uiterstegracht op nummer 37. De varkens werden bijvoorbeeld in een hok op de binnenplaats van het huis gehouden. Eens in de zoveel tijd

werd er een varken geslacht. Het vlees werd deels zelf geconsumeerd, deels verkocht aan anderen.³⁵

Het openen van conservenfabrieken als Tieleman & Dros bracht een nieuwe vorm van huisarbeid met zich mee en onbedoeld ook een nieuwe manier van voedselvoorziening. Honderden vrouwen haalden iedere dag een grote hoeveelheid bonen op bij de fabriek om ze tegen betaling thuis te doppen. Een deel van de bonen verdween vervolgens in de pannen van de thuiswerksters en hun buurvrouwen; iedereen at gratis mee. Diverse keren werden vrouwen door de fabrieken betrappt wanneer ze terugkwamen met een mand vol 'gedopte bonen' en de mand voor een groot deel gevuld bleek te zijn met stenen en afval. De rest van de bonen had men zelf opgegeten.³⁶

Armoede en ondervoeding

Hongersnoden kwamen rond 1890 niet meer voor in Leiden maar ondervoeding was een bekend probleem onder de arbeiders. Vóór de introductie van de aardappel en de opkomst van de industrie aten mensen veelzijdiger, maar waren zij sterk afhankelijk van de graanprijzen. Als de graanprijzen hoog waren, konden hele groepen mensen sterven van de honger. Eind negentiende eeuw speelden de schommelende graanprijzen niet zo'n grote rol meer. Men at veel eenzijdiger dan voorheen maar echte honger kwam alleen nog voor onder bijzondere omstandigheden, zoals bij drankmisbruik of werkloosheid.³⁷ A.J. de Lange, hoofd der bijzondere Christelijke school op de Middelstegracht, zei:

Ontoereikende voeding komt alleen voor als het gezin door sterke drank tot armoede is vervallen, werkloosheid komt weinig voor. Als de vader geen drank gebruikt en een gewoon weekgeld verdient zoals op de fabriek, dan kan een gezin rondkomen, maar zodra er ziekte komt niet meer.³⁸

Volgens J.H. Kuijpers, hoofd van een katholieke school, kwamen vooral kinderen uit een groot gezin in de winter slecht gevoed op school of gingen zij vanwege de honger die dag helemaal niet. In de winter was de werkloosheid namelijk het grootst.³⁹ Doordat mensen ongevarieerd aten raakten zij op den duur wel ondervoed. Aardappelen bevatten veel vitamines maar eiwitten kregen de arbeiders nauwelijks binnen. Hierdoor hadden zij minder weerstand tegen ziektes. In combinatie met een slechte hygiëne vormde

ondervoeding zo een belangrijke oorzaak van de tyfus-, cholera-, malaria- en griep epidemieën die de steden teisterden.⁴⁰

Omdat men normaal gesproken geen geld had voor eiwitrijk voedsel werden melk en eieren alleen in noodgevallen gegeten als geneesmiddel. Zo zei J. de Kok, arbeidster bij de Leidse Katoenvlechterij en Nettenfabriek: 'Als ik ziek ben ga ik niet naar de dokter, maar gebruik ik elke dag een ei.'⁴¹ Het middel werd in vijf interviews genoemd. Uit Weebers' beschrijving blijkt dat het fenomeen ook onder artsen bekend was: 'Kinderen krijgen alleen bij hoge uitzondering een ei, zelfs herstellende kinderen kunnen dikwijls niet ofwel erg laat een ei krijgen.'⁴² Waarschijnlijk probeerden de arbeiders als ze ziek waren geld vrij te maken voor melk en eieren vanwege de eiwitten, die in tijden van ziekte welkome middelen waren om aan te sterken.

Vanaf het begin van de industrialisatie van Leiden ontstonden er gaarkeukens, waar arme mensen voor een klein bedrag een ontbijt of een warme maaltijd konden kopen. Vaak aten ze die ter plekke op. Ondanks de armoede waren deze gaarkeukens niet altijd even populair; de gerechten die er werden klaargemaakt vielen niet altijd in de smaak. De vrouwen maakten liever hun eigen pot klaar. Bovendien schaamden sommige mensen zich om van de liefdadigheid gebruik te maken. Ondertussen begonnen ook steeds meer artsen belangstelling te krijgen voor de volksvoeding. Artsen, economen en zelfs fabrikanten die zich over het probleem bogen, vonden dat de arbeidersklasse meestal wel genoeg te eten had, maar dat vooral de samenstelling van de maaltijd verbeterd moest worden. Deskundigen pleitten voor meer voorlichting over goede voeding in plaats van materiële hulp. Zo moesten arbeiders hun geld vaker besteden aan peulvruchten en vis in plaats van alleen maar aan aardappelen.⁴³

Kookleraressen wilden onderwijs geven aan huisvrouwen over het bereiden van een simpele, maar gezonde maaltijd. Deze kookleraressen vonden enerzijds dat arbeiders ongevarieerd aten door armoede, anderzijds dat de 'volksklasse' nauwelijks bereid was om de minder voedzame gerechten in het menu te vervangen door producten met een hogere voedingswaarde. De lessen hadden dan ook een sterk moraliserend karakter. De kooklessen voor arbeidersvrouwen en dienstmeiden trokken in het begin wel belangstelling, maar de leraressen kregen een hoop kritiek van de cursisten te verwerken. Het was volkomen ongewoon voor de cursisten om les te krijgen in koken; men was

gewend dit door overlevering en ervaring te leren. Moeders voelden zich beledigd door het idee dat hun dochters niet door henzelf in hun eigen keuken werden onderwezen, maar door leraressen uit hogere milieus. Al snel bezochten de arbeidersvrouwen de kookcursussen niet meer.⁴⁴ Ironisch genoeg waren het juist vrouwen uit de hogere burgerij die de kookcursussen bezochten. De nieuwe kookstijl, die eigenlijk een uitgeklede, zuinige versie van de vroegere burgerkeuken was, werd nu populair onder deze burgervrouwen. De vroegere burgerkeuken, die ooit bekend stond als erg goed en smakelijk, raakte men kwijt. Dat wat wij nu kennen als de standaard Hollandse keuken kwam ervoor in de plaats.⁴⁵

Alcoholisme

De negentiende-eeuwse arbeidersklasse was en is nog steeds berucht om haar gebruik (of misbruik) van sterke drank. Ook in Leiden hadden de arbeiders de naam allemaal alcoholisten te zijn. Coronel schreef in 1864 in het *Tijdschrift voor Geneeskunde* al over de veronderstelde drankzucht van de arme Leidenaren:

De arbeiders kennen de verderfelijke gewoonte, om het gemis van goed dierlijk voedsel door den prikkel van jenever te vergoeden en er gaat menige stuiver naar den kroeg, die nuttig ten dienste van het gezin besteed had kunnen worden. Het gebruik van sterken drank door de Leidsche arbeidende bevolking is aanzienlijk, zeer aanzienlijk. Elke gelegenheid wordt door haar te baat genomen, om dat euvel bot te vieren. Wel is waar weet de werkman zich onder het werk van een kennelijken staat van dronkenschap te onthouden, maar dat neemt niet weg, dat de post voor den jenever op zijn schraal budget altijd eene te aanzienlijke plaats inneemt, die voor eene betere voeding en kleeding moest ingeruimd worden.⁴⁶

Ook in de Arbeidsenquête komt dit beeld naar voren. M.A. de Vriese, 'bestuurderesse der Christelijke werkzaamheid voor fabrieksarbeiders', was er heel duidelijk over: 'Dronkenschap is één van de grootste onheilen van de fabrieksarbeidersstand.'⁴⁷ Volgens de eerdergenoemde onderwijzeres E.Ch. Knappert werd er vooral op zondag veel misbruik gemaakt van sterke drank. Dit gold volgens haar overigens niet alleen voor de arbeidersklasse, maar ook voor de burgerij.⁴⁸ Erg beeldend is het verhaal van W. van den Berg, meesterknecht in de branderij van de firma Ritman en Co.:

Voor mijn komst als patroon dronken de werklieden 25 tot 30 borrels per dag, behalve wat nog werd geakaapt. Nu ik er goed op let, wordt er zo goed als geen sterke drank meer gebruikt.⁴⁹

Maar waar onderwijzer Raabe stelde dat de fabrieksjongens al op jonge leeftijd gebruik maakten van alcohol, zei F. Faes, meesterknecht op de drukkerij der Leidsche Katoenmaatschappij:

Het misbruik van sterke drank onder de fabrieksarbeiders gaat wel, behalve in kermistijd. Het gebeurt zelden dat we lieden wegens dronkenschap wegzenden.⁵⁰

Wat kan hieruit worden geconcludeerd? Veel 'buitenstaanders' hadden in ieder geval wel het idee dat de arbeiders veel dronken. Juist de mensen die de arbeiders kenden van de werkvloer waren minder pessimistisch. Betekent dit dat het eigenlijk allemaal wel meeviel? Opvallend is de opmerking van de, eveneens geïnterviewde, toenmalige burgemeester L.M. de Laat de Kanter. Er zou weinig gebruik worden gemaakt van kroegen, omdat deze, wegens streng toezicht van de politie, pas openden wanneer de fabrieken zelf open gingen.⁵¹ Men mag dus voorzichtig concluderen dat het drankgebruik vóór en tijdens het werk beperkt was, ook al was de bovengenoemde regelgeving er misschien niet voor niets. Dit hoeft op zich nog niet te betekenen dat men na het werk niet naar de fles greep. Coronel richtte zich in zijn artikel ook uitdrukkelijk op drankmisbruik na het werk. Het is echter de vraag of dit in werkelijkheid ook zo'n algemeen verschijnsel was. Na de in onze ogen extreem lange werkdagen zullen weinig arbeiders nog energie hebben gehad om lang op te blijven en grote hoeveelheden jenever te drinken. De meesten zullen na het eten uitgeput in slaap zijn gevallen. De enige gelegenheid om veel sterke drank te nuttigen had men op zondag.

Dat alcoholisme geen algemeen verschijnsel was, blijkt onder andere uit de woorden van A.J. Binnendijk. Binnendijk was in 1890 directeur van de Stedelijke Werkinrichting te Leiden. In deze instelling konden werkloze, arme Leidenaren een maaltijd bij elkaar verdienen door in de instelling te werken. Hoewel uit het verhaal van Binnendijk blijkt dat de meeste deelnemers beter af waren dan de gemiddelde arbeider, moest de directeur toch toegeven dat de meeste mensen liever geen gebruik maakten van het project. Veel mensen die er wel aan deelnamen, hadden namelijk een drankprobleem.

Vleeschhouwer (= runderslager) A. Slok
in de Breestraat (ca. 1900): te duur
voor arbeiders (RAL).

De 'nette' arbeiders waren simpelweg te trots om van liefdadigheid gebruik te maken en om tussen de alcoholisten te werken.⁵² Dit betekent dat alcoholisme geen sociaal geaccepteerd verschijnsel was, ook onder de arbeiders niet. Drankmisbruik was dus wel een bekend, maar geen algemeen verschijnsel onder de Leidse arbeiders.

Vervuiling, vervalsing en vergiftiging: over de kwaliteit van het voedsel

Eind negentiende eeuw en begin twintigste eeuw was de kwaliteit van het arbeidersvoedsel bijzonder slecht. Hoe het eten smaakte is moeilijk te achterhalen; smaak is immers subjectief en slecht te documenteren. Qua hygiëne en qua 'echtheid' was er in ieder geval een hoop mis. Uit de Arbeidsenquête blijkt dat de arbeiders door hun armoede vaak aangewezen waren op halfbedorven etenswaren van slechte kwaliteit. De Staatscommissie stelde aan A.J. Binnendijk, de al eerder genoemde directeur van de Leidse Werk-inrichting, de volgende vraag: 'Weet u, of dat wat de bevolking in de achterbuurten van Leiden aan voedingsmiddelen koopt; melk, spek, brood, vleesch als ze het koopen, deugdelijk is?' Binnendijk antwoordde:

'Wat ik daarvan weet, is zeer eenzijdig. De menschen, die bij ons zijn, eten 's avonds nog wat en het goedkoopste is natuurlijk voor hen, en dat zal aan deugdelijkheid wel wat te wensen overlaten.' [...] 'Hooft gij hen wel eens klagen, dat zij wel eens iets krijgen, dat bedorven is?' 'Neen.'⁵³

De arts Weebers was pessimistischer:

Wat betreft de deugdelijkheid van eetwaren schijnt het volk niet veeleischend; ik zie hen dikwijls visch op de markt koopen, die zoo verkleurd en rot is, dat men er van walgen moet. En dat eten zij toch maar. Met het verdunnen van de melk in de achterbuurten gaat het nog al. De melk is vrij goed.

De Staatscommissie stelde hem daarop de vraag: 'Betreurt gij het, dat er geen toezicht is op levensmiddelen?' Het antwoord van Weebers was heel verhelderend: 'Ja, maar dat is eene kostbare zaak. Hier zou het niet gaan.'⁵⁴

Hoe slecht het met de kwaliteit van het voedsel gesteld stond blijkt vooral uit documenten van de Gezondheidscommissie. Het archief van de Gezondheidscommissie bevat talloze rapporten en briefwisselingen over gevallen waarbij voedsel was vervalst of ernstig vervuild, daterend van 1902 tot 1934. Met enige regelmaat werden mensen ziek door het eten van verkeerd voedsel. Vooral over de kwaliteit van de melk maakte de Gezondheidscommissie zich grote zorgen. In 1902 vond dan ook een uitgebreide briefwisseling plaats tussen Amsterdamse, Haagse en Leidse gezondheidsdiensten over de melkcontrole. Mensen vreesden voor een slechte hygiëne omdat de melk vaak aangelengd werd met vuil water. Nog lang niet alle melk werd gepasteuriseerd of gesteriliseerd. Veearts D. van Gruting wijdde een geschrift van enkele pagina's aan het onderwerp en in 1904 verscheen er een conceptverordening op de handel en verkoop van melk. De zorgen waren nog niet voorbij; de discussie over melkhygiëne kwam terug in 1908 en 1909 en duurde voort tot tenminste 1916.⁵⁵

De melkhygiëne was echter niet het enige probleem waar de Gezondheidscommissie zich mee bezig hield. Zowel producenten als handelaren maakten zich regelmatig schuldig aan vervalsing van hun producten. In 1904 ontving de commissie een verzoek van de Nederlandsche Bond van Cichoreien Peekoffie-Fabrikanten om meer controle op de productie en handel in koffie. De koffie zou door andere fabrikanten worden vervalst. In 1907 deed de commissie onderzoek naar limonadefabrikant Van der Heyden omdat de limonade bereid was met verontreinigd water.⁵⁶

Roggebrood kon van zeer slechte kwaliteit zijn. Ook al stelde in 1864 Coronel dat brood, in tegenstelling tot andere producten, van goede kwaliteit was, in werkelijkheid werd brood regelmatig vermengd met mindere stoffen als zand of gips. Dit was een oude truc. In 1856 had professor Van der Boon Mesch onderzoek gedaan naar de kwaliteit van het roggebrood in de stad. Van de 27 onderzochte broden waren er 25 vervalst.⁵⁷ Zout werd vervalst met krijt of met azijn en zwavelzuur.⁵⁸

In 1913 werd melding gemaakt van een slechte hygiëne in de zuurkoolfabriek van Van Duyn aan de Langegracht. De vaten werden gereinigd met vuil water en de zuurkool werd met vieze blote voeten gekneed.⁵⁹ Ook roggebrood werd traditioneel met de voeten gekneed. De bakker waste zijn voeten van tevoren met warm water (zonder zeep, om de smaak van het brood niet te verpesten) en smeerde zijn voeten in met roggedeeg. Vervolgens liep hij door de deegbak terwijl hij zich vasthield aan een touw. Dit zal de structuur van het deeg vast ten goede zijn gekomen, maar niet de gezondheid van de consument.⁶⁰ In 1915 ontving de commissie een verzoekschrift van de Nederlandsche Vereeniging van Huisvrouwen om meer aandacht voor de slechte hygiëne bij de verkoop van voedingsmiddelen. De uitgestalde waren zouden continu worden blootgesteld aan stof en vuil, het personeel werkte met vieze blote handen en vliegen verspreidden ziektes in de zomer.⁶¹

Als de bovengenoemde gevallen de enige gevallen van vervalsing, bederf of vervuiling waren geweest, dan was er misschien niet eens zo veel aan de hand. Deze gevallen waren echter nog maar het topje van de ijsberg. Ze kwamen bij de Gezondheidscommissie aan het licht omdat consumenten de commissie erop attenderden. Het waren meestal vrouwen uit de burgerij of artsen die om meer controle vroegen. De arbeiders zelf kwamen vrijwel nooit met klachten, terwijl de kwaliteit van hun voedsel het slechtst moet zijn geweest. Hoe kwam het dat de kwaliteit van het voedsel in deze periode zo slecht was? Vóór de negentiende eeuw was er meer controle op voedingsmiddelen dan eind negentiende eeuw en begin twintigste eeuw. In de vroegmoderne tijd had iedere stad zijn eigen 'keuren', plaatselijke wetten die de kwaliteit van het voedsel moesten garanderen. Wat de slacht betreft werd bijvoorbeeld niet alleen de kwaliteit van het vlees gecontroleerd, maar ook de omstandigheden waaronder geslacht werd.⁶² Bovendien werd veel voedsel geproduceerd binnen een gildesysteem, waardoor een bepaald kwaliteitsniveau gewaar-

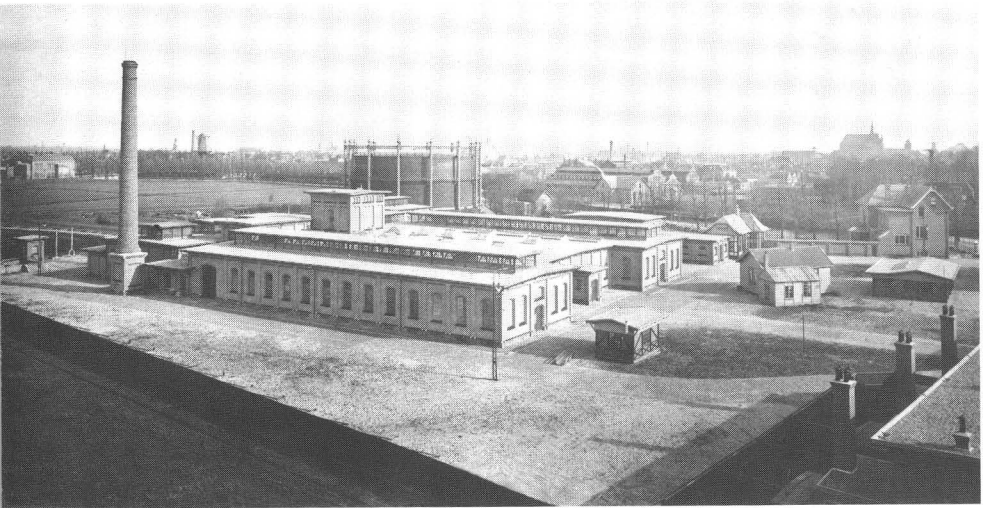
borgd werd. In 1798 werd vanuit Den Haag bevolen de gilden op te heffen.⁶³ In de negentiende eeuw kwam bovendien het liberalisme op. Vooral in de tweede helft van de negentiende eeuw overheerste het idee dat de overheid zich niet te veel moest bemoeien met de Nederlandse economie. De vrije markt moest zijn werk kunnen doen. Winkeliers en consumenten waren zelf verantwoordelijk voor de kwaliteit van de koopwaar. In Leiden verdwenen in de jaren 1866-1867 alle keuringen op levensmiddelen. Klanten waren geheel afhankelijk van de betrouwbaarheid van de verkoper.⁶⁴

Het afschaffen van deze keuringen had gevolgen. Vooral de slechte kwaliteit van het in Leiden verkochte vlees was eind negentiende eeuw berucht. Paratyfus en rundertuberculose, ook wel 'parelziekte' genoemd, kwamen veel voor onder het slachtvee. Andere ziekten waren pokken, tongb্লাar, dysenterie, gangreen, kwade droes, kopschurft, dolheid (rabiës) en miltvuur (anthrax). In Leiden was de situatie nog slechter dan in andere steden. Vlees dat in abattoirs in andere steden was afgekeurd werd naar Leiden gebracht en aan de arbeidersbevolking verkocht. Onder arme mensen was het de gewoonte om voor een dubbeltje 'stukjes' te halen van rundvlees besmet met tuberculose. De slager werd dan verzocht er niet te veel pokken bij te doen.⁶⁵

De combinatie van een gebrek aan controle, een gebrek aan goede testmethoden en een grote armoede onder de arbeidersbevolking zorgde ervoor dat producenten en winkeliers vervalste, vervuilde of bedorven etenswaren makkelijk konden verkopen. Arme mensen hadden simpelweg niet genoeg geld om een betere keuze te maken.⁶⁶ Het leek alsof er weinig aan de situatie te doen viel. Een voorbeeld: hoewel de gemeente en de Gezondheidscommissie niet blij waren met het feit dat er in de arbeidersbuurten varkens werden gehouden, konden zij hier nauwelijks tegen optreden. De Gezondheidscommissie kon aan de gemeente wel een negatief advies geven voor het afgeven van nieuwe vergunningen voor het houden van varkens, maar tegen bestaande gevallen kon men bijna niets doen.⁶⁷

Zo ook in het geval van J.H. Teske. Op 1 juli 1897 kreeg hij van de gemeente een vergunning 'om varkens te houden en te mesten in het achtergedeelte van perceel Groenesteeg 40, op voorwaarde dat het bestaande hok werd verbeterd'. Op 31 juli 1903 ontving de Gezondheidscommissie klachten van buurtbewoners over de ondraaglijke lucht die zijn varkens zouden verspreiden. Pas 12 oktober van hetzelfde jaar antwoordde de commissie dat

Vanaf 1903 was de Keuringsdienst voor Vee en Vlees gevestigd in het nieuwe Openbare Slachthuis aan de Pasteurstraat (RAL).

de klachten overdreven waren, maar dat meer toezicht wel wenselijk zou zijn. Op 6 juli 1906 kwamen er opnieuw klachten binnen, ditmaal van huiseigenaren die klaagden over waardevermindering van de woningen in de buurt. Zes dagen later antwoordde de commissie dat zij bleef bij het oordeel dat zij in 1903 ten gunste van dhr. Teske had gevelde, maar de commissie raadde wel aan om zich tot het gemeentebestuur te wenden op grond van de Hinderwet.⁶⁸

De heer Teske duikt overigens ook op in een ander deel van het archief van de Gezondheidscommissie, namelijk in documenten die betrekking hebben op gevallen van voedselvergiftiging. Op 25 september 1903 werd door de arts A.C. Hartevelt melding gemaakt van vergiftiging door het eten van een leverworst afkomstig van de heer Teske van Groenesteeg 40. De commissie gaf het door aan het Openbaar Slachthuis, dat het vlees onderzocht door het te testen op proefdieren. Het onderzoek leverde geen bijzondere resultaten op en was dan ook geen aanleiding tot afkeuring. Hoe lang Teske varkens gehouden heeft, is niet bekend.⁶⁹

Vanaf 1890 begon de situatie zich langzaam te verbeteren. Men ontwikkelde betere methoden om de kwaliteit van voedingsmiddelen te testen en de overheid ging weer het belang inzien van controle. In 1892 stelde de Leidse

gemeenteraad nieuwe regels vast rond de handel in vis en fruit en rond de keuring van vee en vlees.⁷⁰ In 1900 werd een voorstel ingediend tot de oprichting van een openbaar slachthuis. Vanaf 1903 mocht er in Leiden alleen nog maar geslacht worden onder toezicht van gemeentelijke keurmeesters in het Openbaar Slachthuis.⁷¹ Hoe snel de kwaliteit van het voedsel verbeterde, is moeilijk te zeggen. De gevallen van vervuiling en vervalsing die in de archieven van de Gezondheidscommissie opdoken, dateren immers allemaal van na 1900. In het jaar 1913 nog bleek varkensvlees van het openbaar slachthuis besmet te zijn met paratyfus, net als paardenvlees van paardenslager J. Riethoven.⁷² Bovendien duurde het lang voordat de wetgeving voldoende was aangepast. In 1925 werd in Nederland bijvoorbeeld pas het Broodbesluit uitgevaardigd om de kwaliteit en de hygiëne van het brood te kunnen waarborgen.⁷³ Het zal nog langer hebben geduurd voordat alle nieuwe regels daadwerkelijk werden nageleefd.

Het dagelijks ritme in een veranderende samenleving

In de negentiende eeuw was het leven van de Leidse bevolking heel erg veranderd. De huisnijverheid was vervangen door fabrieksarbeid en waar het leven zich vroeger in en om het huis afspeelde, maakten de Leidse arbeiders aan het einde van de negentiende eeuw lange dagen in de fabriek. Mannen, kinderen en soms ook gehuwde vrouwen waren nauwelijks meer thuis. De Industriële Revolutie had dan ook grote gevolgen voor het leefritme en de voedselconsumptie van de bevolking. Eeuwenlang was men in Nederland gewend om 's middags warm te eten. De rest van de dag voedde men zich eventueel met wat brood. Eind negentiende eeuw zette men dit eetpatroon voort, maar dat was niet altijd makkelijk. De interviews in de Leidse Arbeidsenquête geven een algemeen beeld van het dagelijks ritme onder de arbeidersbevolking. In het 'ideale' geval kwam de mannelijke kostwinner 's middags thuis om de maaltijd te nuttigen die zijn vrouw net had klaargeemaakt. Daarna ging hij weer naar de fabriek en werkte door tot de vroege avond. De huisvrouw had dan tijd om af te ruimen, het huishouden te doen en voor de kinderen te zorgen. De meeste arbeiders hadden echter te kort pauze om thuis te eten. Hun vrouwen brachten dan een pannetje aardappelen naar de fabriek, zodat zij daar konden eten. Rijen vrouwen moeten

Broodfabriek De Vereeniging aan het Levendaal, ca. 1900 (RAL).

zo iedere dag met pannetjes aardappelen voor de fabriek hebben gestaan.⁷⁴

In sommige fabrieken kregen de werknemers zelfs nog te weinig tijd om hun warme maaltijd in de fabriek op te eten. In bakkerijen en broodfabrieken bijvoorbeeld maakten de arbeiders extreem lange werkdagen, vaak zonder pauze. Volgens de werkgevers kon het bakproces immers niet tussentijds worden onderbroken; dan zou het brood mislukken. P. Corba, bakker-ovenist in broodfabriek 'de Vereeniging', verwoordde de situatie als volgt:

Op de broodfabriek werken we 12 uur per dag, zeven dagen per week. 's Middags eet ik brood met een visje; bokking of zoiets. We hebben 's middags geen tijd om warm te eten; als we 's middags meer rust zouden willen moesten we 's avonds langer werken. Als ik thuis kom eet ik met mijn gezin. Ook zij hebben 's middags niet warm gegeten.⁷⁵

M.P. Oudshoorn, eigenaar van broodfabriek 'de Hoop' (firma Oudshoorn en Co.), vertelde dat zijn arbeiders twaalf uur aan één stuk door werkten; op zondag zelfs achttien uur:

De arbeiders in de broodfabriek leven overdag op de boterhammen die zij meebrengen, belegd met spek, vleesch of kaas. Op Zondag wordt er warm eten voor hen naar de fabriek gebracht, de andere dagen staat er voor hen om 6 uur thuis het eten klaar.⁷⁶

Op zondag mochten de arbeiders dus wel pauzeren om een warme maaltijd te nuttigen. De rest van de week leefden zij op belegde boterhammen. Sommigen aten misschien 's avonds nog warm met hun gezin, maar dit was over het algemeen niet gebruikelijk. Ook in de Leidse albuminefabriek waar J.J. van Soest werkte had men 's middags niet genoeg pauze om warm te eten:

Voor de arbeiders wordt warm eten in de fabriek gebracht, maar we hebben geen tijd om het op te eten. Ik eet mijn potje zo maar onder het werken door, zo nu en dan een hap.⁷⁷

De situatie werd nog ingewikkelder wanneer niet alleen man en kinderen, maar ook de echtgenote in de fabriek werkte. In gezinnen waarin de vrouw buitenshuis werkte, werd vaak helemaal niet warm gegeten, of anders heel laat. H.C. Coebergh was apotheker en stelde: 'In sommige gezinnen werkt de vrouw in de fabriek; de kinderen worden aan lieden toevertrouwd die geen tact hebben met hen om te gaan. Soms kookt de man een potje, of wordt er brood gegeten. Soms eet men 's avonds pap.'⁷⁸ Volgens zuster Dorothea (M.H. Coebergh), liefdezuster te Leiden, was de situatie in gezinnen met werkende moeders totaal hopeloos: 'In gezinnen waarvan de moeder buitenshuis werkt, worden kinderen geheel aan hun lot overgelaten. Het gebeurt wel, dat kinderen in zoodanige gevallen 's middags geen warm eten krijgen.'⁷⁹

Of werkende moeders hun kinderen verwaarloosden is maar de vraag, maar in gezinnen waarin de moeder in de fabriek werkte had men wel een probleem. Vrouwen mochten over het algemeen 's middags niet eerder naar huis gaan om te koken en dus was er voor het gezin 's middags geen warme maaltijd. J. Kok, godsdienstonderwijzer en 'krankensbezoeker', kwam vaak in contact met mensen uit de arbeidersklasse en zei:

Ik ken geen fabrieken waar de getrouwde vrouw vroeger dan anderen mag weggaan bij het middagschafuur om haar potje te kunnen koken. Sommige vrouwen vertelden mij dat ze maar eenmaal per week warm eten kregen. De andere dagen aten zij brood, soms met bruin vet in plaats van boter erbij. Bij Van Wijk laat men geen getrouwde vrouwen toe.

Bovendien was het bijna onmogelijk om met het hele gezin samen te eten als de verschillende gezinsleden in verschillende fabrieken werkten: 'Door verschillende schafturen bij verschillende fabrieken verwilderen de gezinnen.' Bij

de firma Gebrs. Van Wijk & Co. nam men met opzet geen gehuwde vrouwen aan, simpelweg omdat zij niet wilden dat hun werknemers 's middags een half uur vroeger weg gingen of een half uur later aankwamen. Ook bij Zaalberg & Zoon werden gehuwde vrouwen principieel geweerd.⁸⁰

Toch was de situatie niet voor alle gehuwde vrouwen die in de fabriek werkten even problematisch. Bij de Leidsche Katoenmaatschappij kregen vrouwen een paar keer per week toestemming om vroeger naar huis te gaan om warm eten klaar te maken. C. Booms beschreef aan de Staatscommissie de situatie op haar werkplek:

Wij kunnen altijd 's middags een half uur vroeger weg als wij er om vragen om ons potje te koken. Als ik niet vroeger naar huis ga, dan zet de buurvrouw de aardappelen vast op. Na het eten heb ik nog genoeg tijd om op te ruimen en schoon te maken. Wij vrouwen gaan om beurten om half twaalf weg, ook om op de markt een en ander te gaan kopen.⁸¹

Ook hier zal dat niet helemaal algemeen zijn geweest. De directeur van de fabriek, C.Th. Driessen, verwoordde het iets anders: 'De vrouwen laten de middagpot door hun buurvrouw koken, ook komt het voor dat ze geen warm eten nemen.'⁸²

Men zou verwachten dat de arbeiders die eind negentiende eeuw steeds minder tijd hadden om 's middags warm te eten, sneller zouden overstappen op ons moderne ritme, waarbij 's avonds warm gegeten wordt. In plaats daarvan kozen de meesten ervoor om vast te houden aan de warme middagmaaltijden en in het uiterste geval helemaal niet warm te eten. Gezinnen waarin de vader geen lange middagpauze had of waarin de moeder in de fabriek werkte, moesten het daardoor zonder warme maaltijd doen; men leefde de hele week op roggebrood en at alleen op zondag warm. Hoe kan dit worden verklaard? Geldgebrek kan geen reden zijn geweest; bovengenoemde gezinnen waren niet armer dan andere arbeidersgezinnen waar 's middags wel warm werd gegeten. Gekookte aardappelen waren ook niet bepaald duurder dan roggebrood. Waarom aten de Leidse arbeiders niet 's avonds na het werk in plaats van 's middags?

Allereerst moet worden gezegd dat het aantal werkende moeders niet bijzonder groot was. Schoolhoofd H.Chr. van der Heijde merkte op dat er weinig werkende moeders in de fabrieken waren.⁸³ A.J. de Lange, hoofd der bijzondere Christelijke school op de Middelstegracht, kende maar vijf moeders

die in de fabriek werkten, waarvan drie weduwen: 'Kinderen van werkende moeders zijn niet per sé slordig, vooral niet als ze tijdens het werk naar familie worden gestuurd.'⁸⁴ Meestal werkten alleen de vader en zijn kinderen in de fabriek. Het feit dat er in de enquête veel over werkende moeders wordt gesproken, betekent niet zozeer dat er veel werkende moeders waren, maar wel dat het fenomeen een *hot item* was in de negentiende eeuw. Een moeder die in een fabriek werkte paste niet binnen het huiselijkheidsideaal dat de burgerij erop na hield. Wilde verhalen deden de ronde over moeders die hun kinderen de hele dag vastgebonden op de kinderstoel thuis achterlieten. In werkelijkheid waren er weinig gehuwde werkende vrouwen en was er voor hen als minderheid weinig reden om het dagelijks ritme aan te passen en 's avonds warm te gaan eten. Ze hadden na het werk geen energie meer om te koken en aten liever de hele week brood of brachten de kinderen overdag bij familie of burens onder.

Hoewel de negentiende-eeuwse Leidse bevolking steeds minder tijd had om 's middags warm te eten, was er maar een minderheid die helemaal geen middagpauze had. De rest gebruikte de korte pauze om de aardappelen op te eten die hun vrouw naar de fabriek bracht. Voor de meeste arbeiders was dit ondanks het tijdgebrek de beste manier om de dag door te komen. De werkdagen begonnen vroeg en eindigden laat en een warme maaltijd tussendoor was erg welkom. De meerderheid van de Leidse arbeiders kwam 's avonds laat zo moe thuis dat men geen zin meer had in een uitgebreide maaltijd; men at liever wat brood en ging meteen naar bed. Pas toen decennia later de werkdagen werden verkort en bijna niemand 's middags nog de tijd wilde nemen om te koken en warm te eten, werd het ritme verlegd en stapte Leiden over op het eetpatroon dat wij nu kennen: een ontbijt en een lunch met brood en 's avonds een warme maaltijd.

Conclusie

De Leidse arbeidersbevolking at extreem ongevarieerd. Voor veel meer dan wat gekookte aardappelen was simpelweg geen geld. Zelfs spek, dat gezien werd als het vlees voor de armen, kon in de meeste gezinnen alleen voor de zondagmaaltijd worden gekocht. Het beeld dat uit de bronnen naar voren komt is in moderne ogen een beeld van grote ellende. Het gebrek aan geld

Pelikaanstraat ca. 1900, met aardappelhandel (RAL).

voor gevarieerd voedsel, de onmacht om voedsel te kopen dat niet was vervalst of besmet, de primitieve kookplaats zonder stromend water en de korte pauze waarin men 's middags snel de aardappelen op moest eten, zullen het bestaande, deprimerende beeld van het negentiende-eeuwse arbeidersleven eerder versterken dan relativeren. De Leidse arbeidersbevolking stond bekend als zeer arm en het lijkt erop dat de Leidenaren in hun voedselconsumptie nog slechter af waren dan de arbeiders in de andere steden. Tegelijkertijd waren de arbeiders noodgedwongen erg creatief in het omgaan met hun armoede. Ondanks hun geldgebrek zochten zij liever zelf naar oplossingen dan dat zij gebruikmaakten van liefdadigheid. Het houden van varkens aan huis, het verbouwen van groente op een binnenplaatsje en het samenwerken in de buurt zijn daar voorbeelden van.

Het beeld dat men tegenwoordig heeft van het negentiende-eeuwse arbeidersleven wordt door de bronnen voor een deel gerelativeerd. Het moderne beeld blijkt te sterk te zijn beïnvloed door de moraliserende houding van de burgerij in die periode. De beeldvorming onder de burgerij over de arbeiders

en de dagelijkse realiteit kwamen lang niet altijd overeen. Zo werden de oorzaken van zowel de hoge zuigelingensterfte als het feit dat mensen nauwelijks meer 's middags warm konden eten gelegd bij het idee dat gehuwde vrouwen die in de fabrieken werkten geen tijd namen om hun kinderen te zogen en hun gezin goed te voeden. Werkende moeders zouden hun kinderen overdag bij familie of zelfs thuis in de kinderstoel achterlaten. Zodra ze thuis kwamen zouden ze te uitgeput zijn om hun kinderen te zogen en gaven ze hen ongezond voedsel ter vervanging. In werkelijkheid waren er maar weinig werkende moeders in Leiden. Veel vrouwen die wel werkten zochten creatief naar oplossingen. Soms kookte de buurvrouw een warme maaltijd, soms de echtgenoot zelf als hij geen werk had. Werkende moeders vormden in Leiden geen grote groep, maar blijkbaar wel een belangrijk onderwerp van gesprek.

Ook over drankmisbruik heerste in Leiden een ander beeld dan de werkelijkheid. De negentiende-eeuwse arbeidersklasse was, en is nog steeds, berucht om haar misbruik van jenever. De Leidse artsen, hulpverleners en onderwijzers waren weinig subtiel in hun bewoordingen over het alcoholisme onder de arbeiders. Voor en tijdens het werk werd er echter niet gedronken en het is de vraag in hoeverre men na het werk nog energie had om zich de hele avond nog te bezatten. Op zondag werd er misschien wel meer gedronken, maar alcoholisme was totaal geen geaccepteerd verschijnsel, ook onder de arbeiders niet. De meeste arbeiders weigerden om gebruik te maken van hulpverlening als die instelling voornamelijk door alcoholisten werd bezocht.

Het meest moraliserend spraken leden van de elite als het aankwam op de variatie in het menu van de arme bevolking. Men had duidelijk het idee dat de slechte en ongevarieerde voeding deels de schuld was van de arbeiders zelf. Ze zouden niet alleen weinig te besteden hebben maar het weinige geld ook nog eens aan het verkeerde voedsel uitgeven. Welgestelde mensen richtten zich liever op het geven van voorlichting dan op materiële hulp. Als deze hulpverlening de doelgroep niet bereikte, lag dat volgens de elite niet aan de aard van de hulpverlening maar aan de trots van de arbeiders. Dezen zouden liever vasthouden aan hun slechte eetpatroon en prefereerden aardappelen met vet boven gezonde peulvruchten. Waarschijnlijk was de hulp goed bedoeld, maar gebruikte de burgerij een moraliserende toon om zich minder schuldig te voelen over de situatie van de arme bevolking. Of deze moraliserende toon terecht was, is echter sterk de vraag.

Voor historisch onderzoek naar het dagelijks leven van de arbeidersbevolking is de Leidse Arbeidsenquête een uitstekende bron. Hopelijk zal er in de toekomst meer onderzoek worden gedaan naar het Leidse arbeidersleven. De enquête biedt namelijk niet alleen interessante informatie over voedselconsumptie, maar ook over vrouwenarbeid, werkomstandigheden, onderwijs en schoolverzuim, hulpverlening en allerlei andere zaken die te maken hebben met het dagelijks leven van de arbeidersbevolking in het Leiden van 1890. Ook zou het interessant zijn om de Arbeidsenquêtes uit verschillende steden naast elkaar te leggen om zo de verschillen tussen het leven van de arbeiders in die steden met elkaar te kunnen vergelijken.

Noten

- 1 Donna R. Barnes en Peter G. Rose, *Matters of taste. Food and drink in seventeenth-century Dutch art and life* (Albany 2002); Linda Civitello, *Cuisine and culture. A history of food and people* (Hoboken 2004); Lizet Kruyff en Jonneke J.D. Kraus, *Mozarts menu, de eetcultuur van de tweede helft van de 18e eeuw* (Bussum 2006).
- 2 *Enquête Arbeidstoestanden, gehouden door de Staatscommissie, benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890 (Staatsblad no.1) (Derde Afdeling)* (Leiden, z.j.), bibliotheek Regionaal Archief Leiden (voortaan: RAL), 58123 foliodeel.
- 3 Stukken van de Leidse Gezondheidscommissie (1902-1934), RAL, inv.nrs.: 10, 18, 20, 21 en 31.
- 4 Anneke H. van Otterloo, *Eten en eetlust in Nederland (1840-1990): een historisch-sociologische studie* (Amsterdam 1990) 15-16.
- 5 Van Otterloo, *Eten en eetlust*, 26-31.
- 6 Ibidem, 134-135.
- 7 Ibidem, 26-31.
- 8 J.R. ter Molen, *Brood: de geschiedenis van het brood en het broodgebruik in Nederland* (Den Haag 1983) 63.
- 9 Kees van de Wiel, *Leidse wevershuisjes: het wisselende lot van zeventiende eeuwse Leidse arbeiderswoningen* (Leiden 2001) 96.
- 10 *Enquête Arbeidstoestanden*, 57-58.
- 11 Ibidem, 147-148.
- 12 Ibidem, 51-55.
- 13 Ibidem, 82-87.
- 14 Van Otterloo, *Eten en eetlust*, 48.
- 15 *Enquête Arbeidstoestanden*, 96.
- 16 Ibidem, 31.
- 17 Annemarie de Knecht-van Eckelen, 'Zuigelingenvoeding in Nederland. Over de modernisering van een traditie (1870-1920)', in: *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* (Amsterdam 1999) 24-50, aldaar 24.
- 18 Van Otterloo, *Eten en eetlust*, 40.

- 19 De Knecht-van Eekelen, 'Zuigelingenvoeding', 40-41.
- 20 Ibidem, 26-30.
- 21 Stukken betreffende de bemoeiingen van de commissie met de verzorging van zuigelingen 1906-1928. RAL, Inventaris van het archief van de Gezondheidscommissie 1902-1934 (voortaan: gezondh.), inv.nr. 31.
- 22 Van Otterloo, *Eten en eetlust*, 114-115.
- 23 *Enquête Arbeidstoestanden*, 328.
- 24 Van de Wiel, *Leidse wevershuisjes*, 94.
- 25 Van Otterloo, *Eten en eetlust*, 119-126.
- 26 Ibidem, 119-126.
- 27 Van de Wiel, *Leidse wevershuisjes*, 136.
- 28 *Enquête Arbeidstoestanden*, 230.
- 29 S. Coronel, 'De Leidsche wolfabrieken en haar invloed op de gezondheid der arbeiders', *Tijdschrift voor Geneeskunde* (1864) 225-239, aldaar 237.
- 30 *Enquête Arbeidstoestanden*, 230.
- 31 Cor Smit, *Slachthuis woonhuis. De ontwikkeling van een industrieel gebied tot de woonwijk Nieuw Leyden* (Leiden 2006) 15.
- 32 Smit, *Slachthuis woonhuis*, 21-22.
- 33 *Enquête Arbeidstoestanden*, 41.
- 34 Smit, *Slachthuis woonhuis*, 22.
- 35 Stukken betreffende bemoeiingen inzake verlening van vergunningen tot het houden van varkens 1903-1910. RAL, gezondh., inv.nr. 20.
- 36 Kees van de Wiel, tekst bij het gastcollege 'Een Leidse arbeidersbuurt', (Universiteit Leiden, Leiden, 29 september 2005).
- 37 Van Otterloo, *Eten en eetlust*, 18-22.
- 38 *Enquête Arbeidstoestanden*, 14-17.
- 39 Ibidem, 11-13.
- 40 Van Otterloo, *Eten en eetlust*, 18-22.
- 41 *Enquête Arbeidstoestanden*, 129.
- 42 Ibidem, 86.
- 43 Van Otterloo, *Eten en eetlust*, 34-38.
- 44 Ibidem, 128-136.
- 45 Johannes van Dam, *Voedsel voor de wetenschap; gids bij de tentoonstelling Smakelijk Weten* (Leiden 2001) 18-21.
- 46 Coronel, 'De Leidsche wolfabrieken', 238.
- 47 *Enquête Arbeidstoestanden*, 25.
- 48 Ibidem, 28.
- 49 Ibidem, 255-257.
- 50 Ibidem, 101.
- 51 Ibidem, 3.
- 52 Ibidem, 48-51.

- 53 Ibidem, 48-51.
- 54 Ibidem, 85.
- 55 Stukken betreffende bemoeiingen van de commissie met het toezicht op levensmiddelen 1902-1930. RAL, gezondh., inv.nr. 18.
- 56 Ibidem.
- 57 C. Smit, *Ondernemers en geleerden. Leiden 1778-2003* (Leiden 2003) 106.
- 58 Van Otterloo, *Eten en eetlust*, 96-99.
- 59 Stukken betreffende bemoeiingen van de commissie met het toezicht op levensmiddelen 1902-1930. RAL, gezondh., inv.nr. 18.
- 60 Ter Molen, *Brood*, 32.
- 61 Stukken betreffende bemoeiingen van de commissie met het toezicht op levensmiddelen 1902-1930. RAL, gezondh., inv.nr. 18.
- 62 Ibidem, 19.
- 63 Van Otterloo, *Eten en eetlust*, 96-99.
- 64 Smit, *Slachthuis woonhuis*, 19-21.
- 65 Ibidem, 20-21.
- 66 Van Otterloo, *Eten en eetlust*, 96-99.
- 67 Stukken betreffende bemoeiingen inzake verlening van vergunningen tot het houden van varkens 1903-1910. RAL, gezondh., inv.nr. 20.
- 68 Ibidem.
- 69 Stukken betreffende de bemoeiingen van de commissie met gevallen van vergiftiging 1903. RAL, gezondh., inv.nr. 21.
- 70 Smit, *Slachthuis woonhuis*, 23.
- 71 Ibidem, 29.
- 72 Stukken betreffende bemoeiingen van de commissie met het toezicht op levensmiddelen 1902-1930. RAL, gezondh., inv.nr. 18.
- 73 Ter Molen, *Brood*, 38.
- 74 *Enquête Arbeidstoestanden*, 3-327.
- 75 Ibidem, 195-196.
- 76 Ibidem, 219-223.
- 77 Ibidem, 257-258.
- 78 Ibidem, 35-38.
- 79 Ibidem, 326.
- 80 Ibidem, 43-46.
- 81 Ibidem, 96-98.
- 82 Ibidem, 115.
- 83 Ibidem, 8.
- 84 Ibidem, 14-17.

De Nederlandse Rotogravure Maatschappij in foto's

In het jaar 2008 krijgt de drukkerijgeschiedenis speciaal aandacht, niet alleen in Leiden, als drukkersstad van formaat, maar ook landelijk. De redactie meende hierbij niet achter te kunnen blijven en als een erg onderbelicht bedrijf de NV Nederlands(ch)e Rotogravure Maatschappij als onderwerp te kiezen. Dit zo roemruchte bedrijf, waaraan in 2006 aandacht geschonken werd tijdens een donateursbijeenkomst van de Dirk van Eck-Stichting, verdient een boek zo dik als een dissertatie, uiteraard vol met de prachtigste kleurenfoto's van het geproduceerde drukwerk, maar dat kan de stichting niet in een oogwenk voor elkaar krijgen. Hier wordt dus slechts een fotoreportage geboden, in de hoop en verwachting dat later nog eens het ideale geschiedboek over dit bedrijf zal verschijnen. Daarom is ook de inleiding over het bedrijf beknopt gehouden.

De NV Ned. Rotogravure Mij. werd op 12 april 1913 ten overstaan van notaris H.M.A. Obreen opgericht door Albert Willem Frentzen, een kleinzoon van de roemruchte A.W. Sijthoff en zoon van de directeur van diens Uitgeversmaatschappij. Aanleiding was de wens om gebruik te maken van een nieuwe druktechniek, de raster-koper-diepdruk, beter bekend als de rotogravure. Daarmee kon men mooiere en betere afbeeldingen maken. Met name de kwaliteit van de kleurendruk werd door de rotogravuretechniek sterk verhoogd. Daarnaast kon men door deze nieuwe techniek ook nog eens sneller drukker. De rotogravuretechniek al was in 1879 uitgevonden, maar de uitvinder had zijn procédé lang geheim gehouden. Pas in 1910 verscheen in Duitsland voor het eerst een (eenmalige) krantenuitgave, waarbij men er gebruik van maakte. Ongetwijfeld raakten de Sijthoffs en Frentzens er via

Duitsland mee bekend; deze families hadden daar veel relaties. Uitgeverij Sijthoff zag in ieder geval heel snel de grote mogelijkheden van deze techniek in.

De vader van A.W. Frentzen, de schoonzoon van A.W. Sijthoff, had met G.H. Sijthoff leiding gegeven aan de uitgeversactiviteiten van Sijthoff in Leiden, terwijl andere zonen van de oprichter in Den Haag, Rotterdam en Dordrecht dagbladen uitgaven. De oude Sijthoff had nog wel de algemene leiding over het bedrijf, vanaf 1886 vanuit het buitenland. In 1913 overleed A.W. Sijthoff en het bedrijf werd verdeeld onder de nakomelingen. G.H. Sijthoff kreeg het *Leidsch Dagblad*, A.W. Frentzen de andere uitgeveractiviteiten in Leiden.¹

Frentzen besloot voor de nieuwe rotogravuredrukkerij een aparte onderneming op te richten, waarschijnlijk om de risico's te spreiden. Daartoe werden in een voor *f* 35.000 aangekocht oud fabrieksgebouw aan het Galgewater 22 (voorheen de wolfabriek van Van Hartrop) de nieuwe machines geïnstalleerd en werd met dertien personeelsleden een start gemaakt. Een van de eerste tijdschriften die van de persen rolde, was de *Panorama*. Dit bleek meteen een schot in de roos en het bedrijf ontwikkelde zich snel. Wanneer uitsluitend naar het aantal personeelsleden gekeken wordt, zal dit blijken: van 22 in 1914 steeg dit naar 75 in 1923, 140 in 1933, 220 in 1938, 350 in 1951 en 630 in 1963. Omdat er onvoldoende vakkrachten te vinden waren, werden er in 1966 zelfs 25 Turkse hulpvakarbeiders in dienst genomen. Evenzo breidde het terrein zich uit; steeds meer panden in de omgeving werden aangekocht en vaak door het doorslaan van binnenmuren als pakhuis in gebruik genomen, tot er behoefte was om een groot nieuw gebouw op te trekken. Het machinepark groeide uiteraard mee en tal van bijkomende werkzaamheden (zoals alles wat met fotografie te maken had) breidden sterk uit in daartoe speciaal aangepaste of nieuwgebouwde onderkomens. Toen het complex aan het Galgewater-Weddesteeg-Noordeinde-Valkensteeg niet verder meer uitgebreid kon worden, bouwde het bedrijf in 1958 een grote loods voor onder meer papieropslag aan de Rooseveltstraat, en het kantoor vertrok in 1961 naar de panden Stationsweg 26 en 28.

Ook de productie vermenigvuldigde. Naast de *Panorama* en sinds 1921 *Cinema en Theater* verschenen nieuwe tijdschriften als *Wereldrevue*, damesweekblad *Eva*, omroepgids *Televizier* en het ANWB-ledenblad *De Kampioen*.

Ook werden dochtermaatschappijen opgericht, soms naar aanleiding van het drukken van ander dan het gewone tijdschriftenwerk. De meeste daarvan bestonden niet zo heel erg lang (een in 1922 opgerichte fabriek voor het bedrukken van behangselpapier 'Rowalto' ging al heel snel ter ziele), maar het maakte het bedrijf er wel ondoorzichtiger door. Per saldo draaide het bedrijf echter steeds zeer bevredigend.

De Rotogravuremaatschappij was een bijzonder geavanceerd bedrijf. Terwijl diverse Leidse bedrijven meer dan eens technici uit het buitenland moesten halen om machines te installeren en het personeel daarvoor te trainen, kwamen in de jaren dertig buitenlandse drukkers naar de Rotogravure in Leiden om er zelf deze moderne techniek te leren. In Amerika sprak men vol lof over 'the Leyden process'. Het bedrijf richtte ook zelf diepdrukkerijen in het buitenland op. Men zond ook vanuit Leiden monteurs naar het buitenland.² Overigens kwamen niet alle buitenlandse medewerkers in de jaren dertig als stagiair naar Leiden: onder hen waren ook diverse joodse vluchtelingen uit Duitsland, die door de toenmalige directeur Levisson aan werk werden geholpen. We weten dat onder meer uit de herinneringen van iemand die indertijd bij de Rotogravure werkte, maar later grote bekendheid zou verwerven als striptekenaar: Marten Toonder.³

In 1968 trad de Ned. Rotogravure Mij. toe tot het VNU-concern uit Haarlem. De directie van deze Verenigde Nederlandse Uitgeverijen reageerde op de problemen in Leiden door steeds meer productie naar Haarlem over te brengen, waar de NV Haarlemse Diepdrukindustrie nog capaciteit had. De in 1929 opgerichte eigen uitgeverij werd in 1971 opgeheven en overgeheveld. In september van dat jaar kwam de mededeling dat er zo'n 120 à 150 werknemers bedankt zouden worden, een ander deel moest in Haarlem gaan werken. Het Leidse en Haarlemse bedrijf werden samengesmolten tot de Nederlandse Rotogravure Maatschappij met als vestigingsplaats Haarlem. In februari 1973 werd de fabriek aan het Galgewater gesloten. Diverse Leidse medewerkers pendelden nog vele jaren dagelijks naar Haarlem. Hierna werden de panden grotendeels gesloopt en vervangen door nieuwe luxe appartementen.

Dankzij de inspanningen van de oud-werknemer Emiel van der Hoeven is nog heel wat archiefmateriaal gespaard gebleven van vernietiging en uiteindelijk terechtgekomen in het Gemeentearchief Leiden. Daar werd het in 2001

geïventariseerd door P.U. van der Laaken. Veel foto's zijn in dit archief bewaard gebleven. Daarnaast beschikt de Dirk van Eck-Stichting ook over foto's van dit bedrijf; ook hiervan zijn er opgenomen.

DE REDACTIE

Noten

- 1 'Sijthoff-gebouw aan de Doezastraat verdient A-status', *Stielz* juni 1994, 4 en E.J. Weterings, 'Vertrek Rotogravure was een schok voor Leiden', *Stielz* november 2002, 4-6 en 20.
- 2 Gerard van der Harst, Leo Lucassen, *Nieuw in Leiden. Plaats en betekenis van vreemdelingen in een Hollandse stad (1918-1955)* (Leiden 1998) 36-37.
- 3 Van der Harst, Lucassen, *Nieuw in Leiden*, 61.

De oude wolfabriek van T.W. van Hartrop aan het Galgewater, die door A.W. Frentzen in 1913 werd aangekocht om er de Rotogravure in te vestigen. De schoorsteen duidt op de aanwezigheid van een stoommachine, maar vermoedelijk is die nooit door de Rotogravure gebruikt. De schoorsteen is ook al snel afgebroken.

Tijdens de verbouwing van 1929 werd een deel van het gebouwencomplex gesloopt, waardoor een speciaal doorkijkje op de Morspoortkazerne (links) en een deel van de Stadstimmerwerf zichtbaar werd.

Na de verbouwing van 1929 was een deel van het gebouwencomplex aan het Galgewater van een min of meer uniforme voorgevel voorzien. Op de achtergrond is de Kweekschool voor Zeevaart te zien, met de zogenaamde Ziekenboeg aan de Weddesteeg. Het hek op de voorgrond is van de Stadstimmerwerf aan het Kort Galgewater.

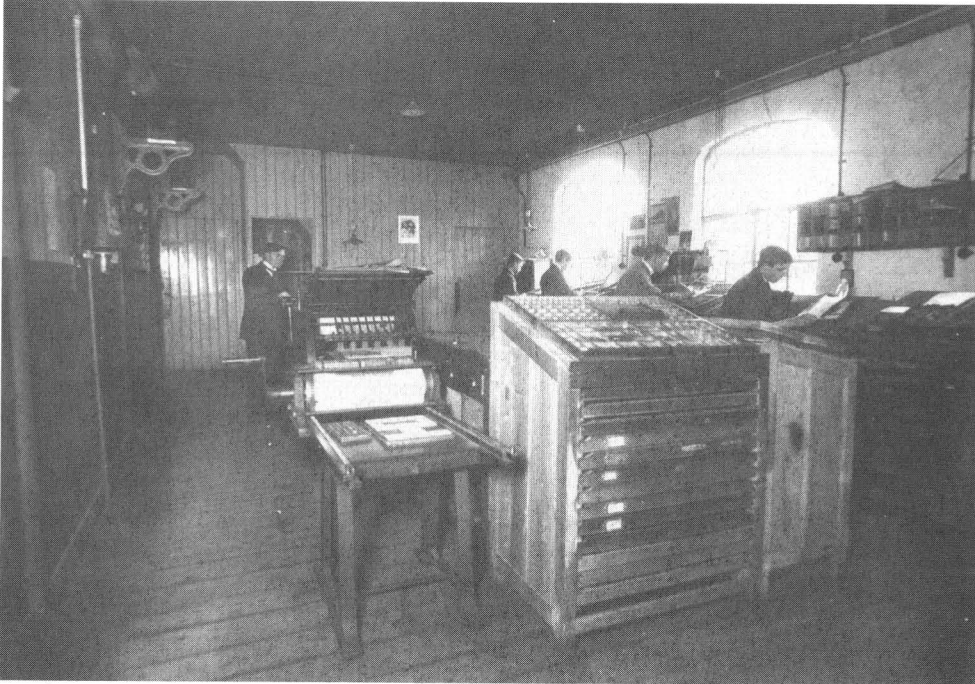

De vleugel van de Rotogravure aan het Galgewater, met de driekleur in top. Voor het gebouw staan veel auto's; het was er altijd een komen en gaan. Dit is de situatie zoals die in de jaren zestig te zien was.

Het deel van de Rotogravure aan het Noordeinde, waar de uitgeverij gevestigd was. De foto dateert uit 1966. Hier was wel voldoende lichtinval, maar slechts één deur, zodat hier geen grote voorwerpen naar binnen of buiten konden worden gebracht. Het Noordeinde was daar trouwens ook te druk en smal voor.

Gezien de brede ramen met vermoedelijk gietijzeren traceringen, is dit een deel van de voormalige wolfabriek van Van Hartrop, die in 1929 gesloopt werd. Links staat een zogenaamde proefpers. Op deze machine werden afdrucken gemaakt, die dienden om het zetsel na te lezen op fouten.

Boekhouder Van Ees zittend voor zijn met papieren overladen bureau. De overige personeelsleden zijn vooral vrouwen. Erg ruim en licht ziet deze kamer er niet uit!

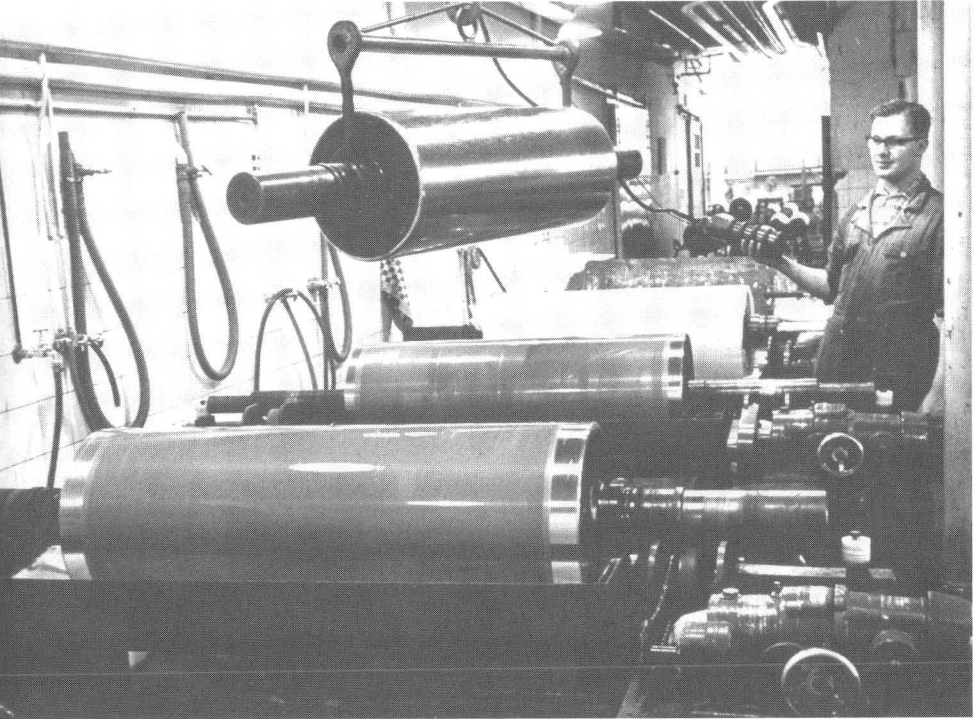
In zijn zo te zien wat donkere kantoor is directeur R. Levisson in bespreking, mogelijk over de nieuwbouwplannen waarvan rechts een grote plaat met de plattegrond van vóór 1929 te zien is. De wanden zijn als het ware overladen met staaltjes drukwerk.

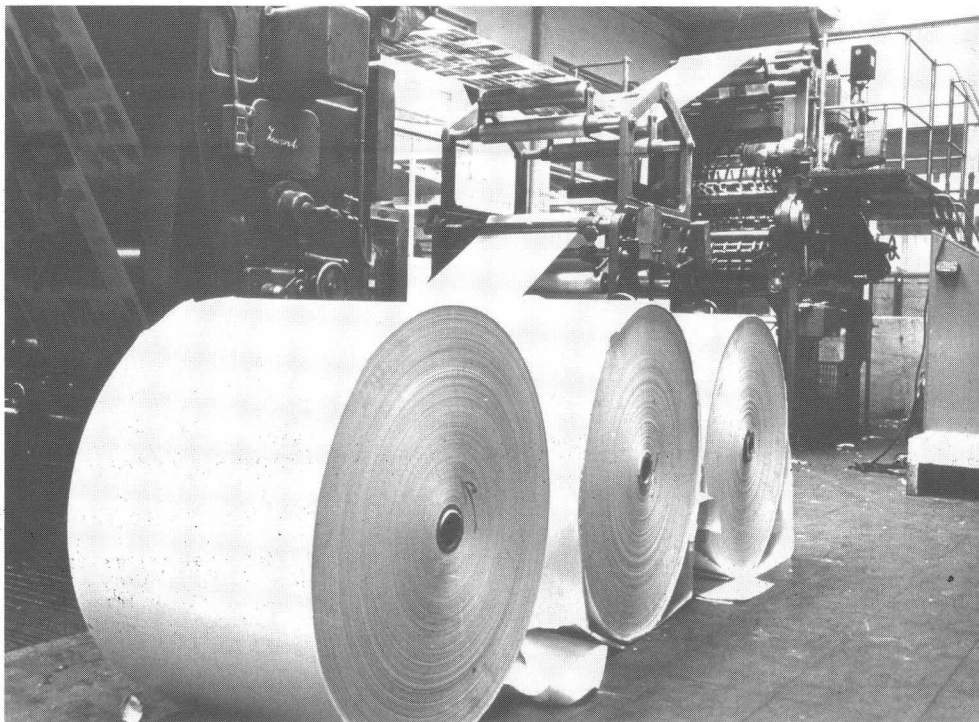
In een wel heel krappe en sombere ruimte worden de te reproducere afbeelden bekeken en eventueel geretoucheerd of anderszins bewerkt. Wellicht is dit een van de vele huizen die na aankoop op eenvoudige wijze in gebruik werden genomen voor activiteiten ten behoeve van het bedrijf.

Het 25-jarig bestaan in 1938 leverde uiteraard een samenzijn van directie, personeel en commissarissen op. Hier wordt directeur R. Levisson toegesproken.

De cilinders waren een zeer belangrijk onderdeel van de drukpersen. Het onderhoud daaraan was dan ook een uiterst nauwgezet werk. Ook het regelmatig schoonmaken luisterde heel nauw.

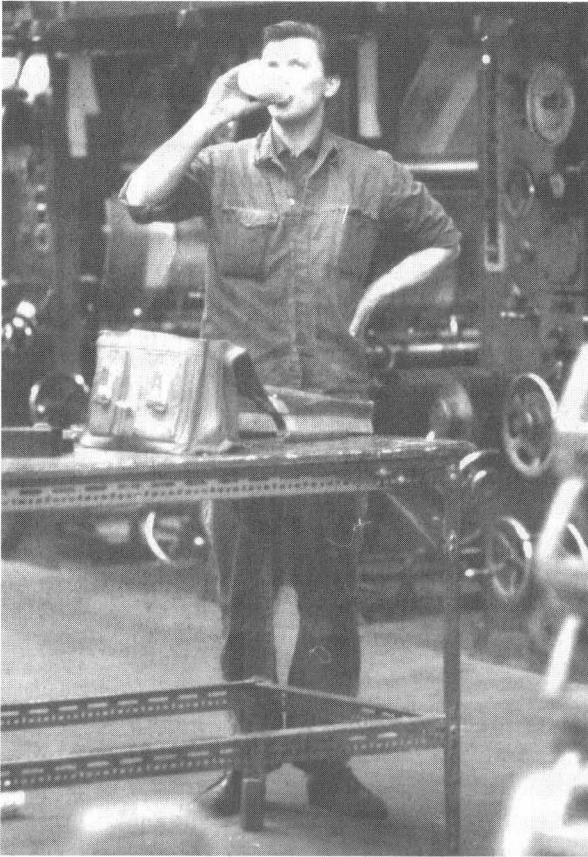

Met het groter worden van de drukpersen en de oplagen werden ook de rollen papier steeds groter, zwaarder en onhandelbaarder. Vooral de aanvoer over water werd moeilijker. Daarom werd in de Rooseveltstraat een magazijn gebouwd.

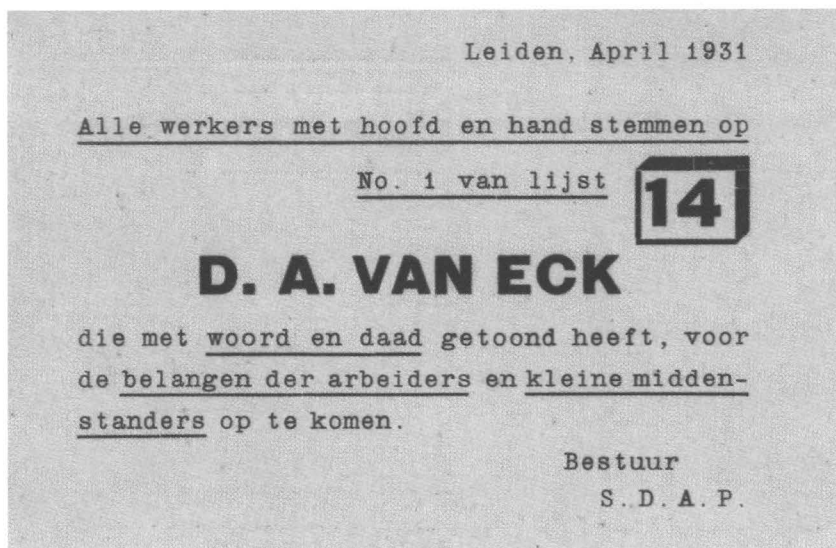

Een aantal werknemers op de kiek op een binnenplaats waar de verschillen in metselwerk duidelijk maken dat er nieuwe deuren en een ventilatierooster later aangebracht zijn. Opvallend is dat van de geportretteerden slechts twee vrouw zijn en dat er veel jonge gastarbeiders tussen zitten.

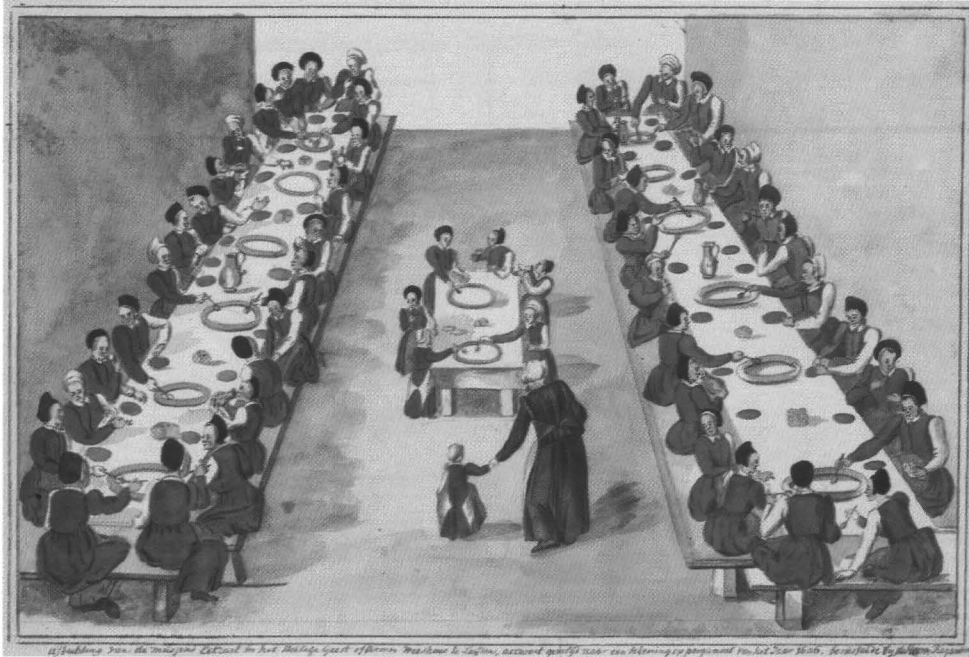

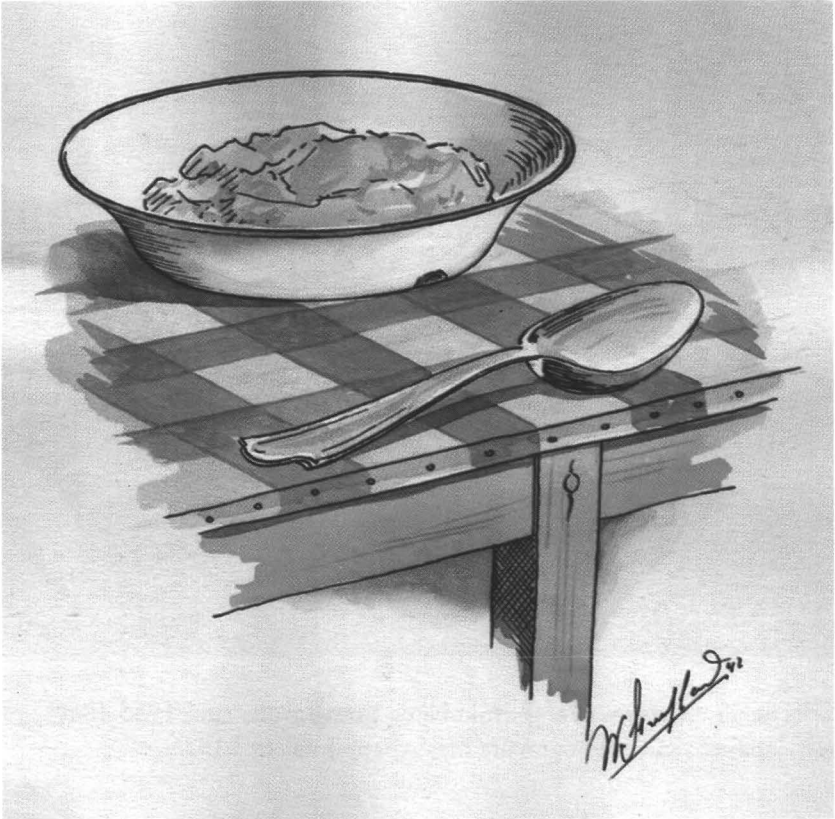
Wie met lood (of chemicaliën) omging, liep het risico ermee besmet te worden, en als een soort ‘tegengif’ moesten de werknemers vooral melk drinken. Hier wordt tussendoor even snel een slok genomen.

Oproep om te stemmen op Dirk van Eck, april 1931.

Weesmeisjes in de eetzaal van het Heilig Geest Weeshuis, 1606 (RAL).

Tekening uit 1942 in een album van de Rotogravure, geschonken aan de Dirk van Eck-Stichting in 2004.

Selectie uit reclameposters gedrukt bij de Rotogravure, circa 1935-1940.
RAL, Archief van de Rotogravure Maatschappij, inv.nr. 219.

PLAATWERKEN

KALENDERS

rotogravure

SHOWCARDS

AFFICHES

BROCHURES

FOLDERS

CATALOGI

KUNSTREPRODUCTIES

TIJDSCHRIFTEN

blauw rood geel

ROTOGRAVURE • LEIDEN

Alleen in het Rotocolor-procédé is het mogelijk een dergelijke kleurenrijkdom met drie kleuren in één drukgang te bereiken

Reclamefolder van de Rotogravure.

RAL, Archief van de Rotogravure Maatschappij, inv. nr. 219.

Foto van een vrouwenkiesrechtactiviste, begin twintigste eeuw.
IIAV, A1083.

Affiche van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht. Theo Molkenboer, 1918.
KABK [iisg].

v.d.klugt

voor
**modern
wonen**

**1200 m² eigen
meubeltoonkamers**

**haarlemmerstraat 198-200
haarlemmerstraat 256-258
LEIDEN**

The advertisement features a stylized, high-contrast illustration of a modern interior. On the left, two square pendant lights hang from thin cords. Below them, a silhouette of a person stands near a table. On the right, a large window with vertical blinds is visible, with a dark, branching plant-like structure in front of it. A modern chair with a white frame and black seat is positioned in the foreground. The overall aesthetic is minimalist and geometric.

Reclame: 'v.d. klugt voor modern wonen', derde kwart twintigste eeuw.
IISG, BG K15/821.

Vrouwenkiesrechtstrijd in Leiden

De knuppel in het hoenderhok

AGNES VAN STEEN

De strijd voor het vrouwenkiesrecht in Nederland vormde een onderdeel van de eerste feministische golf die in de tweede helft van de negentiende eeuw was ingezet. Er werd niet alleen voor vrouwenkiesrecht gestreden; ook op andere terreinen werd de achterstelling van vrouwen aan de kaak gesteld, zoals op het gebied van onderwijs en arbeidsmogelijkheden. Verder had de juridische ongelijkheid van man en vrouw binnen het huwelijk de aandacht van de vrouwenbeweging uit die tijd, evenals de dubbele moraal in kwesties als ongehuwd moederschap en prostitutie. Over deze eerste feministische golf is al het nodige geschreven, met een hernieuwde belangstelling ten tijde van de tweede feministische golf. Binnen de tweede golf paste de opkomst van de vrouwengeschiedenisgroepen aan de diverse universiteiten. Een van de eerste publicaties van dit front over de vrouwenkiesrechtstrijd was van de Werkgroep Vrouwengeschiedenis Groningen.¹

In deze en andere publicaties ligt het accent doorgaans op de landelijke kiesrechtstrijd zonder speciale aandacht voor de plaatselijke strijd of inbreng. De Leidse inbreng in de landelijke strijd was echter niet gering. Daarom wil ik deze hier eens apart belichten. Het waren namelijk Leidse vrouwen en vrouwen met een Leidse connectie die optraden als scheurmakers in de vrouwenkiesrechtbeweging. Zij waren verantwoordelijk voor de oprichting van de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht in 1907,² een afsplitsing van de in 1894 opgerichte Vereniging voor Vrouwenkiesrecht.

Maar ook binnen die nieuw opgerichte Bond zorgde de Leidse afdeling weer voor hommeles. Het ging hierbij om toneelstukjes over de vrouwenbeweging die volgens de Leidse afdeling niet door de beugel konden. Hun kritiek zorgde er mede voor dat het bestuur van de Utrechtse afdeling als 'één

Jan van Goyenkade 44, het voormalig woonhuis van de barones, anno 2008.

man' aftrad. Wie waren die scheurmakers, waarom besloten zij zich af te splitsen van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht en hoe zat dat met die toneelstukjes? Daarover gaat onderstaand verhaal. Om een en ander te kunnen begrijpen is het wel van belang eerst kort de voorafgaande geschiedenis van de kiesrechtstrijd te schetsen.

De (vrouwen)kiesrechtstrijd in Nederland

De eerste stap op weg naar het algemeen kiesrecht voor mannen en vrouwen werd in 1848 gezet met de grondwetswijziging van Thorbecke. Hierdoor

kregen mannen kiesrecht die een bepaalde som aan belasting betaalden. Dit was het zogenaamde censuskiesrecht. Arbeiders, die geen of te weinig belasting betaalden, waren hiervan uitgesloten. Een punt van strijd dus voor de arbeiderspartijen, die eind negentiende eeuw ontstonden, met als eerste de Sociaal Democratische Bond (SDB) (1881). Deze SDB nam het algemeen kiesrecht als een van de eisen op in het partijprogramma. De voorman van de SDB, Ferdinand Domela Nieuwenhuis, was ook betrokken bij de Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht. In 1883 werd bij de opening van de zitting der Staten-Generaal in Den Haag de eerste kiesrechtbetoging gehouden.³ Weliswaar stond de SDB positief tegenover de verbetering van de positie van vrouwen, maar toch liet deze partij – bij de eis voor algemeen kiesrecht – de vraag in het midden of dit algemeen kiesrecht ook voor vrouwen zou moeten gelden; nog maar weinig mannen en vrouwen konden zich bij het vrouwenkiesrecht iets voorstellen.

Dat gold niet voor Aletta Jacobs. Zij was de eerste vrouw die tot de universiteit was toegelaten en oefende na haar studie haar beroep als arts uit. Zij betaalde belasting en zou dus in aanmerking moeten komen voor het censuskiesrecht. Dit bracht haar ertoe zich bij verkiezingen in te willen laten schrijven als kiezer. Vrouwen waren in de kieswet namelijk niet expliciet uitgesloten! Met haar inschrijving maakte Jacobs de wetgever wel opmerkzaam op deze lacune van vrouweuitsluiting in de wet. Men moest zich in allerlei bochten wringen om aan te tonen dat Jacobs, als vrouw, toch onmogelijk het recht kon hebben om te stemmen. Voor alle zekerheid werd daarom in de grondwet van 1887 het woord ‘mannelijke’ geplaatst voor de ‘Nederlanders’, die voor kiesrecht in aanmerking kwamen. Deze wet liet wel mogelijkheden open om het kiesrecht voor mannen gemakkelijk bij gewone wet uit te breiden. Voor vrouwenkiesrecht was het niet zo simpel; daar was nu een grondwetswijziging voor nodig die vroeg om tweederde meerderheid van de Kamer.

Vrouwen moesten zich daarom beter organiseren, aldus een oproep van ene ‘Johanna’ in haar brochure *Een oproeping aan de vrouwen*.⁴ Arbeidersvrouwen en ‘dames’ moesten samen voor het kiesrecht strijden en lid worden van de Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht. Maar daarbinnen bleef het vrouwenkiesrecht van ondergeschikt belang, net als binnen de SDB. Dit bracht een aantal vrouwen ertoe, waaronder Wilhelmina Drucker – een van de bekendste feministen uit de eerste feministische golf, die als Dolle Mina

voortleefde in de tweede golf – om een eigen organisatie op te richten. Dit werd de Vrije Vrouwen Vereeniging (vfv) (1889), vrij in de zin van niet-partijgebonden. Deze vfv wilde gelijkstelling van man en vrouw en niet alleen op het gebied van kiesrecht.

De vrouwen bleven de algemene kiesrechtstrijd steunen maar waren zeer teleurgesteld over de nieuwe kieswet van 1896. Voor vrouwen was daarin niets geregeld. Voor mannen gold nu niet alleen de belasting als criterium, maar kwam er een groep bij van spaar-, loon-, examen- en woningkiezers. Sommige liberalen – zoals Sam van Houten, die nota bene als minister van Binnenlandse Zaken verantwoordelijk was voor de kieswet van 1896 – hadden de vrouwen best kiesrecht willen geven als zij aan dezelfde criteria voldeden, maar hun invloed was te gering.

De oprichting van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht (vfvk)⁵

Over het algemeen heerste bij de kiesrechtbeweging tevredenheid over de wet van 1896. Zo niet bij de vrouwen daarbinnen. Zij hadden al begrepen dat zij van de mannen niet veel konden verwachten en hadden daarom zelf het initiatief in handen genomen. Leden van de Vrije Vrouwen Vereeniging, onder wie Drucker, kwamen in 1893 met het idee voor de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht (vfvk) en deze kreeg in 1894 zijn beslag. Annette Versluys-Poelman was jarenlang de voorzitter van de landelijke vereniging. Deze vereniging was – net als Druckers vfv – een neutrale organisatie, dus niet verbonden aan een politieke partij. In het land kwamen al snel vele plaatselijke afdelingen tot stand. Zo ook in Leiden, al was dit pas in 1900.

Het doel van de vfvk was het verkrijgen van kiesrecht voor de vrouw, een doel dat men wilde bereiken door het houden van openbare vergaderingen, het uitgeven van tijdschriften, het verspreiden van geschriften en het indienen van adressen bij de bevoegde macht en door andere wettige middelen. Iedereen die een bepaald bedrag aan contributie betaalde⁶ kon lid worden – mannen zowel als vrouwen – maar mannen waren uitgesloten van bestuursfuncties. Dit leidde binnen de vereniging tot terugkerende discussies en zou uiteindelijk in 1907 bijdragen tot de afsplitsing van de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht.

Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck
omstreeks 1905.

Foto: J. Magielse, collectie IIAV.

Vanaf 1897 verscheen het *Maandblaadje*, later *Maandblad*, als contact-
orgaan tussen de landelijke vereniging, de afdelingen en de leden. In de eerste
jaren lag de nadruk op het op poten zetten van de organisatie, zonder
onmiddellijk tot actie over te gaan. En al was als doel geformuleerd het ver-
krijgen van het kiesrecht, toch vond de presidente Versluys-Poelman dat er
wel meer moest veranderen in de maatschappij, zoals op het terrein van
onderwijs en arbeid van vrouwen.⁷ Dit werd haar door niet alle leden in dank
afgenomen, zoals door de presidente van de Amsterdamse afdeling, Aletta
Jacobs. Die wilde het doel eenduidig houden – het verkrijgen van kiesrecht –
een standpunt dat duidelijk aan het licht trad toen de presidente Versluys-
Poelman in 1902 besloot af te treden. Zij had het gevoel gehad op te moeten
boksen tegen een meerderheid die een andere mening dan zij was toegedaan.

Bij de verkiezing van haar opvolgster trad Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck naar voren, die zich samen met Aletta Jacobs verkiesbaar stelde. Dyserinck won met ruime meerderheid – zij behaalde 184 stemmen tegenover 140 voor Jacobs – maar besloot zich terug te trekken vanwege een plotseling opgekomen persoonlijke oorzaak.⁸ Daarop nam Aletta Jacobs het landelijke voorzitterschap op zich.

Daarmee won de lijn dat de VVVK zich toch vooral moest richten op het verkrijgen van kiesrecht en andere strijdpunten van ondergeschikt belang waren; een andere lijn dus dan Versluys-Poelman had voorgestaan. Naast dit meningsverschil kwamen er nog andere naar voren, bijvoorbeeld toen besloten moest worden of de Vereeniging zich aan zou sluiten bij het door de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP) geïnitieerde Nederlandsch Comité voor Algemeen Kiesrecht (NCVAK). De SDAP was 1894 ontstaan als een afsplitsing van de SDB.⁹ Het nieuwe algemeen-kiesrechtcomité was opgericht naar aanleiding van een motie van Troelstra, die voor de SDAP in de Tweede Kamer was gekozen. Hij wilde weten op hoeveel steun een voorstel tot algemeen kiesrecht kon rekenen. De kiesrechtstrijd werd weer ter hand genomen en de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht werd in 1899 uitgenodigd deel te nemen aan het nieuwe kiesrechtcomité. De Vereeniging besloot echter – wijs geworden door de teleurstellende steun van de mannen in de vorige organisatie voor algemeen kiesrecht – een aantal eisen te stellen als voorwaarde voor deelneming aan het kiesrechtcomité. Deze eisen kwamen erop neer dat zij het recht behield het vrouwenkiesrecht te steunen zelfs als dit beperkt kiesrecht zou betekenen, dus eventueel niet zou gelden voor arbeidersvrouwen en -mannen. Deze eisen werden grotendeels ingewilligd, zodat de Vereeniging toetrad tot het Kiesrechtcomité, maar het werd geen gelukkig huwelijk. In 1905 besloot de vereniging weer haar eigen weg te gaan en trad uit het comité.

De door de vereniging gestelde eisen waren voor een aantal SDAP-vrouwen de reden om uit de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht te treden.¹⁰ Deze SDAP-vrouwen organiseerden zich in eigen vrouwenclubs binnen de SDAP, die onder meer voor vrouwenkiesrecht stredden. De eerste club ontstond in 1904 in Amsterdam en had al gauw 104 leden. In Leiden werd de club in september 1907 opgericht. Toen er in 1908 twintig clubs waren, wilde men overgaan tot de oprichting van een landelijke organisatie, al bestond hier weer-

stand tegen van onder andere de Rotterdamse en Leidse afdeling. Zij waren bang voor een partij binnen de partij. Dit hield de oprichting van de Bond van Sociaal-democratische Vrouwenpropagandaclubs niet tegen.¹¹ De leden waren zeker niet allen arbeidsters, maar wel socialisten. Desondanks was er veel weerstand tegen hun eisen vanuit het hoofdbestuur van de SDAP, een weerstand waarop ook de vrouwen van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht konden rekenen. Die werden door Troelstra afgedaan als 'dames, wier enige doel was het verdedigen van haar bourgeois-belangen ten koste van de arbeidervrouw'.¹² Dit oordeel was niet helemaal terecht, omdat de meeste vrouwenorganisaties uit die tijd opkwamen voor diverse vrouwenbelangen, waaronder ook die van arbeidervrouwen. Maar dat de kiesrechtvrouwen vooral 'dames' waren, dus afkomstig uit hogere kringen, valt moeilijk te ontkennen.¹³ Het gold zeker voor de vrouwen die in Leiden bij de vrouwenkiesrechtstrijd waren betrokken en die zich van de Vereeniging afsplitsten om de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht op te richten. Wie waren die vrouwen die bij deze scheuring waren betrokken?

De vrouwenkiesrechtstrijdsters in Leiden

Zes jaar na de oprichting van de landelijke Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht werd in 1900 de Leidse afdeling van de vereniging opgericht. Het archief van de Leidse afdeling is helaas niet bewaard gebleven, maar voor het *Maandblad* – het blad van de vvvk – werden wel verslagen van de afdelingen geschreven. Zo werd in 1900 in dit *Maandblad* melding gemaakt van de oprichting van de Leidse afdeling. Het was de veertiende in het land en had bij oprichting 27 leden. Lizzy van Dorp – die toen nog in Leiden woonde en rechten studeerde – werd in het oprichtingsjaar de eerste presidente. Van Dorp verhuisde in 1901 naar Den Haag, samen met haar moeder Van Dorp-Verdam, met wie ze ook in Leiden had gewoond. Haar moeder was ook actief in de vrouwenbeweging.¹⁴

Zoals we in haar dagboek kunnen lezen (zie elders in dit Jaarboek), maakte Van Dorp, geboren in 1872, via de Leidse afdeling van de Vereeniging kennis met Aletta Lorentz-Kaiser. Bij het vertrek van Van Dorp naar Den Haag bleven de twee corresponderen. De brieven van Lorentz-Kaiser zijn, net als die van andere vrienden en kennissen, bewaard gebleven en vormen zo een

Brief van Aletta Lorentz-Kaiser aan
Lizzy van Dorp, 21 maart 1905. IIV,
Archief Nederlandsche Bond
voor Vrouwenkiesrecht.

VEREENIGING
VOOR
VROUWENKIESRECHT.
AFDEELING: LEIDEN.

Leiden 21 Maart 1905

Lieve Lizzie

Nu kom ik met een be-
zwaard gemaect een dringend ver-
zoek aan je doen. Je hebt ons steeds
beloofd hier te komen spreken maar
je hadt geen lezing voor ons gered
en om te zien we van je succes in
Wrecht zo dat we erg jalouisch
zijn. Je zult wel zeggen het is
de lezing over W. kiesrecht en ik
had iets beters voor je mi willen
maken, maar met je lezing
over W. kiesrecht zult ge ons toch
erg blij maken want beters zijn
de meeste leden hier mag alles
behalve warm voor de zaak.

①

belangrijke aanvullende bron op het *Maandblad*.¹⁵ Lorentz-Kaiser, die wel wat ouder was dan Van Dorp – zij was in 1858 geboren –, komt uit haar brieven naar voren als een bedachtzame vrouw die regelmatig twijfelt over de juistheid van haar handelen. Het handschrift is goed te lezen, al ontbreken de punten en komma's. Later gaat zij over op het typen van haar brieven. Lorentz-Kaiser was kort na de oprichting penningmeester van de Leidse afdeling geworden. Zij was de vrouw van de wereldberoemde natuurkundige Hendrik Antoon Lorentz, die een Nobelprijs had gewonnen.¹⁶ Zij hadden al voor de eeuwwisseling vier kinderen gekregen, twee meisjes en twee jongens. Een zoontje was binnen een jaar overleden. Zij woonden aan het begin van de eeuw aan Hooigracht 48.¹⁷

Naast Van Dorp en Lorentz-Kaiser zat Johanna Helena Hoestra¹⁸ in het eerste Leidse bestuur. Zij woonde aan de Zoeterwoudsesingel 64. Zij was eerst secretaresse, maar toen na het vertrek van Lizzy van Dorp niemand het voorzitterschap op zich wil nemen, toonde zij zich bereid Van Dorp op te volgen.¹⁹ Hoestra, geboren in 1862, was lerares aan de HBS voor Meisjes in Leiden. In 1903 nam een collega van de HBS voor Meisjes, Frowina Johanna Eldering,²⁰ de voorzittershamer van Hoestra over. Zij was van ongeveer dezelfde leeftijd en evenals Hoestra ongetrouwd. Hoestra bleef in ieder geval tot in 1907 betrokken bij de Leidse afdeling van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht – zij bedankte in dat jaar Lorentz-Kaiser bij vertrek voor haar geweldige inzet, aldus het *Maandblad* – maar Hoestra speelde geen uitgesproken rol bij de scheuring. Mogelijk bleef zij lid van de Vereniging na de afsplitsing van de Nederlandsche Bond van Vrouwenkiesrecht.

De laatste presidente van de Leidse afdeling voor de scheuring was Marie Kluyver-Honigh.²¹ Zij ondertekende mede de hieronder genoemde circulaire Leiden-Breda, het plan voor de 'omzetting' van het landelijk bestuur van de Vereniging. Nadat dit was mislukt gingen de teleurgestelde leden over tot oprichting van de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht. Kluyver-Honigh werd toen als voorzitter van de Leidse afdeling van de Vereniging opgevolgd door Marie van Itallie-van Embden,²² geboren in 1870 en getrouwd met de hoogleraar toxicologie Leopold van Itallie. Zij zat vanaf 1900 in het hoofdbestuur van de Vereniging, woonde toen in Utrecht, maar verhuisde in 1907 naar Leiden.²³ Hier kwam zij als geroepen om leiding te geven aan de verzwakte Leidse afdeling van de Vereniging. In dat jaar waren

Mejuffrouw Hoestra. Collectie Da Vinci College Leiden.

Mejuffrouw Eldering. Collectie Da Vinci College Leiden.

namelijk de leidende vrouwen toegetreden tot de nieuw opgerichte Bond. Van Embden bleef twee jaar presidente van de Leidse afdeling van de Vereniging. In 1909 besloot zij af te treden, omdat zij haar krachten liever wilde gebruiken als neutrale propagandiste voor het vrouwenkiesrecht.²⁴

Van Itallie-van Embden was niet bevriend met Van Dorp; in het archief van Van Dorp bevinden zich geen brieven van haar.²⁵ Zij schreef wel een paar – zakelijke – brieven aan een van de andere hoofdrolspelsters in de scheuring, Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck (hierna: Dyserinck). Dyserinck behoorde wel tot de vriendenkring van Lizzy van Dorp en zij correspondeerden vanaf 1903.²⁶ Uit de brieven van Dyserinck spreekt een impulsieve vrouw die desnoods haar brieven tot in de kantlijn of boven de aanhef volschrijft in een lastig leesbaar handschrift. Dyserinck, geboren in 1876, was nog betrekkelijk jong toen zij bij de vrouwenkiesrechtbeweging werd betrokken. Zij is al genoemd als de vrouw die bij de verkiezingen voor de opvolging van Versluys-Poelman in 1902 won van Aletta Jacobs, maar zich terugtrok vanwege huiselijke omstandigheden. Net als dat van Aletta Jacobs riep haar karakter riep wel eens botsingen op, zoals blijkt uit een passage van een brief van 7 september 1910 van Van Itallie-van Embden aan Dyserinck:

Onze karakters verschillen wel veel! Ik denk over uw optreden in '7 [de scheuring] nog juist zóó als toen ik u schreef. Al is er iets goeds uit voortgekomen, minder onrechtvaardig

Marie van Itallie-van Embden.
Foto overgenomen uit: *Gedenkboek bij het
25-jarig bestaan van de Vereeniging voor
Vrouwenkiesrecht 1894-1919.*

en minder wreed had het geboorteprocès kunnen bewerkt worden. Mij persoonlijk hebt u sterk beledigd in uw artikel in de *Groenen Amsterdammer*, zooals ik u bij een zakelijk bezoek al eens zei.²⁷

Dyserinck woonde ten tijde van deze brief al in Leiden, waar zij in 1909 naar toe was gekomen vanuit Den Haag.²⁸ De genoemde huiselijke omstandigheden die maakten dat zij zich als bestuurskandidaat terugtrok, bestonden daaruit dat haar echtgenoot niets moest hebben van feministes. Haar activiteiten op dit gebied leidden daarom tot de nodige huiselijke conflicten,²⁹ maar desondanks zette zij haar activiteiten voort, al probeerde zij daarbij rekening te houden met haar echtgenoot. Dit schipperen tussen haar idealen en de wensen van haar echtgenoot hield zij nog vol tot 1916. Toen kwam het tot een scheiding. Haar man bleef na de scheiding in Leiden wonen op het adres Plantage 6, waar zij eerst samen woonden. Dyserinck keerde terug naar Den Haag. Zij bleef zich na de scheiding wel Wijnaendts Francken-Dyserinck noemen.³⁰

Naast Van Dorp, Lorentz-Kaiser en Dyserinck was er nog een vierde vrouw die bij de scheuring was betrokken. Dit was barones Margarethe Nieuwenhuis-von Uexküll-Güldenbandt, die eveneens lid was van de Leidse afdeling van de Vereeniging. Zij was de jongste van het viertal, geboren in 1873 in Kowno in Rusland (na 1918 de Baltische staat Litouwen). Ook zij

schreef persoonlijk getinte brieven aan Lizzy van Dorp, zij het niet zo veel. Mogelijk omdat zij – vanwege haar afkomst uit het buitenland – zich nog niet zo zeker voelde om in het Nederlands te schrijven. Een enkele keer schreef zij een brief in het Duits.

Barones Von Uexküll-Güldenbandt (hierna: de barones) werd bij haar komst naar Leiden in 1902 vrij snel de kiesrechtbeweging binnengehaald en tot presidente gemaakt. Zij had in Zürich biologie gestudeerd, een vijfjarige studie die zij in drie jaar had volbracht. Bij die studie leerde zij Albert Einstein³¹ kennen die zij later weer ontmoette toen hij buitengewoon hoogleraar in Leiden was. Zij raakte in Zürich bevriend met Einsteins latere echtgenote, de Servische Milena Maritsj. Samen met de Oostenrijkse Lucia Morawitz streed zij in Zürich voor gelijke rechten voor mannelijke en vrouwelijke studenten.³² Na haar promotie in de botanie werd – buiten haar om – een reis voor haar geregeld naar de Plantentuin in Buitenzorg in Nederlands Oost-Indië waar zij kwam te werken onder professor Melchior Treub. Daar leerde zij haar echtgenoot Anton Willem Nieuwenhuis kennen, een arts, die daar in opdracht van de regering onderzoek deed naar mogelijke vreedzame onderwerping van Borneo. In 1902 huwden zij en trokken naar Leiden, waar Nieuwenhuis in 1904 werd aangesteld aan de Leidse universiteit als hoogleraar.³³ Zij kregen in Leiden vier kinderen aan het begin van de twintigste eeuw. Eerst woonden zij aan het Plantsoen, toen aan de Witte Singel en tot slot in het kasteeltje op de hoek van de Jan van Goyenkade, aan de kant van de Rijn- en Schiekade. De barones speelde een belangrijke rol in de afsplitsing, oftewel de scheuring, van de Bond: zij leverde de aanleiding met haar voorstel een enquête te houden om na te gaan welke vrouwen het kiesrecht zouden moeten krijgen. En dat terwijl de Vereeniging hier juist geen standpunt over in wilde nemen. Dit gebrek aan duidelijkheid had al eerder tot verwarring geleid, zoals het volgende voorbeeld toont, waarbij professor Oppenheim was betrokken.

Verwarring en de vraag om meer duidelijkheid van de barones

Een van de activiteiten van de Leidse afdeling was het organiseren van lezingen. Lizzy van Dorp was daarbij een gewilde gast, zoals in januari 1903 toen zij sprak over de pensioenregeling voor vrouwen. Het jaar daarvoor was de

staatsrechtgeleerde Oppenheim uitgenodigd. Hij sprak op 16 januari 1902 over 'De vrouw en het publiek recht' en deed dit volgens het *Maandblad* van 15 februari 1902 'boeiend, interessant en geestig'. De rede werd afgedrukt in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* en de presidente van het hoofdbestuur Annette Versluys-Poelman reageerde hierop in het *Maandblad*. Zij wilde van Oppenheim weten of hij nu een voorstander was van het gezonde feminisme, of van het feminisme *à outrance*, het extreme feminisme, dat te boek stond als uiterst links. Dit standpunt werd namelijk veel vrouwenkiesrechtstrijdsters verweten. Blijkbaar had Oppenheim zich daar niet duidelijk over uitgesproken.

Oppenheim was verlegen met de vraag – zijn reactie staat in hetzelfde nummer van het *Maandblad*. Hij sprak van een lezing in besloten kring, waarvoor hij zich nu in het openbaar moest verantwoorden, maar hij deed een poging. Uiteraard koos hij voor het gezonde feminisme. Het feminisme *à outrance* achtte hij een gevaar, omdat daarbij de gehuwde en ongehuwde vrouw op één lijn werden geplaatst. De kwestie van het kiesrecht voor de gehuwde vrouw had hij bij zijn lezing bewust in het midden gelaten.³⁴ Door deze woorden leek het of hij het kiesrecht voor gehuwde vrouwen als een extreem standpunt beschouwde. Aletta Lorentz-Kaiser reageerde hierop in een brief aan Lizzy van Dorp van 1 mei 1902:

Ik ben tegenwoordig enkel vrouwenkiesrecht, o lieve kind, wat een werk heeft men met allerlei kleintjes. Maar de afdeling bloeit. Zelfs de oude heer D'Aumérie is lid geworden. Zoetjes aan doortrekken we met onze denkbeelden de heele universiteit. Jammer dat mevrouw Versluys de boel zoo voor ons bedorven heeft met haar uitlokken van een verklaring. De man [Oppenheim] wist zelf het minst van allemaal wat hij bedoeld had en nu moeten wij arme gehuwde vrouwen het ontgelden. Gelukkig dat mijn man hoorde dat hij een feministe *à outrance* is en zelfs de vrouwen tegen hun wil het kiesrecht wil geven.

De vraag voor wie het kiesrecht nu bedoeld moest zijn, hield ook de barones bezig. Zij kwam daarom met een voorstel om een enquête te houden onder de leden om dit te peilen, een voorstel dat uiteindelijk tot de oprichting van de Bond zou leiden. Hoe dat ging, is onder andere beschreven in het *Gedenkboek Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht 1907-1917*.³⁵ Daarin staat het zo:

Het was in den winter van 1906 dat mevrouw Nieuwenhuis-Baronesse Dr. von Uexküll-Güldenbandt op het denkbeeld kwam dat het alleszins wenschelijk zou zijn dat de leden

der vvvk (die gedurende eenige jaren tegen de wenschen van een kleine minderheid in lid was geweest van het Comité voor Algemeen Kiesrecht, maar zich daarvan weer had afgescheiden) zich eens uitspraken welk soort vrouwenkiesrecht zij eigenlijk wel wenschten, maar tevens zou men allen, die buiten de beweging stonden gelegenheid geven op verschillende lijsten te teekenen. (Voor kiesrecht aan ongetrouwde vrouwen, als vrouwelijke gezinshoofden, enz.) Zoodoende kreeg men een overzicht hoe de zaak eigenlijk stond en tevens een inzicht in de verschillende stroomingen. Want dat die bestonden, daarop wees ruim een half jaar later nog eens nadrukkelijk in een openbare vergadering te Leiden, mevr. Versluys-Poelman de eerste presidente der vvvk.

De verschillende stromingen waarop hier werd gedoeld, waren die van de ultra's en de gematigden, waarover hieronder meer. Het voorstel tot een enquête viel niet in goede aarde bij het hoofdbestuur. Zij vond dat een enquête over de vraag voor welke vrouwen het kiesrecht zou moeten komen en hoeveel mensen dit vrouwenkiesrecht steunden, de tegenstanders van kiesrecht in de kaart zou spelen. In ieder geval werd besloten het voorstel niet in het *Maandblad* op te nemen, een besluit dat Aletta Jacobs in een brief aan de barones van 9 maart toelichtte. Een passage uit deze brief van Jacobs werd geciteerd in een brief van Lorentz-Kaiser aan Van Dorp van 13 december 1906:

Nooit kan men in een klein land als het onze zooveel partij doen kiezen voor eene hervorming. Het is ook geheel onnoodig; hebben wij in 1887 eerst en later in 1896 weder, niet een groote uitbreiding van het mannenkiesrecht gekregen, terwijl de Vereeniging voor Mannenkiesrecht nog geen 500 leden telde? Op het aantal leden komt het niet zoozeer aan, als op de vorming van de publieke opinie, die zich uit in de pers.

Het was de barones niet alleen gegaan om een peiling van het soort vrouwenkiesrecht dat men wilde, maar ook om de vraag hoeveel mensen het vrouwenkiesrecht wensten. Dit vanuit een andere frustratie met het hoofdbestuur: bij de propaganda voor de Vereeniging moest zij doen alsof deze zoveel meer leden telde dan deze feitelijk deed, 20.000 tegenover de feitelijke 2.500. Dit druiste in tegen haar wetenschappelijke opleiding, waar exactheid van groot belang was.³⁶

Zelf vond de barones haar voorstel later ook naïef. Dat zij er toe was gekomen schreef zij toe aan een gebrek aan kennis van de wereld van politieke praktijken. Ze was ook nog niet zolang geleden uit het buitenland gekomen. Ze besloot het daarom in te trekken voor de landelijke vergadering van de Vereeniging in Zutphen, nadat het eerst op een vergadering in Utrecht ter

Binnenblad van het *Gedenkboek* van de Bond.

GEDENKBOEK.

NEDERLANDSCHE BOND

VOOR

VROUWENKIESRECHT.

1907

1917

sprake was gekomen. Toen was de barones echter ziek geweest en had Lorentz-Kaiser het voorstel toegelicht, omdat het niet in het *Maandblad* mocht worden opgenomen. Daarna was het in verschillende afdelingen besproken. Het hoofdbestuur wilde het echter alsnog in Zutphen aan de orde laten komen, maar de barones voelde zich al zo geïntimideerd, dat zij besloot haar mond te houden:

'Ik zeg geen woord!' Mevrouw Lorentz [-Kaiser] heeft toen tranen om mij moeten lachen. Voor de aanwezigen die van al het voorafgaande niets wisten, moet mijn optreden wel zeer onbegrijpelijk zijn geweest.³⁷

In ieder geval bleef de onvrede met het hoofdbestuur bestaan en kreeg het muisje nog een staartje; een plan tot 'omzetting van het bestuur' werd geboren.

De knuppel in het hoenderhok

De Leidse afdeling stond niet alleen in haar kritiek op het hoofdbestuur. Zij kreeg niet alleen steun van Dyserinck en Van Dorp, maar ook van de afdeling Breda. Zo werd het idee geboren van een 'omwenteling', waardoor het oude bestuur met haar ultralijn zou moeten plaatsmaken voor een bestuur van gematigd karakter. De plannen werden uiteengezet in een circulaire, ondertekend door bestuursleden uit Breda en Leiden.³⁸ Het plan was om voor de volgende bestuursverkiezing een aantal kandidaten voor te dragen die zich *en bloc* verkiesbaar zouden stellen. Kandidaten die allen voorstander waren van de gematigde lijn:

Vooraf met het oog op het winnen der publieke opinie, waarvan zooveel afhangt in de eerstvolgende voor de Ver. voor Vrouwenkiesrecht zoo gewichtige jaren (grondwetsherziening en het samenkomen der leden van den internationalen bond voor Vrouwenkiesrecht hier te lande).³⁹

Maar de coup mislukte; de oud-bestuursleden werden met overgrote meerderheid herkozen.⁴⁰ Jacobs kreeg 788 stemmen. De drie tegenkandidaten die zich als blok wilden presenteren, waren als eerste Van Dorp-Verdam (de moeder van Lizzy), die opteerde voor het presidentschap. Zij kreeg 244 stemmen. De tweede kandidaat was Dyserinck, die 290 stemmen kreeg en de derde Lorentz-Kaiser, die 210 stemmen kreeg. De vierde vrouw die aan dit drietal zou moeten worden toegevoegd, was een kandidaat uit het zittende bestuur, mevrouw Tilma-Schaaff uit Wapserveen, maar zij beweerde achteraf – in het *Maandblad* – dat zij zonder haar medeweten op de 'tegenkandidatenlijst' was gezet. Zij kreeg wel de meeste stemmen: 866.⁴¹

Uiteraard riep deze coup poging reacties op, die onder andere werden gepubliceerd in het *Maandblad*. De vrouwen uit Breda en Leiden werd hierin 'verkiezingsmanoeuvres en intriges' verweten. Verder werd niet begrepen wat

Deel van de voorkant met titel en auteurs.

* * * EEN KNUPPEL

 IN 'T HOENDERHOK

---

 * * * * * DOOR E. C. VAN DORP EN

 W. WIJNAENDTS FRANCKEN-DYSERINCK.

---

in de circulaire werd bedoeld met de gematigde richting. Volgens de ondertekenaar van dit bericht, 'de redactie-commissie', was er slechts één richting in de Vereeniging, namelijk die ene, die moest leiden tot het vrouwenkiesrecht en waren daar niet alle leden voor? Een verweer hierop kon niet uitblijven, zodat de discussie nog een tijdje doorsijpelde, ook in andere bladen.

Verschillende artikelen, met name van de zijde van de Bond, werden gebundeld in *Een knuppel in 't hoenderhok*, samengesteld door Van Dorp en Dyserinck.⁴² Hierin verklaarde Dyserinck de twee stromingen, van de ultra's en de gematigden, nader. Volgens haar kwamen de verschillen erop neer dat de ultra's zich bijvoorbeeld wel solidair toonden met de militante strijd van de Engelse suffragettes, die zelfs wetsovertreding niet schuwden. Daartegenover stonden de gematigden die de illegale acties veroordeelden. Een ander punt dat Dyserinck aanhaalde, is dat volgens haar de ultra's de mannen tot vijand bombardeerden, omdat de mannen de vrouwen zouden haten. Zij stelden zo de strijd tussen de seksen voorop. Zelf wilde zij die generalisatie

niet maken, ze kende ook ontwikkelde mannen die niet aan vrouwenhaat deden. Bovendien vond zij dat je van de mannen – die op zoveel terreinen zoveel meer ervaring hadden dan vrouwen – zoveel kon leren. Zij was het er dan ook niet mee eens dat mannen geen plaats konden krijgen in het bestuur van de Vereeniging en ze vond bovendien dat het bestuur te lang bleef zitten door telkens herkiesbaar te zijn. Zo kon jong bloed geen bestuurservaring opdoen.⁴³ Dan was er nog het punt dat de gematigden politiek zouden zijn, dus niet neutraal, maar zowel de Vereniging als de Bond claimden neutraal te zijn, dus partijonafhankelijk.⁴⁴

Ook Van Dorp spreekt in haar brochure *Tweeërlei Strooming*⁴⁵ van twee stromingen, zoals de titel al aangeeft. De ultra-richting zou overeenkomen met de 'rationalistisch' of 'dogmatisch' feministen, tegenover de gematigden als 'ethisch' of de 'nieuwere' feministen. Deze 'nieuwere' feministen gingen uit van de overtuiging dat man en vrouw niet gelijk zijn. Ze zijn verschillend van aanleg; in beiden zijn dezelfde vermogens werkzaam, maar in verschillende graad. Typisch vrouwelijke eigenschappen zouden een plaats moeten krijgen in de maatschappij, ter verhoging van het peil der zeden en beschaving.⁴⁶

Het waren vooral de Bondsleden die de verschillende stromingen benadrukten. De reden daarvoor moet ongetwijfeld gezocht worden in het feit dat zij hun afsplitsing moesten rechtvaardigen.⁴⁷ De Vereeniging hield zich wat betreft verschilpunten op de vlakke of vond de verschillen niet groot genoeg om een afsplitsing te rechtvaardigen. Zij zag als oorzaak van de scheuring vooral een botsing van karakters. Met name het karakter van Aletta Jacobs zou bij de latere Bondsleden de nodige wrijving oproepen. Wat Jacobs zelf van de scheuring vond, is in ieder geval niet terug te lezen in haar *Herinneringen*.⁴⁸ Daarin nam ze in het hoofdstuk over de vrouwenkiesrechtbeweging niet de moeite in te gaan op de scheuring; ze wijdde zelfs geen woord aan de Bond. Afgezien van de botsing van karakters en enkele andere verschilpuntjes treedt er nog een verschil aan het licht als de Bond eenmaal is opgericht en dat is het verschil in strategie.

De oprichting van de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht

Wat moest nu de volgende stap zijn voor de 'intriganten' nu de omzetting van het bestuur was mislukt? Er werd niet onmiddellijk gedacht aan uittreden of

afsplitsen, al werd later wel geïnsinueerd door de 'tegenpartij' dat het vertrek van de vrouwen te danken was aan hun verkiezingsnederlaag. Volgens Van Dorp in een brief uit december is dit niet waar. Wel wilde zij het 'infame' artikel in het *Maandblad* over de verkiezing op de jaarvergaderingen in december weerleggen. Hoopvol werden deze jaarvergaderingen dan ook afge wacht, maar daar werd hen stelselmatig het woord ontnomen en werden zij in de rede gevallen. En dit terwijl zij juist hadden voorkomen dat de barones zou spreken, die per slot van rekening met haar voorstel tot een enquête de aanleiding was geweest voor het hele gebeuren. Uit twee brieven aan Lizzy van Dorp, een van Dyserinck en een van Lorentz-Kaiser, bleek dat deze twee vrouwen de barones erbuiten wilden houden. Dyserinck wilde dit omdat zij vond dat de barones 'zo wanhopig slecht' sprak, Lorentz-Kaiser wilde haar erbuiten laten omdat de barones anders misschien de schuld zou krijgen van de mislukte verkiezing en om aan het geheel het persoonlijke karakter te ontnemen. Maar toen ook de betere spreeksters Van Dorp en Dyserinck niet aan het woord kwamen, was dit de druppel die de emmer deed overlopen. Eerst zei Van Dorp haar lidmaatschap op, later gevolgd door anderen, onder wie Dyserinck, Lorentz-Kaiser en de barones.

Vervolgens besloten zij tot oprichting van een eigen organisatie. Eerst werd een voorlopig comité gevormd, waarin uit Leiden Lorentz-Kaiser plaatsnam. Het comité werd ondersteund door 63 mannen en vrouwen. De grootste groep, 28 van de ondertekenaars, kwam uit Leiden. De andere 35 uit negen andere plaatsen, waaronder Amsterdam, Den Haag en Arnhem. Onder de 28 Leidse ondertekenaars bevond zich menig professor, zoals bijna vanzelfsprekend de echtgenoten H.A. Lorentz van Aletta Kaiser en A.W. Nieuwenhuis van Margarethe von Uexküll Gùldenbandt, en natuurlijk de barones zelf. Overigens niet professor Oppenheim, al gaf hij enkele jaren na oprichting wel weer verschillende lezingen voor de Leidse afdeling van de Bond.

In februari 1907 was de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht een feit. De Bond werd nadrukkelijk gepresenteerd als een aanvulling op de Vereniging, zeker niet als een concurrent. Uit de statuten bleken de verschillen. Zo was het doel van de Bond niet alleen het verkrijgen van het kiesrecht voor de vrouw, maar tevens de opvoeding van de vrouw tot burgeres; niet alle vrouwen waren zomaar geschikt voor het kiesrecht! Verder waren de leden vrij om zich te verbinden aan een politieke partij, maar bij de propaganda

De oprichtingsvergadering van de
Leidse afdeling van de Bond.

OPENBARE VERGADERING

VAN DEN

Nederlandschen Bond voor Vrouwenkiesrecht,

OP

Vrijdag 15 November, om 8 uur,

IN DE GROOTE ZAAL VAN HET VOLKSHUIS.

Rede van Mej. Mr. E. C. VAN DORP, uit 's-Gravenhage.

Gelegenheid tot debat.

ENTREE f 0.10.

Het doel van den Bond blijkt duidelijk uit de volgende artikelen der Statuten.

ART. 3. De Vereeniging stelt zich ten doel:

- 1°. het vormen van een vereenigingspunt voor allen, die Vrouwenkiesrecht, hetzij actief alleen, hetzij actief en passief beide, voorstaan;
- 2°. het doen ingang vinden van de meening, dat het kiesrecht niet mag onthouden worden op grond van sekse-verschil;
- 3°. het bestudeeren van en het verspreiden van kennis omtrent het vraagstuk van het Vrouwenkiesrecht;
- 4°. het voorlichten der vrouwen aanzien van alle vraagstukken, die voor haar met het oog op haar toekomstige burgerschapsrechten van belang zijn.

ART. 5. De Bond als zoodanig mengt zich nimmer in eenige politieke actie.

Allen die iets voor dit streven voelen verzoeken wij met aandrang deze Vergadering bij te wonen, of zoo hun dit onmogelijk is, ons te steunen door zoo spoedig mogelijk zich als lid op te geven aan Mej. H. J. C. HARTEVELT, Rapenburg 66. Leder staat het vrij zijn bijdrage vast te stellen tot een minimum van f 0.50 voor lid en van f 0.10 voor voorstander. Deze bijdragen zijn zoo laag gesteld opdat niemand om geldelijke redenen verhinderd zij toe te treden.

Hoofdbestuur:

Mej. Mr. E. C. VAN DORP, *Voorz.*, den Haag.
J. H. LASONDER, *Secr.*, Rotterdam.
Mej. TH. VAN AKEN, den Haag.
Mr. J. N. BASTERT, Amsterdam.
MEVR. A. JONCKHEER—VERSTEEG
MEULEMANS, Breda.

MEVR. A. C. LORENTZ—KAISER, Leiden.
Mr. E. A. SMIDT, den Haag.

Voorloopig Comité voor Leiden:

J. J. VAN BOLHUIS.
MEVR. DR. M. C. HAMMER—DU SAAR.
Mej. H. J. C. HARTEVELT.
MEVR. A. C. STIGTER—TIELEMAN.

voor het vrouwenkiesrecht moesten zij zich onthouden van wanordelijke en gewelddadige middelen. Mannen mochten in de besturen worden gekozen en afgetreden bestuursleden konden niet worden herkozen.⁴⁹ De contributie bedroeg minimaal 50 cent per jaar⁵⁰ en al snel kwam de Bond met een eigen blad *De Ploeger*; er moest geploegd worden (dat is: vrouwen moesten worden opgevoed) voor het kiesrechtzaad gezaaid kon worden.⁵¹

De Leidse afdeling van de Bond⁵²

In Breda kwam de eerste afdeling van de Bond in het land tot stand en vervolgens was Leiden aan de beurt. Op 15 november 1907 werd na een vergadering in het Leidse Volkshuis de Leidse afdeling opgericht en een bestuur gekozen. Lizzy van Dorp – die voorzitter van het hoofdbestuur van de Bond was geworden – hield die avond een lezing.

Het eerste half jaar ging het in Leiden niet van een leien dakje. Zo bleek het moeilijk bestuursleden te vinden en na twee maanden was er ook nog geen voorzitter. De Bond leek op een 'lichaam zonder hoofd'. Uiteindelijk verklaarde de barones zich dan maar bereid het voorzitterschap op zich te nemen, maar wel in de hoop dat er snel een vervanger voor haar zou komen. Helaas was ze door 'ernstige ziekte in het huisgezin' in de eerste helft van het bestaan van de afdeling niet in staat krachtig leiding te geven en kon pas in de tweede helft van het jaar 1908 met de propaganda worden begonnen, zoals zij zelf schrijft in het eerste jaarverslag.⁵³ Als propaganda organiseerde men themmiddagen bij de leden thuis, waarop belangstellenden kennis konden maken met de Bond, en met succes. Het ledental steeg dat eerste jaar tot 93. Er werd ook gestart met een debatingclub waar zo'n vijftien dames zich mee bemoeiden. Het doel daarvan was de vrouw voor te bereiden op haar toekomstige burgerschapsrechten. Dit paste heel mooi in de ideeën van de Bond, die vond dat veel vrouwen nog niet toe waren aan het kiesrecht en daarvoor nog moesten worden 'opgeleid'. In dit kader werden ook cursussen georganiseerd, zoals over economie door mr. Tichelaar. De lezingen zoals over parlementaire geschiedenis door mejuffrouw Huet hadden eenzelfde doel. Een paar jaar later kwam mr. Oppenheim weer opdagen, die twee lezingen verzorgde voor de Bond, maar een derde wegens ongesteldheid telkens moest afzeggen.

Deel van het jaarverslag over 1908
 geschreven door de barones. IIIV,
 Archief Nederlandsche Bond voor
 Vrouwenkiesrecht.

1908 Leiden. 11 Feb. 1908
 1. Jaarverslag
 der Afdeeling Leiden van den
 Nederlandschen Bond voor
 Vrouwenkiesrecht,
 / 15 Nov. 1904 tot 1 Januari 1909
 onze Afdeeling werd opgericht
 op 15 Nov. 1904, na een vergadering
 die in 't Volkshuis plaats heeft
 gehad, waar de heer Laander
 presideerde en Mr. D. van Terg
 de voordracht hield.
 In 't voorloopig comité werden
 gekozen Mrs. Stijter, Velleman
 Mrs. Dr. Hammer, de Saar, Mr.
 van Bolhuis, Mr. Fokker en
 Mrs. Dr. Niessenshuis, jaar
 hinken Mrs. St. V. de Saar,
 penningmeesteres werd
 niemand wande hielden.

Ook het volgende jaar leverde het vinden van bestuursleden problemen op. De getrouwde vrouwen die als secretaresse en penningmeester fungeerden, werden vaak opgeslokt door hun gezin, zo werd in het jaarverslag over 1909 geconstateerd. Toch steeg het ledental tot 191 mede dankzij twee openbare vergaderingen. Op de een werd het toneelstuk *Ontwaakt* van Marcellus Emants opgevoerd, waar veel belangstelling voor was, en op de andere vergadering stonden vakantiekolonies centraal. De 'ledenwerf'-theemiddagen of -avonden werden voortgezet, bijvoorbeeld ten huize van Lorentz-Kaiser of bij de barones en ook werden de leden van de Vereeniging voor Vrouwelijke Studenten te Leiden uitgenodigd.⁵⁴ Een andere manier om leden te werven was het afleggen van huisbezoeken, die ook dienden om nieuwe afdelingen op te richten, zoals in Hillegom en Lisse.

Volgens het jaarverslag over 1910 werd dat jaar geopperd of het misschien mogelijk zou zijn om een gecombineerde vergadering van Bond en Vereeniging te houden. Een dergelijke gezamenlijke vergadering had in 1909 wel plaatsgevonden toen Käthe Schirmacher kwam spreken. Dit was geweest in de tijd dat Van Itallie-van Embden nog voorzitter was van de Leidse afdeling van de Vereeniging. De barones was toen voorzitster van de Leidse afdeling van de Bond. De lezing van Schirmacher handelde over het praktisch nut van de vrouwenbeweging en vond plaats op 18 februari 1909. Nu werd dit plan voor een gezamenlijke vergadering echter verworpen omdat er dan geen propaganda gemaakt kon worden en bovendien – zo werd in het jaarverslag opgemerkt – moesten de verschillen tussen Bond en Vereeniging niet op de achtergrond komen. Per slot van rekening trok juist het gematigde optreden van de Bond veel mensen 'die van een actief vrouwenkiesrecht niet willen weten'.

Hiermee volgde Leiden de landelijke strategie van de Bond die, om geen gematigden af te schrikken, zelfs had besloten de *invoering* van kiesrecht niet als doel in de statuten op te nemen. Dit zou namelijk betekenen dat de Bond moest zeggen welk soort kiesrecht men wilde en dat wilde de Bond vermijden om geen partij te hoeven kiezen. Als strategie koos de Bond daarom voor het voeren van propaganda door het land, met name in streken waar men nog nooit van vrouwenkiesrecht had gehoord. Dit propagandawerk kwam eerst voor rekening van het hoofdbestuur, een belangrijke taak voor Lorentz-Kaiser daarin, die zo bijdroeg aan de totstandkoming van afdelingen in Leiden en

Logo op briefpapier van de Bond: man en vrouw strijden zij aan zij.

verder in Bloemendaal, Boskoop en Hillegom. Na een paar jaar werd deze bestuurszaak overgenomen door een speciale 'jonge kracht'.⁵⁵

De strategie van de Bond om zo weinig mogelijk mensen af te schrikken, leidde in 1911 tot de nodige commotie toen de afdeling Utrecht kwam met toneelstukjes, die de Leidse afdeling van de Bond veel te provocerend vond.

De toneelstukjes: de mannen zijn...⁵⁶

Het jaar 1911 was een veelbewogen jaar voor de Leidse afdeling van de Bond, aldus het jaarverslag. Niet alleen omdat Lorentz-Kaiser besloot zich terug te trekken uit het bestuur, maar meer door alle commotie rond de Utrechtse toneelstukjes.⁵⁷ Het was Dyserinck die de kat de bel aanbond. Zij woonde inmiddels in Leiden en was lid van de Leidse afdeling van de Bond geworden. Waar ging het om? De Utrechtse afdeling had vijf toneelstukjes gebundeld en uitgegeven onder de titel: *Niet alleen ter wille van de kunst*. De stuk-

jes waren het resultaat van een in 1909 uitgeschreven prijsvraag. De bundeltjes waren onder de afdelingen verspreid en in Leiden werden al snel twee stukjes opgevoerd. Maar toen het bundeltje onder ogen kwam van Dyserinck was deze in alle staten. Met name het stukje: *De mannen zijn...*, geschreven door ene Johan Koning, vond zij een toonbeeld van mannenhaat. Juist die mannenhaat en seksenstrijd was een van de redenen geweest voor de afsplitsing van de Bond. Haar eerste reactie staat in een brief aan Lorentz-Kaiser van 10 september 1910 en haar afkeuring is duidelijk:

Ik ben paf. Hoe heeft het H.B.[hoofdbestuur] – u zat er toch nog in – z'n toestemming tot die walgelijke dingen kunnen geven.

Vervolgens geeft ze kort commentaar op elk toneelstukje afzonderlijk. Lorentz-Kaiser voelde zich onmiddellijk aangesproken – zij zat toen inderdaad nog in het landelijk bestuur als 'onder-voorzitster'⁵⁸ – en liet er geen gras over groeien. Op 15 september 1910 schreef zij aan het hoofdbestuur dat zij sommige stukjes zelf al niet zo goed vond, maar dacht dat deze waren gelezen en goedgekeurd door de voorzitster en de secretaresse. Zij kondigde een motie aan van de afdeling Leiden en verzocht het hoofdbestuur om aan de afdeling Utrecht alvast het verzoek te doen de verkoop van de toneelstukjes te staken. In ieder geval wilde zij de naam Haverschook in een der stukjes onmiddellijk laten schrappen. Dit omdat de naam verwees naar Mevrouw Haver, die voor haar scheiding Schook-Haver heette.⁵⁹ Het gebruik van deze naam noemt zij 'onkies' en 'ruw'.

Het hoofdbestuur stuurde hierop inderdaad een brief naar de afdeling Utrecht en deze kwam met een aantal suggesties aan de afdelingen. Om te beginnen om de naam Haverschook te wijzigen. Verder om de toneelstukjes vergezeld te doen gaan van een inleiding, waarin de Bond aangaf achter de stukjes te staan, maar dat aanstootgevende passages voor rekening kwamen van de schrijver. Als afdelingen aanstoot namen aan nog andere zaken, dan stelde Utrecht voor om die passages desnoods te schrappen. Utrecht achtte de zaak daarmee afgedaan, maar Leiden bleef sputteren en wilde een uitspraak van het hoofdbestuur. Die kwam in een brief van 28 december 1910:

Wij hechten niet die groote beteekenis aan de boekjes en kunnen er niet inkomen, dat waar nu de steenen des aanstoots zijn weggenomen, U nog aanleiding zoudt vinden verder op de kwestie door te gaan.

Brief van Welmoet Dyserinck aan Aletta
Lorentz-Kaiser van 10 september 1910.
IIAV, Archief Esther Welmoet Wijnaendts
Francken-Dyserinck.

Vandaag
ben ik van reus
wat beter, also u
wordt u kindt hierover
te praten hoop
of u dienst. 10. IX '10
Lieve Mevrouw
en groetjes.

Joever reike Gerthe
Kernde toondestubje af,
die ik nat uulgh dadelgh
met belayskellig jij lye.
Le ben jaf. Hoe heeft u
H. B. - u jax en toe ugi -
j' n toekennening tot die
walgelike dijnge kenne
geus. Huelische las ik
blint, dat be ik u u
couper. N° 2 is absolute
wartaal en pleies jectibe

Maar de Leidse afdeling had pas op 18 januari 1911 een vergadering waarop Dyserinck haar kritiek kon toelichten en die kans wilde men haar geven. Op die ledenvergadering sprak Lorentz-Kaiser nogmaals haar *mea culpa* uit; zij was immers 'onder-voorzitster' toen de stukjes aan de orde waren. Ze vertelde wakker te zijn geworden na de brief van Dyserinck. Die kreeg vervolgens het woord en brandde los. Weer kwam het gebruik van de naam van de gescheiden feministe aan de orde. Verder viel zij over een passage waarin een gehuwde vrouw sprak over het moederschap. Dit deed zij blijkbaar niet positief genoeg en zij 'herinnert eraan hoe dergelijke gezegden van de zijde der ultra's mede aanleiding tot de scheiding gaven en tot het zoo typeerend Bondgeschriftje *Tweeërlei Strooming*'.⁶⁰

Dan is er het kritiekpunt dat de naam van het Opperwezen te veel gebezigd werd, waardoor gelovigen zich gekwetst zouden kunnen voelen. En tot slot het hoogtepunt van haar betoog: de mannenhaat in het meest gewraakte stukje *De mannen zijn...* Zij vroeg zich af of Johan Koning misschien een parodie heeft willen schrijven, zo zot vond zij het. Want wat zijn mannen? Dyserinck had het geïnventariseerd en somde het op: ze zijn 1) schepen zonder roer op ziedende zeeën, ze weten niet wat ze willen, 2) als een jagende sneltrein zonder machinist, die dreunend voortjaagt, onbewust, door de schone volheid van 't leven en door de dingen mooi en mooiheid van het landschap. Tot ze moe stilstaan en te oud om verder te gaan, 3) bevelend, koud, wispelturig in het dagelijks leven en wanneer ze lief hebben, te onstuimig woest, baatzuchtig, wreed zonder enig doel dan eigenbelang en trots enzovoort. Dit gaat zo nog even door tot nummer 12, waarin de mannen tot slot verraders en ellendelingen zijn. 'Onder hilariteit der vergadering heeft spreekster deze lijst voorgelezen, een der aanwezigen moet zich de tranen afdrogen. Inleidster zegt dat zij voor zich nog altijd niet weet wat "de" mannen zijn, maar dat zij wel weet dat de man die dit schreef stapel-niet-wijs is.'

De gewraakte passages waren in de Leidse bundel reeds zwartgemaakt, maar de afdeling wilde vooral niet dat de zaak in de doofpot verdween. De volgende dag, 19 januari 1911, gingen de notulen vergezeld van een voorstel richting Utrecht. Dit voorstel omvatte het uitsnijden van *De mannen zijn...* uit alle nog aanwezige exemplaren, de naam van Haverschook te vervangen door een neutrale naam en dan moest er nog een passage geschrapt worden. Die

Welmoet Dyserinck omstreeks 1915.
Foto: C.J. de Gilde, collectie IIAV.

passage ging over wat een vrouw wil en het gesprek op toneel hierover zou tot hilariteit kunnen leiden. Dit zou op zijn beurt weer kunnen afleiden van het droevige lot van een slecht behandelde echtgenote zoals dat in het gesprekje op toneel naar voren komt.

De brief bereikte Utrecht en die afdeling was *not amused*. In een schrijven van 7 februari 1911 aan de Leidse afdeling trekt zij fel van leer. Leiden sprak van een doofpot, maar Utrecht stelde daartegenover dat Leiden iedere onwelgevallige mening wilde smoren ofwel censuur wilde toepassen. Vooral de 'inleidster' Dyserinck moest het ontgelden: de wijze waarop de afdeling door haar was voorgelicht, wordt 'eene uiting van zéér onethische en verwerpelijke demagogie' genoemd. Verder werd onterecht gevonden dat de uitingen van de acteurs tot de mening van de schrijver werden herleid, zoals door Dyserinck doorlopend zou zijn gedaan. Van het stukje *De mannen zijn...* had zij niets begrepen. Het zou in strijd met het Bondsprincipe zijn en zijn bedoeld als persiflage. Het bestuur zou erin gelopen zijn. Maar volgens Utrecht is Leiden erin gelopen en wel dankzij Dyserinck die voorkwam dat de leden zelfstandig een oordeel vormden. Zij had de leden meegesleept in haar afkeuring:

Lizzy van Dorp omstreeks 1915.
Collectie IIAV.

Deze onoprechte wijze van critiek oefenen door de inleidster, gepaard met wezenlijke misleiding van een te goeder trouw meegaand publiek, achten wij eene wijze van optreden, zóó weinig ethisch, dat zij den Ned. Bond van Vr. Kiesrecht, die toch bewéérd wordt op ethischen grondslag te staan, beslist onwaardig is.

Na het toneelstukje te hebben uitgelegd – de Utrechtse interpretatie – gaf zij aan met deze brief protest aan te willen tekenen tegen de wijze waarop ‘door een zoo onredelijke en onoordeelkundige beschimping een werk wordt getroffen, dat met de beste bedoelingen door ons werd uitgegeven. Wij achten het eene miskennis van de waardigheid van den Bond, dat Uw Bestuur van zulk een moedwillige beschuldiging het voornaamste punt van een huis-houdelijke vergadering Uwer afdeling heeft willen maken. Wij protesteeren tegen de demagogie der inleidster.’ Was getekend Clara Wichmann, de secretaresse van de Utrechtse afdeling.⁶¹

Het kwam hard aan bij Dyserinck en zij overwoog de Bond te verlaten, temeer daar Utrecht de krenkende woorden niet wilde terugnemen. Dit ondanks de bemiddelingspoging van Lorentz-Kaiser en een schrijven van 1 maart aan Utrecht, waarin Leiden weliswaar zijn standpunt ten aanzien van de hoofdzaken handhaafde, maar zijn leedwezen betuigde voor-

zover de afdeling Utrecht onverdiend mocht zijn gegriefd.

Op de algemene jaarvergadering van de Bond op 7 mei 1911 te Breda is het bestuur van Utrecht niet aanwezig – het is afgetreden vanwege wel zeven aangevoerde punten van kritiek op de richting die de Bond was ingeslagen.⁶² De aanleiding voor het aftreden was misschien wel de Leidse reactie op de toneelstukjes geweest, maar dit was volgens het jaarverslag van de afdeling Utrecht slechts één van de kritiekpunten en stond op nummer drie. Op die jaarvergadering van de Bond in Breda brak Van Dorp een lans voor Dyserinck. Zij vroeg om een applaus voor ‘een lid dat zich beledigd voelde’ en dat werd met daverend applaus beantwoord.

‘Zo bleef dus deze persoonlijkheid, aan wie onze afdeling en de gehele Bond zo onnoemlijk veel te danken hebben, voor onze afdeling behouden’, aldus het Leidse jaarverslag over 1911. Weer was een roerige periode afgesloten.

De laatste jaren van de Leidse afdeling

De volgende jaren raakte de Leidse afdeling een beetje in het slop. Het aftreden van Lorentz-Kaiser in 1911 droeg hier het nodige toe bij,⁶³ al was de heer Van Reedt Dortland voorlopig wel bereid het voorzitterschap op zich te nemen. Hij werd al snel opgevolgd door zijn vrouw Annie van Reedt Dortland-Sillevis,⁶⁴ terwijl hijzelf de secretarisfunctie op zich nam. Op 1 januari 1912 was het ledental nog gestegen tot 225. Hier kwamen de volgende jaren wel wat leden bij, maar er gingen er ook weer af. Op 1 januari 1915 waren het er 224, waarvan 198 in Leiden, 12 in Oegstgeest, 10 in Voorshoten, 3 in Leiderdorp en 1 in Wassenaar. Daar kwam dan nog wel de subafdeling Bodegraven-Zwammerdam bij met 22 leden, zodat het totale aantal van 246 werd bereikt. Naast deze cijfers viel in het jaarverslag over 1914 nog te lezen dat er in Leiden plannen werden beraamd om een verbond van verenigingen te stichten of een plaatselijke Vrouwenraad. De voorzitter nam deel aan dit beraad, maar uiteindelijk leed het plan schipbreuk.

Tijdens de oorlog deden de Bondsleden wel individueel goed werk, zoals voor gevluchte Belgen, voor de ontspanning van militairen, of werk bij de Arbeidsbeurs of bij de werkverschaffing voor vrouwen. Maar de kiesrechtactiviteiten lagen zo goed als stil. In 1917 werd nog wel een Vakschool voor

Meisjes geopend, mede dankzij de inspanningen van de voorzitter van de Bond, Van Reedt Dortland-Sillevis. Op 1 januari 1918 was het ledental geslonken tot 223, inclusief de subafdelingen Bodegraven en Zwammerdam. Toen was het passief vrouwenkiesrecht echter al verkregen – alsmede het algemeen mannenkiesrecht – met de grondwetswijziging van 1917. Hierbij was ook de mogelijkheid opengelaten om bij gewone (kies)wet het actieve vrouwenkiesrecht in te voeren. Dit gebeurde in 1919.

De Vereeniging en de Bond voor Vrouwenkiesrecht konden worden opgeheven; hun doel was bereikt, al hadden beide een totaal verschillende strategie gevoerd. De Bond had vooral gebruik gemaakt van stille diplomatie, de Vereeniging daarentegen was zoveel mogelijk naar buiten getreden.

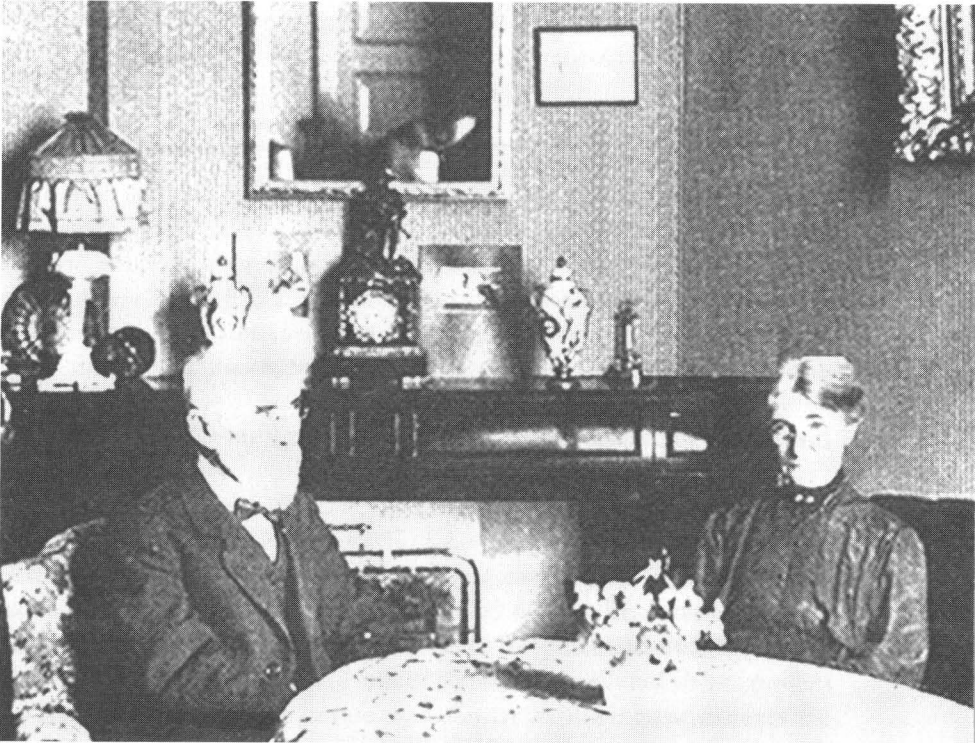
De laatste stappen op weg naar het vrouwenkiesrecht

Ondanks het verschil in strategie tussen Bond en Vereeniging, kwam het in 1913 nog wel tot samenwerking op de *Tentoonstelling De Vrouw 1813-1913*. Hier hadden de Bond en de Vereeniging samen de Vrouwenkiesrechtzaal ingericht en beheerd waarbij ook de heer Kehrer was betrokken van de in 1907 opgerichte Mannenbond voor Vrouwenkiesrecht. Maar op die tentoonstelling trad de Bond niet naar de zin van de Vereeniging op, want in september zegde de Vereeniging de vriendschap formeel op. Dit omdat de Bond op de tentoonstelling brochures had verkocht waarin het verschil tussen de Vereeniging en de Bond was uiteengezet.

Na het naar buiten treden op de tentoonstelling onthield de Bond zich verder van het propageren van kiesrecht. Zij nam daarom, in tegenstelling tot de Vereeniging, niet als Bond deel aan de grote protestmeeting op 4 mei 1913 in de Haagse diertuin waar talloze vrouwen spraken evenals leden van de linkse politieke partijen. Zij waren gezamenlijk de kiesrechtstrijd aangegaan en protesteerden tegen de voorstellen tot grondwetswijziging van minister Heemskerk. Bij de opening van de Staten-Generaal werd een stille betoging gehouden op het Binnenhof door een duizendtal vrouwen om de eis voor grondwettelijke gelijkstelling van man en vrouw kracht bij te zetten. Met deze eis werd een 'Volkspetitionnement' gehouden, nog voor de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) was uitgebroken. Met het uitbreken hiervan werd alle propaganda voor het vrouwenkiesrecht door de Vereeniging korte tijd

Het echtpaar Lorentz-Kaiser in hun huiskamer omstreeks 1920 (Haarlem).
Foto: B. van der Pol. Bron: DBNL.

stilgelegd, al had de aanbieding van het petitionnement aan minister Cort van der Linden nog wel plaats. Toen het ministerie aankondigde voort te gaan met de voorstellen tot grondwetswijziging kwam ook de vVVK weer in beweging.

Binnen die Vereeniging kwam het opnieuw tot een scheuring. Het hoofdbestuur en verschillende afdelingsleden konden het niet eens worden over een te voeren leus bij een landelijke demonstratie. Uiteindelijk trok het hoofdbestuur aan het langste eind, maar ook nu weer besloten de oppositieleden op te stappen en een nieuwe organisatie op te richten. Deze werd 'De Neutrale' gedoopt. Wilhelmina Drucker speelde hierin – samen met andere vrouwen, allen van de Amsterdamse afdeling – een rol. Zij zetten hun standpunt uit in de brochure *Geen Blinde Volgelingen*.⁶⁵

De grote demonstratie vond plaats op 18 juni 1916 in Amsterdam en daaraan werd door ongeveer 18.000 personen deelgenomen. De Vereniging liet het niet bij deelname aan deze demonstratie. Zij ging voort met naar buiten treden. Vanaf de opening van de Staten-Generaal op 19 september tot 16 november demonstreerden vrouwen – getooid met geelwitte linten – onafgebroken in groepen van twintig tot dertig personen op het Binnenhof om de eis voor vrouwenkiesrecht kracht bij te zetten. Op 16 november viel de teleurstellende beslissing, genomen door het kabinet Cort van der Linden: het vrouwenkiesrecht werd niet in de voorstellen tot grondwetswijziging opgenomen. Deze domper werd echter al snel goedge maakt in 1917 bij de grondwetswijziging; het algemeen mannenkiesrecht werd ingevoerd en vrouwen kregen passief kiesrecht.⁶⁶ In 1918 – zeventig jaar nadat de eerste stap op weg naar algemeen kiesrecht was gezet – werd Suze Groeneweg van de SDAP als eerste vrouw in de Tweede Kamer gekozen. In 1919 werd dan eindelijk – versneld door de revolutiepoging van Troelstra – de wet dusdanig aangepast dat ook alle vrouwen mochten stemmen, dus actief kiesrecht kregen. De regering verwachtte van deze nieuwe groep stemmers een conservatieve invloed en die konden ze goed gebruiken als tegenwicht tegen de ‘revolutie’. In Leiden werd hun verwachting bewaarheid.

Vrouwen naar de stembus in Leiden

De eerste verkiezingen die na deze gelijkstelling van man en vrouw voor de kieswet plaatsvonden, waren die voor de gemeenteraden van Maastricht én Leiden. In Leiden mocht op 30 juni 1920 worden gestemd. Het *Leidsch Dagblad* van 1 juli 1920 gaf een impressie van dit gebeuren:

Voor de vrouwen in de volksbuurten was het voor-de-eerste-maal-stemmen werkelijk een attractie. Toen de stemlokalen open kwamen, stormden meer dan anders de kiezers binnen en het vrouwelijk element was daaronder sterk vertegenwoordigt. Enige buurvrouwen kwamen dikwijls tegelijk en het bleek soms, dat zij vooraf over de wijze, waarop zou worden gestemd vooraf overleg hadden gepleegd. Niet zelden wilde een meer pientere een andere helpen, en als de voorzitter dan tussenbeide kwam en verzekerde dat de stemming geheim was, dan hoorden wij wel eens opmerkingen: ‘Wij vertellen het mekaar toch wel.’ Heel veel vrouwen kwamen tegelijk met haar mannen en ook in die gevallen bleek meestal uit de voorafgegane besprekingen, dat er onderling overleg was gepleegd. Slechts enkele kiezeressen toonden onverholven hun tegenzin. Verscheidene vrouwen kwamen zonder

Hooigracht 48 anno 2008, het voormalige woonhuis van het echtpaar Lorentz-Kaiser, met de naam Lorentz in de gevelsteen.

een stemkaart te hebben ontvangen, en als dan bleek dat vergeten was haar op de kiezerslijst te plaatsen, wat maar al te vaak het geval was, dan waren zij daarover slecht te spreken.

De uitslag was dat de christelijke partijen, ARP en CHU, samen drie zetels wonnen ten opzichte van de voorgaande verkiezingen zonder vrouwenkiezersrecht. De Economische Bond en de SDAP verloren samen drie zetels, dus inderdaad winst voor de conservatieve partijen. Al voor deze verkiezingen, vanaf september 1919, had de SDAP in Leiden, twee vrouwen opgenomen in de gemeenteraad. Dit waren Suze Baart-Braggaar en Catharina Elisabeth

Dubbeldeman-Trago (tot september 1923). Eind 1921 vertrok Baart-Braggaar, maar een paar maanden eerder was een andere vrouw van een andere partij erbij gekomen, namelijk de eerder genoemde Marie van Itallie-van Embden die actief was geweest in de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht. Zij zat tot in 1927 voor de Vrijzinnig Democraten in de raad.⁶⁷ Het laatste jaar was zij ook lid van de Provinciale Staten van Zuid-Holland. Van 1928 tot 1933 was zij lid van de Tweede Kamer voor de Vrijzinnig-Democratische Bond.⁶⁸ Lizzy van Dorp werd in 1922 in de Tweede Kamer gekozen voor de Liberale Staatspartij, het jaar dat nog drie andere vrouwen tot het parlement toetraden. Welmoet Dyserinck was dat jaar ook kandidaat – voor de Vrijheidsbond – maar werd gepasseerd.⁶⁹

Slot

Het doel van de Vereeniging en de Bond was bereikt; vrouwen hadden het kiesrecht verkregen, al hadden beide daarbij een totaal andere aanpak gehad. De Vereeniging was veel naar buiten getreden, recht op het doel af, terwijl de Bond omzichtig handelde om vooral niemand af te schrikken. De Leidse afdeling van de Bond had zich deze wijze van handelen goed eigen gemaakt. Niet zo vreemd omdat Leidse vrouwen uiteindelijk de aanzet tot de scheuring hadden gegeven. De aanleiding voor de scheuring tussen Vereeniging en Bond was een – bij het hoofdbestuur – verkeerd gevallen voorstel van de Leidse barones geweest, dat op haar beurt tot een mislukte coup poging had geleid en vervolgens tot oprichting van de ‘gematigde’ Bond in 1907. De gematigdheid van de Bond kwam vooral naar voren in de genoemde strategie van omzichtig opereren om vooral geen mensen af te schrikken. Deze angst om mensen af te schrikken was ook de reden geweest om zo te ageren tegen de toneelstukjes van de Utrechtse afdeling, waarvan er zeker één door-drenkt zou zijn van mannenhaat.

Ondanks de verschillen in strategie hebben de Vereeniging en de Bond ongetwijfeld beide hun steentje bijgedragen aan de acceptatie van de invoering van het kiesrecht voor vrouwen. Het bereiken van dit doel wordt over het algemeen gezien als het einde van de eerste feministische golf en het is waar, dat de activiteiten van de vrouwenorganisaties van karakter veranderden of op een lager pitje kwamen te staan. Maar veel vrouwenorganisaties

bleven bestaan, zij het soms onder een andere naam; zo had het geen zin meer om vrouwenkiesrecht in de naam te blijven voeren. Het boek *Vrouwenstemmen. 100 jaar vrouwenbelangen. 75 jaar kiesrechtstrijd*⁷⁰ uit 1994 toont het voortbestaan van de vrouwenorganisaties na het verkrijgen van het kiesrecht voldoende aan. Er bleef voor vrouwen zeker nog wel wat te wensen over. Het is dan ook niet verwonderlijk dat op de eerste feministische golf een tweede golf – een opleving van de emancipatiestrijd – volgde. Maar ook deze golf kwam weer tot bedaren in de jaren tachtig van de twintigste eeuw.⁷¹ Is dan nu de tijd gekomen voor een derde feministische golf?

Noten

- 1 *Vrouwen, kiesrecht en arbeid. Nederland 1899-1919* (Groningen 1977). Zoals de titel al doet vermoeden, ging deze publicatie niet alleen over de kiesrechtstrijd, maar ook over vrouwenarbeid, een ander populair onderwerp uit die tijd. In dat jaar kwam ook weer een aangevulde herdruk uit van dr. W.H. Posthumus-van der Goot en dr. Anna de Waal, *Van moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd* (Nijmegen 1977), oorspronkelijk uit 1948 (en al eerder herdrukt in 1968). Zie voor de geschiedenis van de Leidse Werkgroep Vrouwengeschiedenis: Agnes van Steen, 'Tussen hak en zool wonen ook mensen! De Leidse Werkgroep Vrouwengeschiedenis (1976-1991) en onderzoek naar Leidse vrouwen', *Zestiende Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2004* (Leiden 2005) 172-223.
- 2 Het archief van de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht bevindt zich in het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV) te Amsterdam.
- 3 In 1885 volgde er nog een. Prof. Mr. P.J. Oud, *Honderd jaren. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland 1840-1940*. (Assen 1971) 126-127, 138.
- 4 's-Gravenhage 1888.
- 5 Het deel van het archief van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht dat bewaard is gebleven bevindt zich in het IIAV.
- 6 De minimumbijdrage was één gulden per jaar. Dit was voor arbeidersvrouwen behoorlijk wat, wat ook wel werd ingezien, maar niet veranderd.
- 7 De maatschappelijke bewogenheid van deze vrouw komt duidelijk naar voren in: Myriam Everard, 'Het burgerlijk feminisme van de eerste golf: Annette Versluys-Poelman en haar kring', *6e Jaarboek voor vrouwengeschiedenis. De eerste feministische golf* (Nijmegen 1985) 106-137. Tot de bedoelde kring, voornamelijk herleid uit haar correspondentie, behoorden geen 'Leidse' vrouwen. Wel had zij een standpunt aangaande de latere afsplitsing van de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht en correspondeerde zij met Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck voor haar aftreden.
- 8 E.C. van Dorp en W. Wijnaendts Francken-Dyserinck, *Een knuppel in 't hoenderhok*

- (Haarlem 1907) 12. Net als van E.C. van Dorp (1872-1945) wordt van W. Wijnaendts Francken-Dyserinck (1876-1956) het hele persoonlijke archief, inclusief haar correspondentie, bewaard op het IIAV. De inventaris van Dyserinck beslaat 45 pagina's en bevat eveneens een levensbeschrijving. De inventaris is gemaakt door Annette Mevis in 2006. Zie voor deze huiselijke omstandigheden ook noot 29.
- 9 De met de SDB gelieerde Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht was in 1893 opgeheven.
  - 10 Martina Kramers blijft als SDAP-lid wel lid en zit jarenlang in het bestuur naast Aletta Jacobs.
  - 11 Joyce Outshoorn, *Vrouwenemancipatie en socialisme. Een onderzoek naar de houding van de SDAP ten opzichte van het Vrouwenvraagstuk tussen 1894 en 1919* (Nijmegen 1973) 48, 96. Het blad van deze clubs heette *De Proletarische Vrouw* (vanaf 1907 landelijk).
  - 12 Alsof zich onder deze bourgeoisvrouwen geen hardwerkende vrouwen bevonden, zoals Versluys-Poelman, die zich ook nog eens inzette voor arbeidersvrouwen. Zij was oprichtster van de vereniging Onderlinge Vrouwenbescherming, die het lot van ongehuwde moeders wilde verbeteren, zie: Everard, 'Annette Versluys-Poelman en haar kring', 124. Troelstra werkte echter ook de eis tot kiesrecht voor arbeidersvrouwen tegen, zoals weer blijkt in 1916, wat hem door de sociaal-democratische vrouwen bijzonder kwalijk werd genomen: Outshoorn, *Vrouwenemancipatie en socialisme*, 85-88.
  - 13 Al waren de SDAP-vrouwen ook zeker niet allemaal arbeidsters. Denk aan vrouwen als de schrijfsters Henriëtte Roland Holst en Cornélie Huygens.
  - 14 Mevrouw Van Dorp-Verdam was voorzitter van de Nationale Vrouwenraad, een overkoepelende vrouwenorganisatie, tot 1906. De heer Van Dorp was in 1886 overleden.
  - 15 Het archief van E.C. van Dorp bevindt zich in het IIAV. Zie elders in dit Jaarboek mijn artikel over de dagboeken van Lizzy van Dorp.
  - 16 H.A. Lorentz (1853-1928) was van 1877 tot 1912 hoogleraar theoretische natuurkunde aan de Leidse universiteit.
  - 17 Nadat haar eerste dochter in 1885 was geboren was zij een aantal jaren secretaresse van de Vereeniging tot Verzorging van kleine kinderen geweest, aldus de adresboekjes op het Regionaal Archief Leiden (RAL).
  - 18 Johanna Helena Hoestra was vanaf 1887 verbonden aan de HBS voor Meisjes in Leiden. Zij gaf de eerste jaren les in geschiedenis, aardrijkskunde en wiskunde. Zie: Agnes van Steen, 'Openbare hogere burgerscholen in Leiden: jongens en meisjes beginnen gescheiden', *Leids Jaarboekje 94* (2002), 83-118, aldaar 114. In 1906, bij het vertrek van directrice Engelman, wordt zij kort waarnemend directrice, tot de aanstelling van mejuffrouw Numan. *Verslag der Gemeente Leiden over 1887-1889 en 1906*. In maart 1890 én in december 1891 had zij zich ingeschreven bij de Leidse universiteit voor de studie wis- en natuurkunde. J.E. Kroon, *Album Studiosorum Academiae Lugduno-Batavae MDCCCLXXV-MCMXXV* (Leiden 1925).
  - 19 Secretaresse wordt dan achtereenvolgens: mej. Hermine J.C. Hartevelt, dan mej. C.

Lulofs. Ten tijde van de afsplitsing van de Bond is dit mej. Sofie M.W. Goekoop. De secretaresses zijn de correspondenten voor het *Maandblad*. Lulofs zat net als Hartevelt vanaf het begin in het bestuur, met nog een vijfde lid (naast Hoestra, Lorentz-Kaiser, Hartevelt en Lulofs): A.G. Pitlo, *Maandblad* 10, 15 november 1901.

In *Maandblad* 4, 15 februari 1907 wordt vermeld dat het zittende bestuur in Leiden aftreedt; mevr. Lorentz-Kaiser wordt bedankt door mej. Hoestra voor alles wat zij voor de afdeling heeft gedaan. Hierna is er een aantal maanden geen correspondentieadres meer in Leiden. In *Maandblad* 2, 15 december 1907 is het hoofdbestuur weer compleet met mevr. Van Itallie-van Embden als voorzitter en mevr. C. Blöte-Bruggeman als secretaresse.

- 20 Eldering had zich in februari 1885 ingeschreven bij de Leidse universiteit voor wis- en natuurkunde. Zij was toen 24 jaar. Kroon, *Album Studiosorum*. Zij gaf in ieder geval vanaf 1896 natuur- en scheikunde aan de HBS voor Meisjes. Zij was net als Hoestra ongetrouwd, zoals het ontbreken van de dubbele naam al aangeeft, en verder werden ongetrouwde vrouwen aangeduid met juffrouw of mejuffrouw. Doorgaans stopten docentes ook met werken als zij trouwden. Zie: Van Steen, 'Openbare hogere burgerscholen in Leiden', 114.
- 21 Zij was de echtgenote van de hoogleraar Jan Cornelis Kluyver. Zij was in ieder geval vanaf 1909, aldus het *Verslag der gemeente Leiden*, jarenlang betrokken bij het bestuur van de vereniging Tesselschade, die vrouwen de mogelijkheid wilde bieden anoniem, door handwerken in hun levensonderhoud te voorzien.
- 22 In de jaren twintig schreef zij in de *NRC* over o.a. verschillende hoogleraren en verder schreef zij over Louis Couperus bij zijn dood in 1923. Zij was bevriend met hem. In haar bescheiden archief op het IIAV bevinden zich vooral tijdschrift- en krantenknipsels over allerhande onderwerpen.
- 23 Zij kwam eerst te wonen aan Witte Singel 80. Rond 1920 aan Plantage 14. Het echtpaar Van Itallie-van Embden had twee kinderen.
- 24 *Maandblad* 6, 15 april 1909. Mogelijk werd zij daarna, of was zij al, lid van de Leidse afdeling van de Bond, want zij was aanwezig op de ledenvergadering van 22 februari 1910. Zie het verslag van die vergadering in het archief van de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht (IIAV). Meerdere mensen waren zowel lid van de Vereniging als van de Bond, aldus: *Gedenkboek bij het 25-jarig bestaan van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht 1894-1919* (Amsterdam z.j.) 33.
- 25 Toch kenden de twee elkaar hoogstwaarschijnlijk wel, want zij schreven zich op dezelfde datum in bij de studie letteren aan de Leidse universiteit, in 1893. Zie: Kroon, *Album Studiosorum*.
- 26 Zo valt af te leiden uit IIAV, archief van E.C. van Dorp.
- 27 Dit is een brief van 7 september 1910 van Van Itallie-van Embden aan Dyserinck. IIAV, archief Welmoet Wijnaendts Francken-Dyserinck.
- 28 In deze Leidse periode van 1909 tot haar scheiding in 1916 trad Dyserinck niet veel naar buiten, volgens een biografisch artikel in het *Jaarboek van de Maatschappij der*

Nederlandse Letterkunde. Ze ondernam toen wel een aantal buitenlandse reizen met haar echtgenoot. In 1913 werd zij lid van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden.

- 29 Om thuis de vrede te bewaren had zij het presidentschap van de Vereeniging niet aanvaard, zo schrijft zij in: *De strijd voor het vrouwenkiesrecht herdacht* (z.p., 1953) 14. Die echtgenoot had zelf zijn moeders naam Wijnaendts aan zijn naam toe laten voegen. Hij had eigenlijk niet willen trouwen, maar omdat Dyserinck zo had aangedrongen, had hij het uit medelijden toch gedaan, zo schrijft Dyserinck in een brief aan Van Dorp in juni 1912. Uit dezelfde brief is af te leiden dat haar echtgenoot haar niet alleen geestelijk kleineerde, door haar te controleren en haar activiteiten voor de vrouwenbeweging af te keuren, maar haar ook financieel klein hield en fysiek mishandelde bij conflicten over geld.
- 30 En blijft nog jaren voor haar ex zorgen, als hij ziek is, tot zijn dood in 1944.
- 31 Met Einstein studeerde zij aan de Polytechnische Hogeschool in Zürich en zij zou daar hogere cijfers hebben gehaald dan hij, aldus Mieke van Baarsel in: *Cicero op weg. Albert Einstein* (www.lumc.nl/1080/archief/2002). Einstein werd door Lorentz' opvolger Paul Ehrenfest naar Leiden gehaald. Daar kwam hij nog wel eens op bezoek bij de barones en haar man. Volgens: Jan Vellekoop, e.a., *Van Spawijk tot Vreewijk, de geschiedenis van een stadsuitbreiding* (Leiden, 1988) 76, studeerde zij in Bern; dit schijnt overigens maar kort te zijn geweest, en ook haar studie in Genève duurde maar kort, terwijl zij het langst in Zürich studeerde, en later ook nog even in München.
- 32 De gegevens over de barones zijn voornamelijk ontleend aan een artikel in het *Leidsch Dagblad* van 7 januari 1970, geschreven bij het overlijden van deze bijzondere vrouw. Daarin wordt Lucia Morawitz niet genoemd. Dit gegeven komt uit: W. Wijnaendts Francken-Dyserinck, *De strijd voor het vrouwenkiesrecht herdacht* (z.p., 1953) 17. Daarin staat ook dat zij niet alleen in Zürich, maar ook als eerste vrouw in München had gestudeerd; zie ook de vorige noot. Het jaar van de komst naar Leiden, het kindertal en de adressen, komen uit het bevolkingsregister (RAL).
- 33 De titel van zijn oratie luidde: *De levensvoorwaarden onder volken op hoger en op lager trap van beschaving*.
- 34 *Maandblad* 2, 15 februari 1902.
- 35 Amsterdam 1917, 67.
- 36 Wijnaendts Francken-Dyserinck, *De strijd voor het Vrouwenkiesrecht herdacht*, 17.
- 37 Idem, 18.
- 38 Circulaire: *Aan de leden der Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht* (november 1906). Deze was namens Breda ondertekend door A. Jonckheer-Versteegh Meulemans, pres. en Meta Gori, secr. en namens Leiden door M. Kluyver-Honigh, waarn. pres. en S. Goekoop, secr.. In het RAL bevindt zich in de bibliotheek een aantal stukken aangaande het Leidse vrouwenkiesrechtgebeuren, waaronder deze circulaire en verder kaartjes en andere uitnodigingen voor verschillende vergaderingen en nog wat drukwerk. Het is allemaal gericht aan gemeentearchivaris dr. J. C. Overvoorde, lid der Vereeniging

voor Vrouwenkiesrecht, wonend aan het Plantsoen (Bibliotheeknummer: 78340 pf en 78340 p). Deze man bleef lid van de Vereniging, stapte dus niet over naar de Bond, maar heeft wel de discussie over de afsplitsing meegemaakt en de stukken daarvan bewaard. Overvoorde toonde op meerdere manieren zijn betrokkenheid bij de vrouwenbeweging. Hij was in 1891 te Leiden gepromoveerd op het proefschrift: *De ontwikkeling van den rechtstoestand der vrouw, volgens het Oud-Germaansche en Oud-Nederlandsche recht*. Volgens Yvonne H.C. Touw in 'Uit het leven van Overvoorde gegrepen', in: *Ups en Downer* (Leiden 1985) 199-221. Op p. 204: 'Ten opzichte van de vrouwenstrijd om stemkiesrecht van de jaren rond de eeuwwisseling stelt hij zich op met sympathie, organiseert en stimuleert.' Zo adviseert hij in het jaar 1893 Aletta Jacobs over de statuten der op te richten Bond voor Vrouwenkiesrecht, en heeft in de jaren daarna ook contacten met deze vereniging. Namens het 'Comité tot verbetering van de maatschappelijke en rechtstoestand der vrouw' richt Overvoorde in 1894 een circulaire tot de minister van Justitie en in hetzelfde jaar ijvert hij voor een algemeen petitionnement over de afschaffing van het verbod tot onderzoek van het vaderschap, waarvan Fockema Andreae de juridische zaken voor zijn rekening neemt. Bronnen: de Particuliere Correspondentie Overvoorde, in het RAL, archief van De Lakenhal, inv.nrs. 65, 59, 62 en 85. Of zijn vrouw Johanna Gordon, met wie hij op 17 september 1908 trouwde, ook belangstelling voor het vrouwenkiesrecht had, is niet bekend. Met dank aan Piet de Baar voor deze toegevoegde informatie over J.C. Overvoorde.

- 39 Deze samenkomst zou in 1908 in Amsterdam plaatsvinden. De Bond, die dan inmiddels is opgericht, krijgt geen uitnodiging voor deze succesvolle wereldconferentie, al kunnen de leden er wel heen als publiek. De Bond deelt brochures uit aan bezoekers van het congres, die soms uit hun handen worden getrokken en verscheurd, aldus de Bond in haar gedenkboek. Voor de volgende wereldconferentie in Londen het jaar erop krijgt de Bond wel een uitnodiging. *Gedenkboek. Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht. 1907-1917* (Amsterdam z.j.) 78. Ondanks dat de Bond niet was uitgenodigd betekende de conferentie een succes voor zowel de Vereniging als de Bond, die beide een stijgend ledental tegemoet konden zien. Het ledental van de Vereniging was in 1909 gestegen tot 5400 leden; dat van de Bond van 330 naar 1800. *Vrouwen, Kiesrecht en Arbeid*, 89.
- 40 Volgens *Vrouwen, kiesrecht en arbeid*, 79, noot 3, zou dit zijn geweest met 800 tegen 300 stemmen, wat zou staan in *Maandblad* 1906, no. 1. De uitslag staat echter pas in *Maandblad* 1906, no. 2 (15 december).
- 41 De andere kandidaten waren: Marie van Dijk (Den Haag) 405 stemmen, J.E. Egeling (Den Haag) 312 stemmen en Martina Kramers (Rotterdam) 747 stemmen.
- 42 E.C. van Dorp en W. Wijnaendts Francken-Dyserinck, *Een knuppel in 't hoenderhok* (Haarlem 1907).
- 43 W. Wijnaendts Francken-Dyserinck, 'Ultra of gematigd' in: *Een knuppel in 't hoenderhok* (Haarlem 1907) 3.
- 44 Een theoretische beschouwing over de twee stromingen en hoe deze doorwerkten in

- de breuk valt te lezen in: Marijke Mossink, 'Tweeërlei stroming? "Ethisch" en "rationalistisch" feminisme tijdens de eerste golf in Nederland', *Socialisties-feministische teksten* 9 (Baarn 1986) 104-120. Tweeërlei stroming refereert aan een publicatie van E.C. van Dorp, zie volgende noot.
- 45 Dit is de neerslag van een rede die E.C. van Dorp uitsprak bij de eerste jaarvergadering van de Bond. Het werd gedrukt als: *Kleine geschriften van de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht* 3 (1908).
- 46 *Vrouwen, kiesrecht en arbeid*, 84, 85.
- 47 Zoals ook uit de beginselverklaring van de Bond blijkt. Zie: *Vrouwen, kiesrecht en arbeid*, 84.
- 48 Het voorwoord bij deze *Herinneringen*, oorspronkelijk uitgegeven in 1924 (Amsterdam) en herdrukt in 1987 (Nijmegen), is geschreven door prof. mr. dr. J. Oppenheim, dan lid van de Raad van State. Lizzy van Dorp was in 1903 bij deze staatsrechtgeleerde gepromoveerd. (Zie elders in dit Jaarboek, mijn artikel over de dagboeken van Lizzy van Dorp.) Zijn naam is al verschillende keren genoemd als spreker in Leidse vrouwenkiesrechtkringen.
- 49 *Vrouwen, kiesrecht en arbeid*, 83, 84.
- 50 *Gedenkboek Bond 1907-1917*, 75. De minimum jaarlijkse bijdrage voor de Vereniging was één gulden.
- 51 *Vrouwen, kiesrecht en arbeid*, 83.
- 52 De jaarverslagen en andere stukken met betrekking tot deze afdeling bevinden zich in het archief van de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht (IIAV).
- 53 IIAV, archief van de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht, Jaarverslag van de Bond over 1908.
- 54 De Vereniging voor Vrouwelijke Studenten vvSL stelde zich overigens neutraal op tegenover vrouwenkiesrecht. Dit betekende dat zij daar als vereniging geen standpunt over innam. Zo wilde zij in 1913 niet deelnemen aan de protestmeeting in de Haagse dierentuin. RAL, archief van de vvSL (archiefnr. 545), notulenboeken.
- 55 Eerst is dit mej. Marie Steverding, in 1912 opgevolgd door mej. Staas. *Gedenkboek Bond 1907-1917*, 81, 83.
- 56 De toneelstukjes zelf, inclusief de briefwisseling hierover, bevinden zich in IIAV, archief van de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht, inv.nr. 71.
- 57 Blijkbaar was zij – nadat zij zich uit het hoofdbestuur had teruggetrokken in 1910 – voorzitter van Leidse afdeling van de Bond geworden. Zie volgende noot.
- 58 Zij is vice-voorzitter vanaf het begin – onder voorzitter Van Dorp – tot in 1910. Van Dorp is voorzitter van 1907 tot 1908, waarna Dyserinck het overneemt van 1908 tot 1909, dan is het mevr. M. van Eeghen-Boissevain (1909-1912), die weer opgevolgd wordt door mevr. M. Boissevain-Pijnappel (1912-1916) en in 1916 wordt dit mevr. M. James-Brandes. Van 1912 tot 1915 is Van Dorp 'onder-Voorzitster'. Dyserinck speelt na haar voorzitterschap (1908-1909) geen rol meer in het hoofdbestuur van de Bond, Van Dorp niet meer na 1915. Zie: *Gedenkboek Bond 1907-1917*, 9-13.

- 59 Theodora Schook-Haver was betrokken bij de Vrije Vrouwen Vereeniging van Wilhelmina Drucker en zat met haar in de redactie van *Evolutie*. Verder legde zij mede de basis voor de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht. Zie: *Van moeder op dochter*, 96, 99-100 en Everard, 'Annette Versluys-Poelman en haar kring', 134. Schook-Haver sprak op 12 november 1893 in Leiden over vrouwenkiesrecht, waarschijnlijk de eerste keer dat dit in Leiden gebeurde en waarschijnlijk nog voor de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht haar definitieve naam had gekregen, want volgens het verslag van die bijeenkomst in de *Leidsche Rijnbode* was de avond georganiseerd door de Vereeniging voor *Algemeen* Kiesrecht. Zie noot 52 (p. 239) bij het artikel van Herman Amptmeijer en Cor Smit, 'Onzalige partijschappen: bestuur en politiek', in: *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad*. Deel 3: 1795-1896 (Leiden 2004). Mogelijk leverde de lezing al Leidse leden op van de landelijke vereniging, maar toch duurde het nog tot 1900 voor er voldoende animo was om een Leidse afdeling op te richten.
- 60 Het is mij niet helemaal duidelijk op welk standpunt van de ultra's dit zou slaan. Misschien het aan hun toegeschreven idee dat zij streven naar economische onafhankelijkheid, ook van gehuwde vrouwen, of dat zij voor geboorteregeling zijn (voorstanders van het Nieuw-Malthusianisme) met als uiteindelijk doel – misschien onbewust – het streven naar oplossing van het gezin? Zie: Mossink, 'Tweeërlei stroming?' 110.
- 61 Volgens Leiden zou deze of gene richting kunnen worden gekwetst door de toneelstukjes en dat zou de Bond als zodanig niet voor zijn rekening kunnen nemen. Utrecht komt op basis van dit punt en zes andere tot de conclusie dat de Bond het ethisch feminisme niet dient, zelfs nauwelijks het feminisme dient.
- 62 Het Utrechtse bestuur bestond toen uit de reeds genoemde Clara Wichmann en verder uit mej. C.M. Beaujon, mr. W.H.M. Werker, A. van Ewijck en mr. H.Th. Gerlings. Vier van deze vijf (Van Ewijck ontbrak nog) hadden in 1908 aan de wieg gestaan van de oprichting van de Utrechtse Bondsafdeling. De afdeling blijft na het voltallig aftreden van het bestuur wel voortbestaan.
- 63 In 1912 gaat H.A. Lorentz met emeritaat en verhuist het echtpaar met de jongste zoon naar Haarlem. De twee dochters Geertruida Luberta en Johanna Wilhelmina zijn respectievelijk in 1910 en 1912 in Leiden getrouwd. Lorentz overlijdt in 1928 te Haarlem, Aletta Lorentz-Kaiser overlijdt in 1931 te Amsterdam.
- 64 Annie Sillevius had in haar studententijd een polemiek gevoerd met hoogleraar P.J. Blok over het studeren van meisjes, naar aanleiding van het verschijnen van de roman: *Een meisje-studentje* van Annie Salomons. Zie: Mineke Bosch, *Het geslacht van de wetenschap. Vrouwen en hoger onderwijs in Nederland, 1878-1948* (Amsterdam 1994). Maar dat is weer een ander verhaal.
- 65 *Vrouwen, Kiesrecht en Arbeid*, 93.
- 66 *Gedenkboek Vereeniging*, 18-24.
- 67 Van 1923 tot 1927 krijgt zij gezelschap van een andere vrouw, Helena Dietrich-de Rooy voor de Democratische Partij. Na het vertrek van deze twee vrouwen in 1927, is tijdelijk één vrouw in de raad vertegenwoordigd, Catharina Piernella (Toos)

Braggaar-de Does (SDAP), tot zij in 1931 gezelschap krijgt van een tweede, Johanna Cornelia de Cler-de Bruyn (SDAP). Zie voor meer gegevens over de samenstelling van de gemeenteraad en over de gemeenteraadsleden: www.janvanhout.nl.

- 68 Zij overleeft de oorlog – zij was joods – en overlijdt in Zwitserland op 7 september 1959.
- 69 Dit ontnemt haar niet de lust voort te gaan met het nemen van initiatieven. In 1916 had zij al het initiatief genomen tot de oprichting van het Nederlandsche Padvindsters Gilde en in 1927 introduceert zij in Nederland het Soroptimisme, eerst in Den Haag. Soroptimisten zijn (vak)vrouwen, die het beste willen voor vrouwen. Tot op heden is er een Soroptimistclub in Leiden. Deze werd in 1932 als zevende club in Nederland opgericht.
- 70 Marja Borkus e.a., *Vrouwenstemmen. 100 jaar vrouwenbelangen. 75 jaar vrouwenkiesrecht* (Zutphen 1994).
- 71 Als beginpunt van de tweede feministische golf wordt doorgaans de oprichting van de organisatie Man Vrouw Maatschappij genomen, in 1968. Zie voor aspecten van deze tweede golf in Leiden, Agnes van Steen, 'Vrouwen kleurrijk vooruit! Internationale Vrouwendag en de emancipatiestrijd in Leiden, 1978-2007', *Achttiende Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken 2006* (Leiden 2007) 135-180.

De dagboeken (1893-1900) van Lizzy van Dorp

De eerste rechtenstudente in Nederland,
die studeerde in Leiden

AGNES VAN STEEN

Voor mijn onderzoek naar de Vrouwenkiesrechtstrijd in Leiden (zie elders in dit Jaarboek) stuitte ik in het Internationaal Informatiecentrum en Archief voor de Vrouwenbeweging (IIAV) in Amsterdam op het enorme archief van E.C. van Dorp. De inventaris beslaat maar liefst 77 pagina's!¹ Van Dorp had een bijzonder rijk openbaar leven zodat het niet anders kan dan dat daar wel het een en ander over is geschreven, zoals over haar betrokkenheid bij de vrouwenkiesrechtstrijd, haar werk als eerste vrouwelijke Haagse advocaat,² haar activiteiten als eerste vrouwelijke professionele econoom en haar lidmaatschap van de Liberale Partij. Voor deze partij bezette zij vanaf 1922 de enige Kamerzetel. Er werd niet alleen over haar geschreven, zelf schreef ze ook graag en veel.

Maar al is haar openbare leven redelijk gedocumenteerd, over haar persoonlijke leven is minder bekend, terwijl dat toch ook nauwkeurig te reconstrueren zou zijn aan de hand van de uitgebreide correspondentie met vrienden en familie én aan de hand van haar dagboeken. Lizzy van Dorp heeft alles bewust bewaard met het idee dat die reconstructie ooit eens zou plaatshebben. Ze heeft in ieder geval haar dagboeken nog eens goed doorgelezen om te kijken welke passages haar minder geschikt leken voor anderen's ogen. Die passages heeft zij geschrapt, weggeknipt of uitgescheurd.³

Voor mij zijn in dit kader vooral de dagboeken van belang waarin Van Dorp schrijft over haar studententijd in Leiden.⁴ Dit zijn de twee eerste dagboeken die zij bijhield.⁵ Uit het eerste dagboek – dat begint met een terugblik op haar jeugd in Arnhem – zijn slechts fragmenten te gebruiken. Naar het einde toe wordt het steeds fragmentarischer. Het tweede dagboek begint met een verslag van dag tot dag, maar ook dit wordt in de loop van het jaar

Lizzy in haar studententijd ca. 1897.
Foto: J. Goedeljee, collectie IIAV.

steeds meer een samenvatting van gebeurtenissen. Ondanks deze onvolledigheid zijn de dagboeken een uniek document. Volgens mij is er geen andere bron die verhaalt over het leven van een Leidse studente van voor 1900. Het geeft een beeld van haar studie en professoren, van haar sociale en culturele leven en van haar eerste feministische activiteiten. Daarnaast geeft het een kijkje in haar denkwereld dankzij haar opgeschreven overpeinzingen. Als eenmaal in 1900 de Vereeniging van Vrouwelijke Studenten te Leiden (VVSL) is opgericht, waarvan het archief is bewaard, komt er meer bronnenmateriaal bij over vrouwelijke studenten, maar dit archief geeft toch vooral een beeld van het verenigingsleven en is minder persoonlijk.⁶ Ook Van Dorp wordt lid van deze club en na aandringen wordt zij zelfs de eerste praeses, de eerste presidente, al doet ze dit nog geen jaar.⁷ Nog voor zij haar doctoraal examen in de rechten doet in april 1901 – zij verhuist rond die tijd ook naar Den Haag – heeft zij het dagboek al beëindigd. Zo lezen we hier niets meer over, net zo min als over haar promotie in 1903 bij hoogleraar staatsrecht J. Oppenheim.⁸

Lizzy van Dorps achtergrond en komst naar Leiden

Elisabeth Carolina (Lizzy) van Dorp werd op 5 september 1872 geboren in Arnhem, in een remonstrants, welgesteld milieu. De welgesteldheid spreekt

Illustratie overgenomen uit: *Eene halve eeuw, 1848-1898* (zie noot 27).

duidelijk uit de vele buitenlandse reizen die door Lizzy en haar familie gemaakt worden, naar Zwitserland, Italië, Engeland, enzovoort. Lizzy's vader overleed in 1886. Hij was kandidaat-notaris en oprichter van de uitgeverij en drukkerij G.C.Th. (zijn voorletters) van Dorp & Co. te Semarang op Java. Haar moeder was Adriana Elisabeth Verdam. Zij was ook actief in de vrouwen(kiesrecht)beweging. Tot de dood van haar moeder in 1935 wonen moeder en dochter samen. Lizzy blijft ongetrouwd. Ze heeft wel een ongelukkige liefdesaffaire met een getrouwde man, Gerard Vissering, die in 1906 tot een zelfmoordpoging leidt.⁹ Ze overleeft en zal uiteindelijk na een bijzonder actief leven op 6 september 1945 overlijden op Java, waar zij geïnterneerd was geweest in het vrouwenkamp Ambarawa.¹⁰

Lizzy heeft één broer, Gerard, die een jaar jonger is. Hij gaat in 1893 in Leiden chemie studeren en woont er al, op de Hogewoerd, als zijn zus zich een paar maanden later inschrijft voor letteren. Lizzy van Dorp is daarmee niet het eerste meisje dat in Leiden gaat studeren. Dat was Maria Slothouwer die zich in 1878 inschreef als letterenstudent, op de leeftijd van 21 jaar.¹¹ Druppelsgewijs komen daar elk volgend jaar wel een of meer vrouwelijke studenten bij. Tegelijk met Lizzy schrijven zich in 1893 nog vier andere vrouwen in, allen bij letteren.¹²

Eind van dat jaar komt Lizzy in Leiden wonen, net terug van een buiten-

landse reis. Haar broer heeft kamers voor haar geregeld boven een winkel aan de Nieuwe Rijn (83),¹³ een woonruimte die Lizzy in haar dagboek ‘allermiserabelst’ noemt. ‘Maar we konden geen huis inrichten voor we wisten of moeder ’t klimaat kon verdragen.’¹⁴ Zo luiden de eerste regels over Leiden.

Van het eerste dagboek staan hieronder alleen de passages die betrekking hebben op haar studietijd in Leiden. Het tweede dagboek heb ik vrijwel integraal overgenomen, op een paar passages na die gaan over haar reizen naar het buitenland of uitwijdingen over activiteiten, veelal buiten Leiden. De dagboekpassages die ik heb weggelaten worden zo [...] weergegeven. Woorden of zinnen die ik niet kon lezen, geef ik aan met vraagtekens tussen vierkante haken [?]. Tussen vierkante haken staan ook mijn aanvullingen, veelal woordverklaringen, en samenvattingen van passages die zich buiten Leiden afspelen. Verder heb ik de zinsbouw en het woordgebruik van Lizzy overgenomen, alleen heb ik de spelling aangepast, dus geen ‘sch’, zoals in ‘mensen’, of dubbele klinkers zoals in ‘eene’, of uitgangs-‘ennen’. Hier en daar zijn punten en komma’s ge- of verplaatst.

Het eerste dagboek

LIZZY'S EERSTE JAREN ALS LETTERENSTUDENT

Ik begon dadelijk de studie in oude talen, waar ik altijd veel van gehouden heb. Maar ’t viel me gauw tegen. Sedert Cobet doet men in Leiden, schijnt ’t, niets anders dan tekstkritiek, zo was tenminste ’t college van prof. Van Leeuwen. Dat van prof. Hartman had niets te beduiden, eigenlijk gymnasiaal onderwijs, een bombast. En waar ’t mij eigenlijk om te doen was: oude geschiedenis, kunstgeschiedenis, antiquiteiten, dat werd eenvoudig niet gegeven. Een professoraat daarin behoorde nog tot de vrome wensen! Heerlijk vond ik ’t een vrij college te lopen bij prof. Fruin.¹⁵ Het was zijn laatste jaar! Wat ik genoot van die colleges! Bij prof. Land liep ik een college filosofie, maar hoe geleerd hij ook was, hoe ik hem als mens hoogacht en liefheb, aan zijn filosofiecollege besteedde hij niet de minste moeite: hij las een oud dictaat voor, veel te vlug om door ons begrepen te worden.

Wij leefden ons nogal gauw in in Leiden. Bij oom was ’t altijd gezellig. Maar ’t meest hadden wij aan de Lands. Moeder had ze in Champéry [Zwitserland]

leren kennen, en ze waren allerliefst voor ons. Ze hielden een prettig, gezellig huis [Breestraat 70]. Alles was er gedistingeerd: de inrichting, hoewel volstrekt niet over luxueus, de fijne toon die er heerste, de mensen die men er aantrof. Het was ons een genot, daar aan huis te verkeren, de twee jaren dat wij nog in Leiden tegelijk met hen woonden. Lou¹⁶ werd een lieve vriendin voor mij. En een van de eerste dagen in Leiden al leerde ik bij haar mijn lieve vriendin Tin Vreede¹⁷ kennen. Wij voelden ons dadelijk tot elkaar aangetrokken; en sinds die dag verbindt ons een hartelijke vriendschap, die steeds inniger wordt en die, God geve 't, door niets ooit verbroken zal worden.

De 25^e november was er een bal bij de Vreedes, waar ik mij best amuseerde. Het eerste bal, dat ik als volwassen meisje bijwoonde, door niet vele gevolgd! Daar verlangde ik ook niet naar maar een enkele maal vond ik het erg gezellig. In de winter gingen we een enkele maal naar Den Haag en eens naar Amsterdam. [...]. We zagen voor 't eerst het goddelijke Rijksmuseum.

Begin – 5 – mei was er een allergezelligst bal bij de Lands. Half mei trokken wij in het aardige bovenhuis dat wij gehuurd hadden, maar één huis van de Vreedes af! Ook op de Nieuwe Rijn [66a]. Het was niet groot, maar gezellig, en mooi ingericht. We hebben er een heerlijke grote woonkamer, een lief salonnetje, een heerlijke slaapkamer. Gerard en ik ieder nog een prettige zitkamer, kortom alles wat we nodig hebben. Mietje kwam weer bij ons terug, maar de arme Flock was te oud.¹⁸ Hij werd in Arnhem begraven. We waren dolblij onze meubels weer terug te zien. We leken wel kinderen, zo verrukt waren we over ieder stuk.

Gerard studeerde chemie, wat hem heel goed beviel. Mij bevredigde mijn studie volstrekt niet. Ik had bijna niets gewerkt de hele winter, of het was voor 't college Fruin. Ik was erg ontevreden over mezelf.

[In de zomer volgt een reisje naar Leeuwarden en Arnhem en vervolgens voegt ze zich bij haar moeder in Zwitserland. Op 10 september keert Lizzy weer naar Leiden terug.¹⁹]

VAN DE WINTER VAN 1894-1895 TOT HET KANDIDAATSEXAMEN LETTEREN IN 1897

Zo gauw ik in Leiden was begon ik een groot tafelkleed (tuin) voor frau Hagenbach te werken, dat eerst de volgende zomer afkwam! Ik was erg in

tweestrijd wat te doen, omdat mijn studie mij volstrekt niet beviel. Uiteindelijk besloot ik Nederlandse letteren te gaan studeren – en daar heb ik geen spijt van gehad. Ik werkte vrij wat, deze winter. Ging van tijd tot tijd naar Den Haag, danste een enkele maal. In oktober was ik een week of vier ziek, wat mij een flinke knak gaf. Tin zag ik bijna dagelijks. Het was de laatste winter van de Lands in Leiden.²⁰ Met Kerstmis kwam Lou's aanstaande over.²¹ Hij beviel ons niet – aan geen van ons allen. Moeder had in 't voorjaar tweemaal influenza, maar kwam het gelukkig goed te boven. [...] Moeder en Gerard gingen 9 juni naar Klosters [Zwitserland]. Ik bleef nog in Leiden, ging van 14-17 naar Arnhem ter ere van Co's engagement. Ik had hen al eens samen gezien: in mei was Co in Haarlem en kwamen wij in Lisse samen en hadden een gezellige middag met elkaar. Toen ging ik te Leiden bij de Mullers logeren [Oude Vest 45], die allerliefst voor mij waren, om de maskerade²² bij te wonen. Het was een heel mooie maskerade: prins Maurits in Bergen op Zoom 1622, na 't ontzet. En ik amuseerde mij best. De 28^e ging ik uit Leiden.

[Lizzy voegt zich bij moeder en broer in Klosters. Op 26 september 1895 is zij weer terug in Leiden en maakt in haar dagboek een paar losse aantekeningen, zoals dat professor Fruin dikwijls bij haar kwam – 'daar was ik niet weinig trots op' – en zij bij hem.

15 januari 1896 promoveert Leida Nijland,²³ als eerste vrouwelijke student in Leiden, en Lizzy mag haar paranimf zijn. Verder volgt ze colleges archeologie bij A.E.J. Holwerda. In maart 1897 doet Lizzy tentamen bij P.J. Blok en P.L. Muller, beide met de beoordeling: 'goed', en op 30 april tentamen 'bij oom' (J. Verdam). Op 7 mei behaalt zij haar kandidaats: 'Ze dachten dat ik cum laude zou krijgen, maar ik was te zenuwachtig en overwerkt.'

DE EERSTE RECHTENSTUDENTE IN LEIDEN

28 mei maakte ik visites bij de rechtenprofessoren, omdat ik hierin wilde gaan studeren. Ik had geen zin verder aan Sanskriet enz. te gaan doen. En Gerard bracht me op 't idee staatswetenschappen te gaan studeren, waar ik voor mijn geschiedenis veel meer aan heb.

Ik had er dadelijk een grote lust in en daar 't plan ook prof. Blok en Muller beviel, besloot ik 't door te zetten. Ik ging naar prof. Greven, Van der Vlugt

en Fockema Andreae. Ze waren allen zeer voorkomend, hadden niets geen bezwaar. En ze waren 't er alledrie over eens dat ik best kon doen, zonder colleges te lopen. Verder gaf Ap Vreede²⁴ mij alle mogelijke boeken en goede raadsslagen. Zo was ik dan geëngageerd.

29 mei visite bij prof. Fruin, die erg ingenomen was met mijn rechtenplan. Hij zei dat 't de enige ware weg was, dat een historicus econoom moest zijn enz. Ik was erg blij met zijn oordeel. Nu sta ik vaster dan ooit in mijn schoenen.

[Dan volgt weer een vakantie in Zwitserland en komen we uit dit dagboekdeel niet veel meer te weten over haar studie. Zij pakt de draad pas weer op in januari 1899, in een nieuw schrift. Aanvankelijk had ze dit schrift bestemd om er de reis naar Italië in te beschrijven, die ze in de winter van 1897-1898 had gemaakt, maar daar komt het niet van.]

Het tweede dagboek

HET NIEUWE JAAR – 1899 – VAN DAG TOT DAG,
TOT DE DOOD VAN PROFESSOR FRUIN

1 januari 1899: 't Zal nog wel een tijd duren voor ik er toe kom, de Italiaanse reis bij te schrijven. Dus zal ik dit jaar maar weer beginnen geregeld dagboek te houden. Gistermiddag probeerde ik prof. Fruin een bezoek te brengen, mij dunkt zo'n laatste dag van het jaar moest ongezellig zijn voor zo'n eenzame, oude man. Maar hij was uit. In dat gure weer. Toch kranig voor een man van vijfenzeventig! Tin en ik gingen naar Cor Lodder, die bij haar moeder logeert. Meesje 'was een erg mens geworden', en had voor zijn negen maanden een verbazende drukte.

Een oudejaarsavond vol avonturen. We zochten een uur naar een ring van mij, die eindelijk bleek in mijn zak te zitten! Toen een ware ontploffing van kastanjes, die ik zo snugger geweest was te poffen zonder ze in te snijden. 't Vloog mij alles in mijn gezicht, en die heerlijke kastanjes door de hele kamer verspreid. Om half elf werd er razend gebeld. Zeker een belletje, dacht Mietje. Ze zou maar niet open doen. Maar ik had toch medelijden met de arme stakkerd die misschien buiten in de regen stond. Twee heren Vreede. Mietje dacht, geloof ik, dat ze me kwamen schaken. Mat al pratende en Ap

met veel strijkages op 't toneel. Ik begreep er niets van. Mat zei maar niets als: 't is idioot.' Ze aten oesters en hadden geen citroenen! Ik haalde er drie uit de kast, onze hele schat, die ze in hun zakken stopten. *Exeunt* [zij verlaten het toneel].

Vanmiddag allerlei visites, onder andere Carla en Zaalberg. Vanavond dineetje bij Vreede ter ere van Tin.

2 jan. 't Was heel gezellig: Cor en Lodder, Ina van Rhijn, oom Boot. George Vreede had gelukkig eens gelegenheid over de hofmaarschalk te praten. 't Is jammer dat Annetje Slotemaker er niet was: die kan ook zo heerlijk Haags praten, de stakkerd. Zij zit nu in een paar vochtige kamertjes op 't Noord-einde. Tin had een beeld van een almanak van haar oom Oosterzee gekregen, door drie kunstenaars ontworpen.

Vandaag is Marie Heringa bij ons. Ik ging Tin feliciteren. Ik had een etsje voor haar uitgezocht, dat mijzelf eigenlijk niet beviel: een vrouwtje dat netten boet, van Israëls. 't Figuurtje was mooi, vooral de handen, de armen. Maar het gezicht afschuwelijk. Daar maken ze tegenwoordig hoe langer hoe minder werk van; alles is figuur, houding. Ik vind het onzinnig. 't Interessantste van een mens is toch zijn gezicht. Tin vond het ook en wil 't liever ruilen.

Annina Burckhardt schreef, dat een klein meisje in de Beckenhof is gekomen. God make het gelukkig en goed.

3 jan. Een invitatie bij Zaaijer voor vrijdag, de zoveelste van 't winter. Ik kan niet gaan. Gerard gaat.

Tin en Ina kwamen theedrinken. Ik heb 't jaar ingewijd met smoorverkouden te zijn.

4 jan. Tin kwam moeder al haar cadeautjes laten kijken. Die oude grootje had een beelderig kleedje voor haar gewerkt en zo keurig gemerkt!

5 jan. 't Lijkt wel zomer. In een ogenblik was het in mijn kamertje bij de 80 graden [Fahrenheit]. Zo'n winter hebben we nog nooit gehad! Ik zit met open raam. Hoe goddelijk moet het nu in Rome zijn. Frau Von Butler en Else hebben nog niets als kaarten gestuurd. Een wolkeloos blauwe hemel. Gerard gaat vanavond naar Martin, een muziekavondje. Ik heb geen tijd. Een brief van M. Courtot. Wat is Marseille toch mooi.

6 jan. Gèr kwam heel laat thuis. 't Was nogal aardig geweest. Cor Verdam had zeer goed gespeeld. En de Martintjes en Truus aardig gezongen. Verder waren

Illustratie overgenomen uit:
Eene halve eeuw, 1848-1898.

XVIII

DE VROUWEN-BEWEGING

DOOR

JONKVROUWE JELTJE DE BOSCH KEMPER

oom en tante er, mevr. Van de Poll uit Zeist en prof. Blok, met wie Gerard heel gezellig had zitten praten. Willie Martin²⁵ kwam vanmiddag. Hij was aan de ene kant dolblij dat moeder zijn zeegezichtje gekocht had en dan deed hij weer, of 't eigenlijk veel te goedkoop was! Mevr. Van de Poll zou hem een lijst cadeau doen, daar zou hij een groot stuk voor de vierjaarlijkse²⁶ in schilderen en daar zou hij dan *f* 600 voor vragen!! Een gekke jongen. Maar een knap schilder wordt hij misschien wel.

Vrijdag geeft moeder voor de aardigheid Italiaanse les aan Lien Zaalberg. Lien is snugger, en moeder heeft er plezier in. Nu zal er nog een ander meisje meekomen, juffr. Damsté.

Vanavond een brief van Grace Lampen-Morgan uit Pau. Haar moeder is nu ook gestorven. Maar ze schijnt heel gelukkig met haar man. Ik zit naar moeders portretten te verlangen. Ze zijn zo goed. Ik ben dolblij dat we nu voor altijd zo'n goed portret hebben. En ze ziet er zo gezellig jong en knap en gracieus uit, met haar 51 jaren. En zo vrolijk!

En verder zit ik Romeins recht te blokken. Ik ben in een *Halve Eeuw*²⁷ ver-
eeuwigd, altijd zonder naam, als 't meisje dat in de rechten studeert!

7 jan. Gerard kwam vanmorgen thuis met verhalen over zwaarwichtige
gesprekken die ze over onze financiën hadden gehouden. 't Zal wel weer op
een tweede lening van Van Hall uitlopen, meende men. Zou lelijk zijn en dat
[terwijl volgens] Pierson,²⁸ wiens boek ik nog juist las, dat 't koste wat 't wil
er nóóit een deficit mag zijn.

Willie kwam eens naar zijn schilderij kijken. Het is heus heel aardig: een bom
in zee met bewolkte lucht, alleen om het zeil heen heeft hij wat geknoeid,
misschien gaat het eruit met vernissen. Ik heb hem zo geplaagd dat hij de
deur uitliep. Ik heb hem gevraagd of hij mij niet eens schilderen wou. In
grote woorden: 'Nee, jij bent veel te lelijk.' 'Willie, je bent niet op de hoog-
te van je tijd, tegenwoordig schildert men alleen lelijke dingen. Wil je niet?'
'Nee.' 'Dan ben ik niet lelijk genoeg.' Hij heeft aan moeder verteld dat 't 't
interessantst was, vanachter door een schilderij te kijken. Dus zullen we het
maar omgekeerd tegen de muur hangen met een kaartje erachter! Mijn
koningin van Pander vind ik iedere dag mooier, zo fijn, fier, nobel.²⁹ En dat
licht. En de eenvoudigste middelen. De insnijdingen hebben ternauwernood
diepte.

Zondag 8 jan. Canna Popta³⁰ kwam opeens opdagen. Ze is al sedert decem-
ber hier conservator aan het Natuur Historisch Museum. 't Is toch een flink
schepsel. Ze is van Basel, waar ze niet promoveren kon, naar Zürich getrok-
ken, waar geen plaats was, en toen naar Bern. Daar is ze dan gepromoveerd.
Ze is zo goed voor dat ongelukkige zusje.

9 jan. Maandag. 't Is een winter als aan de Riviera zo zacht. Moeder en
Gerard gingen naar Katwijk.

Er kwam een brief van frau Meijer. Zo troosteloos over de dood van haar lie-
veling, mijn arme Grete. Brauer is nu in Wittenberg. Het kindje is flink en
lief. Gelukkig!

Er staat een mooi stuk van Knappert in *De Gids* over godsdienstonderwijs.
Als 't godsdienstonderwijs in een hoek geschoven wordt als tot nu toe, zegt
hij, zal 't niet alleen gedaan zijn met de bijbelse ontwikkeling, die een
beschaafd mens zo nodig heeft, als enig andere, wil hij genieten van kunst en
literatuur, maar ook met de godsdienst, die een zaak van het gemoed is, die
opgekleefd moet worden. Dat is zo waar. Wij in onze jeugd hebben te veel

geleden onder de reactie tegen de orthodoxie. Niemand was daar schuld aan – maar 't heeft naar mijn idee een onberekenbare ellende over de wereld gebracht. Voor die toon van wanhoop die tegenwoordig overal doorklinkt, die angst voor de dood, die algemeen begint te worden, dat cynisme aan de andere kant. Ik denk daar tegenwoordig veel over.

10 jan. Dinsdag. Toen ik vanmorgen over de Breestraat liep, voelde ik opeens een hondensnuitje tegen mij aan; Phylax³¹ maakte een wandelingetje, en moest mij eens even begroeten. Op zijn manier voerde hij een heel gesprek met mij. Wat zijn honden toch allerliefst en aanhalig. Moeder zei juist ook: hoe Flock na de dood van onze vader altijd bij papa's stoel zat en als er iemand in die stoel zat, likte hij hem de handen zoals hij 't vader deed.

12 jan. Woensdag. Een brief van frau Von Butler uit Rome. De arme baronesse is melancholiek, geloof ik. Arm mensenkind. Zo goed en nooit gelukkig. Ze weet niet te genieten, en toch zou ze er zo toe in staat zijn met haar hoge intelligentie en haar grote hart.

14 jan. Zaterdag. Tin bracht een heerlijk pak *Studio's*. 't Heerlijkste tijdschrift dat ik ken. Die akelige N. Land heeft zich in Antwerpen doodgeschoten.³² Arme ouders!

16 jan. Een fuifje van Annie Cremer, dat ze geëngageerd is met een Röell.³³ Ik hoop dat 't geschikt is; 't is zo'n aardig meisje. Maar met zo'n fortuin heeft ze honderd kansen tegen één in haar ongeluk te lopen. 5 febr. is er receptie.

18 jan. Woensdag. Gerard kwam thuis met treurige boodschap dat Fruin erg ziek is. Ik ging dadelijk vragen. Het is zondag opeens gekomen. 't Schijnt wel iets van een beroerte te zijn, maar verlamd is hij niet. Maar hij is nog volstrekt niet bij kennis geweest. Ik hoop zo van harte dat hij beter wordt. Wat zou ik hem missen. Was ik nu de vorige week nog maar eens bij hem aangelopen. Moeder zit de hele dag altijd zolang er geen bezoek komt, en dat komt er veel, dat prachtige tafellakentje te borduren; boeketten edelweiss op wit linnen. En ze borduurt het zo prachtig. En daarbij zit moeder verzen van Dante en Petrarca uit 't hoofd te leren. 'Anders hebben mijn hersens geen werk.' Ze is toch merkwaardig. En ze zegt ze zo mooi op: zo'n mooie klankrijke stem en zo'n intonatie.

21 jan. Zaterdag. Met prof. Fruin gelukkig een beetje beter. Maar men schijnt te vrezzen, of wel ooit zijn hoofd weer in orde komt. Dat zou vreselijk zijn! Morgen moeten we naar oom, voor zijn verjaardag. We kochten

een prachtige foto naar de anatomische les voor hem.

22 jan. Zondag. Bij Verdam gegeten. Vrij vervelend.

24 jan. Dinsdag. 't Kleine zusje van Louisa Domela Nieuwenhuis is gestorven. Arme Louisa. Ze hield zo dol van 't kind.

Zondag liep ik uit de kerk juffr. Scholten naar huis. Ik geloof dat ze een *penchant* [voorliefde] voor me heeft – ik heb er een voor haar. Ze lijkt me de echte dochter van haar vader: de grote dogmatische theoloog. Ze heeft ook zoiets deftig, dogmatisch, vrijzinnig: alsof ze geen ogenblik in twijfel is over iets. Ik liep even bij Fruin aan, maar och, het schijnt heel naar te zijn. Hij is vreselijk onrustig en schijnt op het ogenblik eigenlijk krankzinnig te zijn. Hij wil niemand zien, valt vreselijk uit, tobt over zijn werk. En hij is anders zo kalm en vriendelijk en zachtzinnig. 't Is vreselijk.

Tin is naar Den Haag, naar grootje.³⁴ 't Gezwel is doorgebroken. Arme grootje, ik ben bang dat 't mis loopt. Als 't nu maar niet lang duurt. Overal narigheid.

Ik denk tegenwoordig altijd aan dood en einde van alles. Ik vind het zo vreemd dat ik, nu zo gezond en sterk, ook eens weg zal zijn, een hoopje as, of ik er nooit geweest was. Ik hoop dat 't nog niet heel gauw zal zijn. Want ik moet mijn weg nog maken. Er moet iets van mij blijven leven. Dat is ook wel een beetje de reden waarom ik dit schrijf. Ik stel mij altijd voor hoe misschien een achter, achternichtje over 100 jaar deze bladzij vindt en er in lezen zal en zich verbazen zal, dat zo'n oud, oudtante, nu allang dood, ook eens jong en bloeiend was. Gerard moet niet laat trouwen, 't is niet goed. Hij moet als God wil, zijn kinderen en kleinkinderen zien opgroeien. Als ik mijn examen gedaan heb en meer tijd heb, ga ik hierin mijn hele omgeving beschrijven, al die professoren, die later niets meer dan een naam zullen zijn. Wie weet wie het later eens opslaat, en interessant vindt.

Zondagmorgen 29 jan. Gisteravond bij Hartevelt gedanst. Het werd heel laat. Om drie uur ging ik stilletjes naar huis. Ik danste weer verwoed. Het zit in mij, geloof ik. Walsen vooral is heerlijk! Dan heb ik het gevoel of al mijn ledematen aan touwtjes hangen. Ik soupeerde met dr. Hartevelt. Dozy's waren er, De Vries'en, Rümke's, Leembruggens, enzovoort.

Wat een tegenstellingen. Aagje kwam bij Mietje en vertelde dat Fruin er niet meer was. Ik ging er heen. Deze morgen om half acht is hij in een benauwdheid gestorven. Men moet dankbaar zijn, maar 't is hard. Ik zal hem erg missen.

Bladzijden uit Lizzy's dagboek. IIIV,
Archief E.C. van Dorp, inv.nr. 377.

1899-9.

Dondagmiddag. De jongen
Gisteravond bij Kerkveld gedenkt
het week heb laat om drie een pij
in schilkeje ogen hies. De danst
jeen beveded. Het ket en mij, geloof ik
valken vooral in heulijke! Mer heb ik
en gevoel of al mij levematen aan
tuurtye heye. De sonpunde mit de
Kerkveld. Jorij's wamen en, de brieven,
Kiecke's, Kiecke's, en.

Wat en heye schilkeje. Raffe kwam
de. Mijty en verhelde dat hies wat
thuis in. Hevinge den. Oog moegen
en heft kelt in hij in een veroverheid
gestoben. Men moet dancken tein, men
in hart. He tal hem en meison

Woensdag. Gisteravond moeckte hij teit die
reuen. He had bedankt. Beha't heit
vint. He vollen mij ellendig. Maar ik
wond mij op de danste als behekt.
He had een hefel heb hebrij, praek een
jonge medicus. Koolemans Beynen, zoon
van een wetenschappelijke heijon - he tein
x mit bek en allerliefste jongen. Heide

had begroeven. Hij praatte heel aardig. Maar
ik mag hem niet. Hij heeft een v. l. gezicht.
En nu hebben wij onder Fruin begraven.
Ik kon mij niet begrijpen, dat nu alle week
kist hem voorgoed was bracht met alles wat
hem toe beminnele. He maekt, die kleij, oude,
grote man! Hoe graag zat ik bij hem op
zijn stille, ruime studeerkamer, met de
dan en zijde van de kachel, en ik aan
de andere dan. praatte hij over alles, wat
hij maar denken kon, dat mij interesseerde.
Hij weet mijn studie, reizen, kunst, kunst!
En dikwijls kwam hij ook bij mij; ik
weet nog zo goed de laatste maal, ik had hem
bloemen gestuurd op zijn verjaardag en
eerst stuurde hij mij een briefje, zulk een
allerliefst briefje, en toen kwam hij zelf.
En wij verwonderden ons allen hoe jong hij was,
hoe fris. Met
he + tein liege, heb idee, Heame, zeg ik
hem niet weer. He aan id hij was. He. heb
heo klein en veijig, de men, den, was over
Heet tey lofpen, maar welk en taal!
He tein college. He kalen, in te begin

Woensdag. Gisteravond moest ik bij Veit dineren. Ik had bedankt, maar het hielp niet. Ik voelde mij ellendig. Maar ik wond mij op en danste als behekt. Ik zat aan tafel heel aardig naast een jonge medicus, Koolemans Beynen, zoon van een wetenschappelijke majoor – zo zijn er niet veel – een allerliefst jongen. Miedema zat tegenover mij. Hij praatte heel aardig, maar ik mag hem niet. Hij heeft een vals gezicht.

En nu hebben wij onze Fruin begraven. Ik kon nog niet begrijpen, dat nu die wrede kist hem voorgoed wegbracht met alles wat hem zo beminnele maakte, die kleine, oude grote man! Hoe graag zat ik bij hem op zijn stille, ruime studeerkamer, meest hij aan de ene zijde van de kachel en ik aan de andere. Dan praatte hij over alles, wat hij maar denken kon, dat mij interesseerde. Zijn werk, mijn studie, reizen, kunst! En dikwijls kwam hij ook bij mij; ik weet nog zo goed de laatste maal, ik had hem bloemen gestuurd op zijn verjaardag en eerst stuurde hij mij een briefje, zulk een allerliefst briefje, en toen kwam hij zelf. En wij verwonderden ons allen hoe jong hij was, hoe fris. Met

Gerard praatte hij over chemie of 't zijn eigen vak was. Daarna zag ik hem niet weer. En nu is hij weg! Hij leek zo klein en nietig, als men hem zo over straat zag lopen, maar welk een ziel! In zijn colleges, zo kalm, in 't begin dacht men koud, zo keurig, zo geregeld, duidelijk. Maar toen merkte men opeens hoe zijn ziel lag in de kalme woorden. En soms ook begon zijn stem te beven en kwamen er tranen in zijn ogen.³⁵ Dat was als hij sprak over de dood van Mary en Willem III. Die had hij lief. En zijn partijdigheid was, zoals Blok nog aan zijn graf van hem getuigde, veroverd geheel en al, op zijn ziel, vol hartstocht en verering. Hij was niet partijloos. Na ieder college maakte hij een praatje met ons drieën en liet ons uit. Wat zal er van dat stille huis [Steenshuur 9] worden?³⁶ B. Bok kwam over uit Den Haag en bleef koffie-drinken. 't Trof ongelukkig dat juist mevr. Oosten en juffr. De Perrot er waren. Ik ging naar prof. Van der Vlugt, die allerbeminnelijkst was; en repeteerde toen voor het laatst bij Colenbrander, die vond dat ik er genoeg van af wist.

Verleden zaterdag waren Keetje Vissering en Maria Westendorp bij ons, dat was erg gezellig. De koningin had ook een krans gezonden. Ere hare piëteit! Blok sprak mooi. Hij had hem lief.

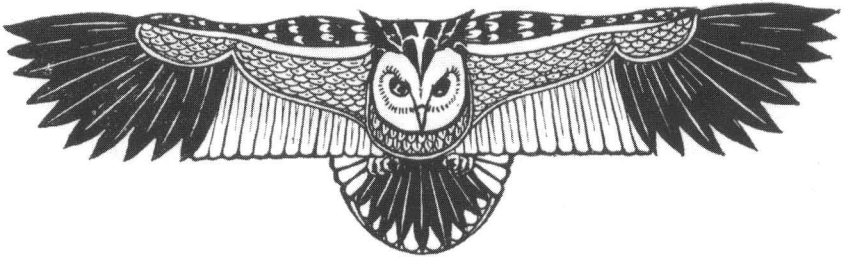
HET KANDIDAATSEXAMEN IN DE RECHTEN

3 febr. Mevr. Oosten stuurde mij 't *Handelsblad* met een prachtig artikel van Muller.

Gister heb ik mijn professoren eens afgestapt. Van der Vlugt was verbazend aardig, *gentlemanlike!* Fockema Andreae, als altijd. Bij Oppenheim ging ik het tentamen aanvragen. Hij zei geen woord meer dan nodig was; en bij het weggaan: ik wens u goed succes, met een gezicht alsof hij evenlief gezegd had: stik. En pof de deur toe. Een jood blijft toch een jood. 't Was de eerste maal dat het mij overkwam, dat een professor mij niet de trap af begeleidde – niet eens mine maakte hij, om me tot de trap te brengen. Greven was een beetje uit zijn humeur, geloof ik. Hij heeft van die malle ideeën dat een meisje voor al geen betrekking moet zoeken. 't Beloofd wat voor 't examen. Hij wordt zo kwaad, zegt men, als men hem tegenspreekt, en ik ben van plan hem tegen te spreken! Vanmiddag op Tichelaar afsteveneren.

12 febr. Zondag. Nu is het examen achter de rug en 't schijnt goed, al had ik er zelf geen idee van. 't Waren nog dagen van hard werken. Donderdag-

Illustratie overgenomen uit:
Eene halve eeuw, 1848-1898.

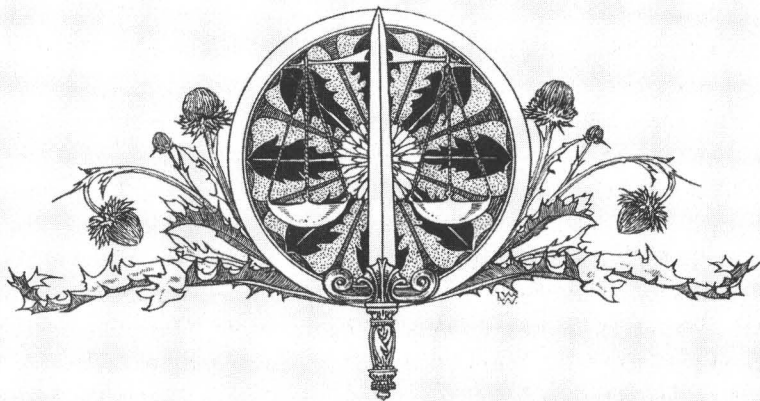
middag (9 febr. 1899) deed ik het. Moeder ging juist uit, bijtijds, zo kon ik heel ongemerkt de deur uit. Tin bracht mij en was veel zenuwachtiger dan ik. Ze raffelde in ene door. Ik was over alles heen, zoals altijd bij zulke gelegenheden. Ik liep als in een droom. De heren waren zo beleefd mij bijna geen ogenblik te laten wachten. De kleine Oppenheim, zo op en op een Jood, met zijn rare uitspraak, troonde als president. Naar mijn eigen idee zei ik niets als domheden, behalve heel gewone dingen. Tichelaar vroeg eigenlijk alleen over koop en huur, Greven alleen over geld, dat vond ik vervelend. 't Is eigenlijk ontmoedigend wanneer men zolang gewacht heeft, in een groot uur afgemaakt te worden. Dat was 't nu eigenlijk wel niet, want ik kreeg een judicium dat, schijnt 't, heel mooi was. Met Tin en Anna ging ik naar huis. Ik liep het hele Rapenburg af te brommen, ik voelde me eigenlijk doodongelukkig. Moeder zat heel kalm thuis haar kas op te maken. Ik zei eerst, moeder mag ik een kopje thee en toen *candidata facta sum*.

De Schipbreuk werd juist opgevoerd, ter ere van het heuglijke feit zijn we daar heen gegaan. 't Was weer door het dolle heen. Catharina van Rennes³⁷ zong 't even aardig als altijd. Ze voerden ook op 't humoristische sextet van Mozart. Dat is onbetaalbaar; er is geen touw aan de melodieën vast te maken. Ze spelen vals, vallen verkeerd in, spelen decrescendo als men crescendo verwacht en omgekeerd. Ik vertelde niemand 't nieuws, 't was een ware komedie. Carla en Zaalberg wisten dat ik 't gedaan had en dachten nu, dat ik gedropen was! Willie was ook al gekomen. Ik zag er zeker een beetje overspannen uit, wat ten gevolge had, dat hij dacht dat ik gehuild had. Hij vloog naar boven, waar Gerard hem een half uur voor de gek hield. Eindelijk hielp ik hem uit de brand. En 's avonds verraste hij me als een troubadour uit de oude tijd met een prachtig gedicht – in de 21e eeuw van kanttekeningen voorzien. De ooms

waren één en al verbazing. Maar het meest onvergetelijke gevoel kreeg ik eigenlijk eerst later, toen ik een beetje van de moeheid bekomen was. Van prof. Fockema Andreae kreeg ik een heel vleidend briefje, waaruit ik ook merkte dat ik goed geweest was. Zowaar kwamen mij vrijdag mr. en mevr. Tiele feliciteren. Ook mevr. Veit en prof. Blok en veel anderen. Die goede Blok, hij is toch zo sympathiek. Hij is veel grijzer geworden sedert Fruin dood is. En die eeuwigdurende zorg om zijn vrouw zal er ook wel toe bijdragen.³⁸ Ik zit midden in de bloemen en word gefêteerd alsof ik een hele feniks was. 't Is toch belachelijk. Van heinde en ver kaartjes van mensen die ik nauwelijks ken. Maar 't mooiste had gister plaats. Ik ging naar prof. Van der Hoeven en Oppenheim, om naar hun colleges te vragen; met een soort gevoel van mijn *quant à moi* [eigenwaarde] te moeten houden, een erg weerbaar gevoel. Prof. Van der Hoeven was allerbeminnelijkst, niets op te zeggen. Hij woont in een griezelig somber huis [Rapenburg 22]. Maar 't mooiste was bij Oppenheim. Ik dacht dat hij heel ijzegrimmig [als een iezegrim, een knorrepot] zou zijn. In plaats daarvan ontving hij me met een salvo van loftuitingen: mooi examen, prachtig judicium, goed jurist, als een meisje studeert, moet ze iets bijzonders zijn, dan moet ze examen doen zoals u. Hij zou me graag altijd helpen, als iets mij niet duidelijk was. Of ik zijn vrouw een visite kwam maken enzovoort. Ik was bepaald overbluft van zoveel vriendelijkheid. Enfin, ik vond nu opeens dat ik het gewonnen heb bij die heren juristen. *Glück auf* [succes!]. Vandaag bij de Visserings hebben we al afgesproken dat ik maar griffier bij de Kamer zou worden! Dan heeft men 7 maanden vakantie, dat was wat voor moeder. Altijd reizen! Vandaag zijn we met Tin naar Den Haag geweest om de verzameling Mesdag te zien.³⁹ [...]. Bij de Visserings dronken we koffie en gingen toen in een orkaan naar Scheveningen. 't Duin was prachtig en die sombere en toch zo scherp gekleurde stormstemming. [...]. Nu zit ik thuis doodop op Gerard te wachten, die Jo Crol is gaan opzoeken. Nu ga ik met grote ijver aan mijn doctoraal. Ik voel me zo gedesavouerd [niet erkend]. Ik zal blij zijn aan de slag te gaan. Zal ik het gaan kunnen klaar-spelen?

Maandag 13 febr. In alle haast een stukje samengeflanst voor de *Minerva*.⁴⁰ Een jongetje dat in de maskeradecommissie zit, en eens in oude paperassen gekeken heeft, verbeeldde zich dat hij een heel nieuwe kijk op de stichting van onze universiteit gekregen had. Philips had de stichtingsbrief onder-

Illustratie overgenomen uit:
Eene halve eeuw, 1848-1898.

VIII

RECHTSWEZEN

tekend. 't Was fraai. Daar kon ik niet op zwijgen!

Dinsdag voor 't eerst college, in 't klein auditorium. Heerlijk is dat. Er zijn zowat 70 studenten, maar daar geef ik absoluut niet meer om; ik geloof dat ik met een heel air binnen ben gekomen.

't Klein auditorium is een heerlijk lokaal: zo hoog en ruim en die prachtige gotische vensters. Als Johannes Azier mij verveelt, die voor de 17^e maal veroordeeld wordt, omdat hij in kennelijke staat van dronkenschap op de openbare weg is gevonden, dan ga ik naar die heerlijke vensters kijken, waar voor eeuwen al die nonnetjes naar keken en daarna zoveel geslachten van studenten en professoren. Men voelt, dat men een deel van de geschiedenis [is] als men daar zit! Ik was echt een stukje geschiedenis toen ik binnenkwam – 't eerste meisje dat ooit die colleges bijwoonde. Iedereen hield zich natuurlijk alsof hij mij niet opmerkte en toch wist ik dat 70 paar ogen afwisselend op mij gericht waren.

't College erfrecht van Tichelaar is, dunkt me, vrij droog. Dat burgerlijke rechtsvordering van Fockema Andreae ook: ik hoor hem liever in zijn histo-

rische colleges, die hij in zijn gezellige studiekamer geeft. Hij is een echte Fries met die gezonde gelaatskleur, die alleen de Friezen eigen is; knap met een grijzende baard à la Napoleon III. Hij geeft mij altijd de indruk middelmatig te zijn al is hij verdienstelijk op het gebied van historisch recht. Zijn vrouw is een kleine levendige Friezin, die van de 'meiskes' en 'buuten' praat. Tichelaar is een klein, lelijk, verlegen mannetje met een dikke snor van onzekere, blondachtige kleur. Hij is heel duidelijk, maar ik geloof niet dat er iets origineels in hem schuilt. Voor examineren is hij heel prettig. Deze twee colleges zijn zolang in plaats van prof. Asser gekomen. 's Middags geeft Van der Hoeven strafrecht: een kolossale man met een bleke kleur en kaal hoofd en een dikke snor. Hij heeft een ongegeneerde spraak en is een beetje sarcastisch bij de antwoorden die men hoort geven en de vragen die men hoort stellen. Heus geen wonder. De Van der Hoevens gelden voor erg ambitieus; ze zijn arm en willen er komen.⁴¹ Ik ben zo zeker alsof ik het op papier had dat Goor van der Hoeven⁴² Tin gevraagd heeft. Ik dank de hemel dat ze hem niet genomen heeft; hij is allesbehalve sympathiek.

't Laatste uur is zeker verreweg 't interessantste college: Oppenheim, staatsrecht. Ik houd ook het meest van staatsrecht. Hij is ongelooflijk levendig, loopt van voor tot achter 't auditorium door, zegt alles vier keer achter elkaar: 'Ik zeg: in de grondwet – ik zeg, in de grondwet van '48 – in de grondwet van '48, zeg ik' – enz. Hij vraagt bij voorkeur jongelui met papa's die ook jurist zijn, maar och, dat loopt meest ongelukkig af.

Ik ga vliegend werken, ik heb een verbazende werklust. Ik heb Oppenheims vrouw ook een bezoek gebracht, maar zij was uit.

Ik had al plan watjes in mijn oren te stoppen op zijn colleges, zo schreeuwt hij, maar daar schijnt men ook al aan te wennen.

Van alle kanten krijg ik nog complimentjes voor mijn examen; ik zal dus maar dankbaar aannemen dat 't mooi geweest is. Kaartjes en brieven heb ik zonder tal gekregen, zo ook van mijn oude rector Goslings. Het spijt mij zo dat ik 't Fruin niet meer heb kunnen vertellen; wij hebben er zo dikwijls samen over gepraat. Nu ligt hij daarbuiten. Kort is 't leven.

Willie Martin komt bijna iedere avond aangelopen; zit dan op de piano te trommelen, tot ik hem wegstuur; en snijdt dan nog een uurtje op over zijn schilderen. Maar hij heeft aanleg, dat moet gezegd. Ik denk wel dat er wat uit hem groeit.

19 febr. Vanavond heb ik weer een tekeningetje gekregen. Ik vecht in ene door met Willie.

Dat is het beste, wat je met hem doen kunt. Van moeder heb ik een prachtige zware, gouden horlogeketting gekregen. Een heerlijk cadeau!

Dinsdag ben ik bij mevr. Tiele geweest. Zij is zo'n vermakelijk, klein, grijs, rond, druk vrouwtje. Er is geen speld tussen te krijgen. Alleen als haar man erbij is, is ze stiller. Hij is wel een van de interessantste figuren in Leiden, nu 68 jaar. Een theoloog en nog gelovig – daar ben ik van overtuigd. Dat gebeurt tegenwoordig niet veel theologen op hun 68^e jaar meer. Hij heeft in december de tweede reeks *Gifford lectures* in Edinburgh gegeven en over 5 jaar wil hij in Amerika gaan lezen! De mooiste man die ik ken, alles fijn en teer aan hem; een prachtig regelmatig mager gezicht, met doordringende ogen. Met meest de smalle lippen onder de grijze knevel te zien. Niets zinnelijks aan die man. Hij geldt voor ijdel, maar 't is een kinderlijke ijdelheid, die eer roerend is in zo'n man. Hij moet prachtig spreken, maar ik hoor hem nooit.

Vandaag ontmoette ik de oudste zoon van Kern, die aan de *Nieuwe Rotterdammer* is. 't Is een stille kleine man. Het interesseerde mij hem te ontmoeten.

De professoren in de rechten geven maar altoos diners. Op 't ogenblik dan suizen mijn oren.

Ik heb het genoeglijke gevoel een belangwekkend onderwerp van Leidse gesprekken te zijn – hoe lang? Ik voel me een beetje als de stuurman in *De Schipbreuk*, in één woord een held.

Canna Popta kwam vandaag haar dissertatie aanbieden.

Ik heb vandaag *Barthold Meryan* van Cornelia Huygens uitgelezen.⁴³ 't Is een mooi boek van mensenliefde en mensenwaarde – maar wat 't eigenlijk met socialisme – mogelijk socialisme te maken heeft, begrijp ik niet. Men is toch niet socialist als men een weldenkend mens is. Haar redenering komt hierop neer: dat men moet trachten de levensstandaard van 't lagere volk te verhogen. Ik ben 't volkomen met haar eens; dat is het enige wat ooit verbetering kan brengen – maar daarom ben ik nog geen socialist. Een socialist heeft toch een theorie voor een toekomststaat en daar komt zij niet mee voor de dag.

Ik heb een lange brief aan frau Von Butler geschreven, en ook aan die arme frl. V. G., die nu ook in Rome is.

16 maart. Sedert woensdag ben ik terug van een uitstapje naar Amsterdam. Wat heb ik genoten! Maar om geregeld te zijn.

Zaterdag 28 februari zijn we met de Van Rhijns naar 't *Ghetto* van Heyermans geweest. Ik vond het een mooi stuk, gebreken zijn er natuurlijk. 't Werd fameus gespeeld, de geschiedenis van een jonge Jood die ontrouw wordt aan het jodendom, socialistische ideeën heeft en met een christenmeisje wil trouwen. De hoofdpersoon is eigenlijk 't slechtst, te veel raisonneren.

Dat is altijd in dergelijke stukken.

Tin ging 's maandags al naar Amsterdam, ik donderdag 2 maart.

Mevr. Oosten en juffr. De Perrot kwamen mij afhalen en wij liepen al boemelende door de Kalverstraat naar huis. Ik houd verbazend veel van Amsterdam. 't Is de enige echte Hollandse stad die daarbij amusant is. Ik zou een hele dag op straat kunnen staan en mij amuseren. Als ze de stad maar nooit gaan bederven, door 't oude weg te halen. Grote nieuwe gebouwen heeft men overal – zulke oude als in Amsterdam nergens. Die typische smerige jodenbuurten, die deftige, stille, schilderachtige grachten.

[In Amsterdam bezoekt Lizzy van Dorp tweemaal een concert in het Concertgebouw, gaat naar het Stedelijk Museum, het Rijksmuseum,⁴⁴ de 'Société des Bronzes'. Op het Leidseplein ziet zij een opvoering van *Voerman Henschel* van Hauptmann, waarin Louis Bouwmeester de voerman speelt. Er wordt nog door het Vondelpark gewandeld – in de sneeuw –, een bezoek gebracht aan familie (Van Dorp), aan de Brakke Grond waar een veiling is, en aan Artis. Ze bekijken nog een herenhuis, rijden de hele stad door en komen dan bij het Oosterpark, een nieuw deel van de stad. 'Wat wordt er gebouwd.' De laatste avond is er nog een bezoek aan 'een ouderwetse opera' *Lucia di Lammermoor*, gezongen door Emma Navada.]

Woensdagmorgen vroeg moest ik naar huis. *Scheiden tut weh*. Ik heb ontzaglijk genoten. Ik heb bijna het gevoel alsof ik in Rome geweest was, zoveel kunst heb ik gezien en gehoord. En mevr. Oosten en juffr. De Perrot waren zo allerliefst. 't Was een heel ding te scheiden.

Dat nichtje Van Dorp heeft een erg aardige indruk op mijn gemaakt. De moeder een heel gemengde. Ze praat zo verstandig over de kinderen en de opvoeding en dan weer zo dwaas: Karin vertelde, dat ze zakdoeken voor haar

broer letterde. Daar scheen nicht zich voor te generen. 'Je begrijpt dat wij dat anders niet zelf doen.' Ik antwoordde haar dat mijn moeder dat altijd voor mij deed en dat mijn goed er mij tweemaal zoveel door waard werd.

Moeder kwam mij halen, dolblij dat ik weer thuis was. Ik had dadelijk college. 's Avonds was er studententoneel. Het was heel aardig. De meisjes waren gedistingeerd (Greidanusje, Vaillant en Mientje Escher) en bewogen zich heel aardig. Van spelen natuurlijk geen sprake. Greidanusje bedierf zelfs de ernstigste tonelen door 't uit te proesten als ze naar haar vriendinnen in de loges keek. De heren speelden vrij wat beter dit maal.

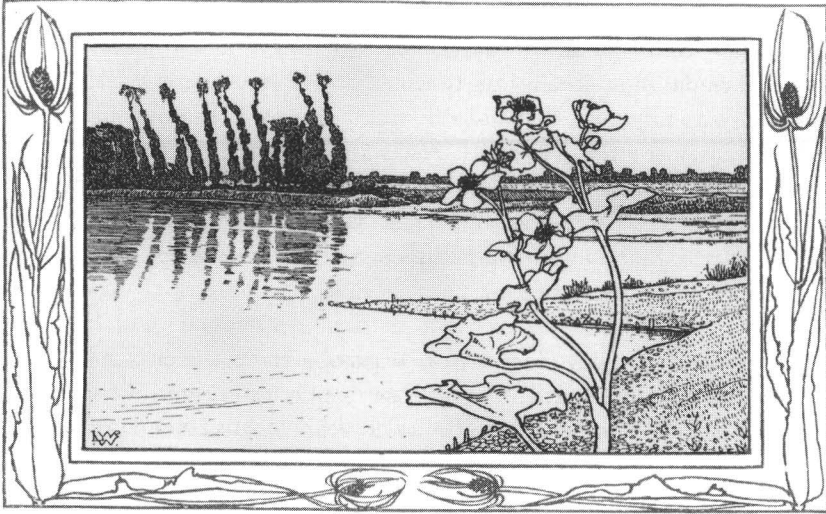
Ik moet nog vertellen dat ik voor ik naar Amsterdam ging bij A.N. Noorderwier [langsging]. Ze wonen er zo gezellig en hebben zich met weinig kosten allerartistiekst ingericht. Griet⁴⁵ heeft prachtige bloemstudies gemaakt en ook een heel mooie boomstudie op de Veluwe. Misschien koop ik die. 't Meisje Cohen Stuart⁴⁶ dat hier op de Burgerschool gaat, is eens bij mij geweest; een aardig deertje.

PAARDRIJDEN, DE INHOUD VAN EEN VROUWENLEVEN, MUZIEK, NAAR ROTTERDAM EN MEER

8 februari sprak Cosijn zijn oratie uit. 't Was tragisch die man 'hora ruit' [de tijd snelt heen] te horen zeggen, de man die volgens algemeen gerucht de volgende dies niet meer beleven zal.

Zaterdag 11 maart. Vandaag voor 't eerst weer paard gereden: 't is toch altijd even heerlijk. Ik heb juist Laura Marholm⁴⁷ uitgelezen. Veel waars en veel onwaars. Dat ook op de meest geestelijk ontwikkelde vrouwen liefde een grote invloed heeft, dat ook zij er behoefte aan hebben – wie zal het loochenen, maar daarom te beweren dat de vrouw een leeg vat is, waaraan slechts de man inhoud geeft – treurig voor al die vrouwen die trouwen met mannen die lege vaten zijn. En waarom dat juist van de vrouwen beweerd. Kan de man soms zonder de vrouw? Maar 't verschil is waar, dat de man zich altijd 'de vrouw' verschaffen kan en niet omgekeerd. Vandaar dat een vrouw, die zinnelijk aangelegd is, en niet trouwt, licht een onbevredigd wezen zonder evenwicht wordt. Is men niet zinnelijk en heeft men zelf een inhoud aan zijn leven gegeven, dan zal men ook na de wreedste teleurstelling zijn evenwicht terugvinden. Maar hoe beoordeelt men dikwijls vrouwen? Zo bij oom: Cor – waarvoor is ze opgevoed? Voor niets. Ze heeft hersens. Ze is begonnen een

Illustratie overgenomen uit:
Eene halve eeuw, 1848-1898.

beetje te werken, heette er toen te zwak voor, en oom was de eerste niet om 't haar af te raden. Zo'n meisje heeft toch een inhoud nodig. Ze moet zich toch met iets vullen, met iets haar geest bezighouden. Nu is ze opeens fel op uitgaan geworden; nu heeft ze toch iets om over te denken – en nu is oom de eerste om er over te vallen, en te smalen – in plaats van te begrijpen!

Een heerlijke brief van frau Von Butler die vertelt dat ze in 't voorjaar in Scheveningen komt. Hoe ik me verheug!

Vrijdag 7 april. O jé, bijna een maand niets opgeschreven. 't Is slim! Ik had het zo druk voor ik naar Rotterdam ging. Ik moest mijn toilet weer in orde maken en bovendien was er zoveel uit te gaan. De 13e was een concert van Mengelberg. 't Was prachtig. Ik ging er heel gezellig met moeder heen. Ze speelden onder andere een symfonie van Tsjaikowsky. [...].

Woensdag 15 was er Boheems strijkkwartet. 't Was goddelijk! [...]. Tout Leiden was er natuurlijk. 't Kleine zaaltje was propvol. Veel mensen stonden; men zat tot op 't podium. Van der Vlucht werd valselijk door een zaalknecht beschuldigd, stoelen van de uitvoerenden te hebben weggenomen. Hij – de altijd correcte, *gentlemanlike* ! Hij was tot in zijn ziel gegriefd, geloof ik!

Vrijdagavond zagen en hoorden wij een allerliefste Mignon en een alleramusantste Philine, met goede koren en goede figuranten, en goede kostuums en

een goed orkest. Een uitstekende uitvoering in een woord van de Haagse opera. [...].

Zaterdagavond muziek bij Oppenheim. 't Was heel aardig; uitstekende muziek. Zang 't meeste. Een mooie cel[lo] van Hartog, goede viool van Eysinga. Prachtige piano van De Jongh. Marie, Van Geer, haar broer Van Raalte en Belinfante speelden een kwartet. Vreede en Eysinga brachten mij thuis en interviewden mij dadelijk, wat ik van de Noorthey kwestie dacht.⁴⁸ Ik zei zoals ik 't vond: dat 't erg jammer voor de studenten was die erbij waren, maar dat 't ook natuurlijk was dat Lely er tenslotte een eind aan moest maken.

Dinsdagmiddag 21 gingen wij naar Rotterdam. Aan 't station zag ik nog 't juffertje Vreede, nichtje van Tin, waarmee ik op 't kwartetconcert had kennis gemaakt. Zij zou eens bij mij komen theedrinken. Marietje Krantz haalde ons af. Na 't eten gingen we naar de carrousel in de manege. 't Was bepaald prachtig. Bernard van Dorp, Saar Crol, Bernard Mees, Pit Krantz en Marietje deden allen mee. [...]. Marietje reed kranig in de quadrille met Hoboken. Ze zit uitstekend te paard en heeft zo'n mooi figuur en een interessant gezicht, al is ze niet mooi. Bij Krantz was 't allergezelligst. Nicht is aardig, erg bijdehand, intelligent. Marietje is begaafd en even intelligent als haar moeder. Wij hebben heel wat afgebabbeld. En neef is een allerliefste, zachtzinnige man. Absoluut geen materialist. Zoals men licht van een Rotterdamse koopman zou denken. Ze hebben een verrukkelijk huis op de Westersingel: een bel-etage waar alles in elkaar loopt, muziekkamer, grote salon, kleine salon, neefs kamer. Beneden een allergezelligst kamertje van Marie en eetkamer.

Woensdag (22) was er diner bij neef Bernard Mees. Ik zat naast hem, ik vond het heerlijk. Hij is zo'n allerliefste, fijn beschaafde man. 't Is een genot met hem te praten. Nicht is nog altijd even mooi. En Meta⁴⁹ mag ik verbaasd graag. Ze is zo solide in haar weten. Ze had moeten studeren. Ik kwam nog bij haar fotografieën kijken van Rome. Ze hadden allemaal andere dan ik. We ontmoetten er nog weer een broer, 't Kamerlid, een erg *disträit* [verstrooide] oude heer. Hij moet immens knap zijn. Zaterdag was er een dineetje bij Bernard van Dorp, erg aardig. Hij heeft een mooi blond vrouwtje, mej. Van Stolk,⁵⁰ vriendin van Marie. Verder waren er de jonge B. Mees met Marie en een Van Stolk. Ging vrolijk toe. Ze pakten de goede dikke, placide Mees zijn bordje pudding af.

Nicht heeft twee dagen met me door de stad gelopen. Zo leerde ik die ook een beetje kennen, met al zijn bruggen, havens en haventjes. Ook in de manege hebben we wat uurtjes neergelegd. Ik heb nog gereden in een amazone van Saar Crol, die me allerelegantst zat! Er lag juist sneeuw en Pit en ik hebben ons geamuseerd door van het dak af sneeuwballen te gooien. Allerstraatjongensachtigst!

Maart 26. Zondagmiddag kwamen wij thuis, een feest voor moeder.

Maandag kwam 't meisje Vreede bij mij. Ze lijkt mij buitengewoon intelligent en zenuwachtig. Ze is zo naïef alsof ze van een dorp kwam, en heeft toch een halve bibliotheek gelezen. Door en door eenvoudig.

Dinsdagavond (28) gingen we bij Mees Veit theedrinken. Marie Veit was over. Ze is erg aardig. Jammer genoeg was ik erg moe in mijn hoofd; 't leven is te druk voor mij, geloof ik. Mijn correspondentie wordt met de dag groter. Vrijdag (31) ging Gerard naar Zutphen. Het is een heel gemis als die jongen weg is. Van Willie kreeg ik een alleraardigste aquarel naar Bosboom. Er moet een lijst om, mijn kamer gaat op een schilderijenkabinet lijken.

Zondag 2 april, Pasen, gingen moeder en ik naar Hillegom. Och, al die arme bloemen, bevroren en bedorven. 't Is een jammerd. 't Was eigenlijk een mislukte tocht. De verlichting was absoluut niet mooi.

Vrijdag 7 was er grote danspartij bij Martins. Ik ging er eigenlijk met tegenzin heen, maar amuseerde mij toch uitstekend. 't Was erg gezellig. Allemaal kennissen onder elkaar. Woensdag liet ik de academie⁵¹ zien aan Marie en C. Heringa. Er was juist een Engelsman, die natuurlijk niets verstond en zich niet verstaanbaar kon maken. Ik gedroeg mij als impresario en zei alles eerst in 't Hollands dan in het Engels. In de senaatskamer vroeg hij opeens om iets dat men aan de uitspraak zou schrijven: 'Scallegger'. Dat moest Scaliger voorstellen.

Donderdagmiddag speelde zich het volgende toneel af. Van drieën tot half acht stond er een boerenjachtwagen met 2 kinderen erin op de Nieuwe Rijn, terwijl de vader zich in de Trasmolen [een café] verfriste. Om een uur of zes eerst hoorde ik het van ma. Toen zaten die twee arme wurmen te huilen van zenuwachtigheid en wanhoop. 4 ½ uur te staan wachten! Ik op een drafje naar Van Alphen⁵² een zak koekjes en een paasei gekocht; en ze overreed om hun zakdoek van hun gezichtjes te nemen en een koekje in hun mond te steken. Toen kwam de vader ook gauw voor de dag. Zeker een beetje beschaamd

Dagboekbladzijde. IIIV, Archief
E.C. van Dorp, inv. nr. 377.

April 1899 vroede en ik doen ook een deure
 in 't Aen twee beschallende pae
 fel met hien taalbezug in Robin
 Daniels. Daar hing ik vandaer
 open een Duitche Courant Wain
 ik ook al prijft als eerste Junist.
 10 April Maandag. Na 't "eiden kuffin
 Haas ons althui interessants die
 Lijn kaboatoyim later die Puz.
 Lige kassellen kelpen de daer.
 Prof. Cosyuti lig riek. 't de gelyk t' kopen
 de die Steven dal. Hij ligit vrentich
 Na de kasselli kypen 'wij' kanten
 kienens prof. bissen, den goudes kied
 van mek Biedy. 't doet me lig veel
 pleikie voor haas. Die Lijng k
 haas groakmanne gewest, die lig riek
 is; vantik tot ligit een ik haas
 leus wiken katen. Von en wand
 ling. In Schreunen benik ook
 kyp gewest by die kelykheid
 't was moai man desdaak.
 In de karkere k daal was enkel
 koch den toons kelling: o.a. more

en 't laatste wat ik van ze zag, was dat ze heel genoeglijk aan de koekjes zaten te peuzelen en de muisjes in het paasei lieten rammelen aan hun oor.

Zondag 9. Gisteren zijn we met Ina naar Den Deijl geweest. 't Waren zulke prachtige luchten, juist doordat 't zo waaide. Blauwe lucht met grijze wolken in alle schakeringen. 't Zand van de duinen wit glinsterend in de verte en de bomen zwart, bij hoopjes in het groene land, waar de sloten blauw in leken. Gisteravond kwam Gerard weer thuis. We waren dolblij hem weer te hebben. 't Is zo gezellig, zo'n jongen in huis. En hij is zo jong en knap.

Verleden vrijdag stierf prof. Rijke. Vandaag condoleerde ik Marietje, 't is een heel verlies voor haar, de hele familie valt zo uit elkaar. Bij Van der Vlugt heb ik een visite gemaakt. Hij is altijd heel aardig.

Ik rijd weer heel veel, nu vooral zonder beugel. Ik begin er in mijn eigen gevoel al aardig vast op te zitten.

Moeder en ik doen ook weer Deens. Wij lezen twee verschillende boeken met Lien Zaalberg en Rolien Damsté. Daar krijg ik vandaag opeens een Duitse krant waarin ik ook al prijkt als eerste juriste!

10 april. Maandag; na 't rijden heeft Haas ons allerlei interessants uit zijn laboratorium laten zien. Prachtige toestellen hebben ze daar.

Prof. Cosijn is erg ziek. 't Is eigenlijk te hopen dat hij sterven zal. Hij lijdt vreselijk.⁵³ Na de vakantie krijgen wij eerst een nieuwe prof. Visser, een goede vriend van mevr. Vreede. 't Doet me erg veel plezier voor haar. Tin is lang bij haar grootmama geweest, die erg ziek is; van tijd tot tijd ben ik haar eens wezen halen voor een wandeling. In Scheveningen ben ik ook nog geweest bij die gelegenheid. 't Was mooi maar desolaat. In de Harteveltzaal was een heel goede tentoonstelling.⁵⁴ [...]. Morgen bij oom Verdam dineren.

11 april: 't diner dinsdag was heel aardig. Oom domineerde niet. Bella Muller⁵⁵ lijkt mij wel een aardig meisje, soms heel stil. En dan opeens uitvalen, aan een beek gelijk.

1 mei. Alweer een maand voorbij. De tijd vliegt. 19 april was er een uitvoering van Lohengrin. Ik had er niet veel van verwacht. En was verrukt. Elsa was heel mooi en heel goed (mevr. Madier), ook Lohengrin (Urlus) een beetje lyrisch maar dat schaadde in deze rol niet. 't Lied van de zwaan bijv. was prachtig: 't laatste bedrijf – 't werd mij koud om 't hart. Zijn weg moeten gaan, hun afscheid, was heel mooi. Ook die goddelijke muziek. 't Toneel was niet al te belachelijk en de kostuums van de hoofdpersonen waren tenminste goed.

Wij spelen tegenwoordig veel quatre-mains, o.a. de 6^e symfonie van Tsjajkowsky en *Tod und Verklärung* van Strauss. Ik accompaneer Anna Heringa ook veel. Ik geloof dat ik ensembles ga nemen, dwz. iemand laat komen om viool met mij te spelen. Ik heb er zo'n behoefte aan.

Donderdag 29. De Haas heeft stellingen op de debating verdedigd over vivisectie, en zo uitstekend dat Vlugt zei in lang zoiets goeds niet gehoord te hebben. Wij waren er allemaal blij over. Ze zijn een talentvol troepje: Haas, Zaaijer, Zaalberg, W. Martin en Gerard. Willie heeft de 17^e doctoraal gedaan. 10 april heeft Bets van Dorp een dochter gekregen. Ik heb druk gereden en voor eergisteren gesprongen voor 't eerst. 't Ging heerlijk. Ilse springt zo beelderig. Ik had 't terwille van moeder niet willen doen voor ik goed zonder beugel kon rijden.

Mr. Tiele is weer terug, maar ik heb nog niet met hem gereden.

22 april. Op een lezing van prof. Martin sprak ik prof. Blok, die beloofde dat hij wat voor mij te doen had. Heerlijk! De geschiedenis van de Hooglandse Kerk uitpluizen. Ik zou 't verrukkelijk vinden.

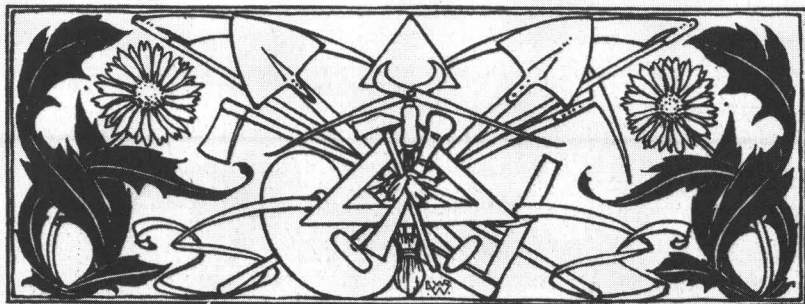
Moeder en ik zijn hard aan 't Deens. 't Is betrekkelijk erg gemakkelijk.

Er komt een vredesconferentie in Den Haag, boem! Op initiatief van de Russische tsaar, waar niets uit voort zal komen dan kletsen, pret maken en misschien een paar maatregelen om de kleine staten te nekken. Als ze ons de weinige middelen die wij ter verdediging hebben ontnemen, dat zou heel aardig zijn.⁵⁶ Verleden maandag (24 april) waren we op een vergadering van socialisten. Van der Goes sprak.⁵⁷ Ik wou hem heel graag eens horen. Een persoonlijke indruk is voor mij altijd veel waard. Hij is sympathiek, lang, mager, eenvoudig; absoluut geen theatrale effecten. Hij heeft een goed gezicht, hij spreekt kalm, droog, in het begin zelfs met gedwongen enigszins zenuwachtige gebaren. Hij zegt op de kalmste manier van de wereld de abominabelste dingen – een enkele maal is hij verstandig; alleen als hij lacht, ziet men de bitterheid in zijn gezicht. Gerard debatteerde met hem. Hij deed 't uitstekend. 't Was muissstil in de zaal, maar natuurlijk helpt zulk debatteren niets. 't Antwoord praat er altijd overheen en omheen; en die het laatste spreekt, heeft gelijk.

Vrijdagavond was hier Humboldt-vergadering aan huis.⁵⁸ Ze hadden een paar studerende meisjes gevraagd, en ik mocht er ook bij zijn. 't Was een beetje taai; twee sprekers hadden 't over theorieën die breed uiteengezet werden en

Illustratie overgenomen uit:
Eene halve eeuw, 1848-1898.

XIX

DE ARBEIDERSBEWEGING

die per slot van rekening toch niet waar waren. Volgraff deed het anders allergeestigst. Er steekt wat bijzonders in die jongen. Onder de sympathieksten hoorden zeker: Woudstra, Van Haften, een jong ventje, Middelberg en Crommelin en ook Scherpenzeel. Butler is iets vreselijks en oliedom, dunkt me. Gerard presideerde uitstekend. Hij vindt een speech houden tegenwoordig een waar genot, geloof ik. Hij is toch erg snugger: hij had toch vooraf tegen Haas al de tegenwerpingen gemaakt, met nog enige erbij, die alle mensen op de debating gemaakt hebben. Maar om bij Humboldt te blijven: er waren twee meisjes die mij niet aantrokken en verder 't Vreedetje dat mij heel erg aantrekt. Zij doet mij altijd denken aan Sonja Kowalevsk⁵⁹ wat ik van haar las: haar gemis aan koketterie (geen toilettenkwes^{te} bestaat voor haar), haar bleke gezichtje met de geestvolle ogen en de magere handen, zo nerveus, die zich aldoor bewegen. En haar broer – een gewone aardige mondaine jongen – wat een contrasten!

29 april. Eergisteren was mevr. Oosten bij ons met juffr. De Perrot. Wij hadden een gezellige dag. 't Was prachtig mooi in Katwijk. We spraken af gauw hen in Hilversum te komen opzoeken. Ze zijn allerliefst.

Voor een week was er een prachtige tentoonstelling van Hoytema in De Lakenhal. Ik genoot er. Ik was er tweemaal de 20^e en de 21^e. (21^e kwamen de dames Hartevelt theedrinken. Grote consternatie!) Er waren vogelstudies

en krokodillen en andere rare dieren; meer interessant voor mij tenminste dan mooi. Maar dan waren er enkele aquarellen en litho's: zo intiem mooi en fijn gevoeld. Van een plaatje maakt hij een mysterie, een sprookje, en van een dier een mens met een verleden, een geschiedenis. [...]. Met een liefde getekend voor het fijnste plantje, 't kleinste diertje, die mij 't hart verwarmde; hij is Van Eeden in de beeldende kunst. Zo beschrijft Van Eeden zijn duinen! Ik had de onvoorzichtigheid mej. H. van der Meer te vragen. Een daad van onbedachtzaamheid enz.! Enfin, met wat tact zal 't wel goed aflopen.

Met Pinksteren zijn wij in Hilversum bij mevr. Oosten gevraagd.

10-15 mei in Zutphen om oom en tantes koperen bruiloft te vieren. Ik was blij dat ik gegaan was; ze zouden ons erg gemist hebben, geloof ik. De reis was zo mooi, de weiden zo prachtig blauwgroen. 't Voorjaar, de lucht blauw met grijs, alles prachtig. Alle jonge kalfjes gingen op de loop voor de trein. Ik moest in alle haast nog een vers verzinnen. In twee uur!

17 mei een allergezelligst diner bij Tiele. Ik had geen enkele lage japon meer, moest mij vreselijk haasten om een laag lijf op een zijden rok te maken. 't Werd heel mooi.

De 24^e hadden we een verbazend drukke dag met moeders verjaardag.

21, 22 mei: Pinksteren gingen we naar Hilversum. Wat is 't daar mooi. Al dat bos en die hei. We liepen een heel eind, maar die hei is zo oneindig. We maakten prachtige rijtoeren door oneindige bossen naar Baarn, heerlijk. 't Was een wanhopige drukte aan de stations toen we terug kwamen.

28 mei naar Scheveningen waar mevr. Von Butler in haar villa gekomen was. We gaan heel dikwijls naar haar toe. Midden juni slot van de colleges. Else en frau Von Butler kwamen ieder eens naar Leiden, maar heel kort maar. Ze konden, geloof ik, niet goed van de zee scheiden. 't Is ook zo goddelijk.

JULI EN AUGUSTUS 1899, VERBLIJF IN SCHEVENINGEN

2 juli. Naar de receptie van Marietje Krantz, die met een Hoyer geëngageerd is.⁶⁰ Een erg mooie gedistingeerde man. Ik hoop dat zij een goede keus gedaan heeft. Zij heeft veel nodig in alle opzichten. 's Morgens ging ik naar Schiedam, naar Cor Lodder. 't Kleine ventje groeit zo aardig op en D. gaf mij dadelijk raad voor mijn studie.

6-10 juli waren wij in Arnhem. Wij zagen het huis dat weer verhuurd moest worden. Maar och, 't leek ons huis niet meer. Zo naar was het ingericht, één

groot boudoir; men viel over de lapjes en stoeltjes en tafeltjes, en bureautjes en pluche lijstjes en wat al niet meer. Ellendig; zo wil ik het huis nooit weer zien. Arnhem was zó mooi. We wandelden op Sonsbeek en op Klaverbeek. O, hoe goddelijk. En Gerard en ik bezochten op een stille, mooie zondagochtend vaders graf, dat nu vol bloeiende rozen staat. O, mijn vader.

Wij waren in De Steeg [bij Arnhem], maar 't regende. Toch was 't mooi. Die pracht van bomen. Ik wilde thuis blijven om te werken. 16 juli gingen moeder en Gerard op reis. Met Lien Zaalberg en Ina van Rhijn eerst naar Winterswijk, dan naar Grindelwald en naar Luzern.

In Scheveningen had ik nog niets kunnen vinden. Maar maandag ging ik nog eens zoeken en vond goed logies. Ik zit buiten en kan zoveel werken als ik wil, sedert 18 juli.

In juli gingen we ook nog eens naar Pulchri, waar ter ere van die heerlijke vredesconferentie een prachtige schilderijtentoonstelling was. Vooral Van de Poll, Willy's vriend, had mooie ingezonden, Thijs Maris en twee broers, Mauve enz. Het was heerlijk.

12 juli buitenpartij in Katwijk ter ere van Betsy L.'s trouwen. Er was een heel aardig stukje door een van de bruidsmeisjes gemaakt. [...].

Nu zijn de Butlers uit de villa en 't plat is 's avonds verlaten. Ze zijn nog een week in een pension geweest en vanmorgen in een vreselijke zenuwachtigheid vertrokken. Ik heb ze naar Den Haag gebracht en toen de heerlijke Scheveningseweg terug komen wandelen. Ik heb zo'n medelijden met ze. Ze zijn zo goed en genieten 't leven toch zo weinig door hun onrust en zenuwachtigheid. Ze zoeken overal amusement en vinden het natuurlijk nergens. Ze weten niet te genieten van wat er om hen heen is. In Rome zien ze geen land en in Scheveningen geen natuur. Frau Von Butler ziet nooit iets van haar omgeving. Ze leeft geheel in haar verleden, in de toekomst en in de ideeën die ze zich van de mensen heeft gevormd. Jammer! Als ze maar eens werk had. Dat alleen geeft eenheid, inhoud, richting, alles aan een mensenleven.

O, die zee, die heerlijke zee. 's Morgens zo blauw, zo blauw en 't strand schitterend wit. En 's avonds soms zo dreigend grijs en zo hoog tegen de lucht alsof hij over 't land heen wil komen en alles verzwelgen. Dan op een pier te staan, middenin de golven. En een spookschip met witte zeilen aan de horizon. In de duinen zou ik willen, maar dat kan men niet alleen. Dikwijls loop ik 's avonds alleen langs 't strand. Dan is het zo stil en als dan de vloed

Lizzy na haar vertrek naar Den Haag.
Foto: G.A. Mögle, collectie IIAV.

opkomt en 't strand begint te verzwelgen, heb ik soms een gevoel of ik me maar moet laten gaan. Zachtjes in het water glijden. Nu is frau Von Butler al bijna in Frankfurt. Ik had zo graag gewild dat ze op haar goed gegaan was. Ze vervreemdt er helemaal van. Wat helpt wereldse grootheid als men geen stille ziel heeft.

Laatst trof ik toevallig de Mees'en. Ik houd toch zoveel van hen. Mees heeft de fijne geest van een geleerde. Nicht is bovenaards mooi en Meta is zo verstandig. We gingen samen naar Carré.

Tinny's vader vindt dat ik *Revue de Deux Mondes*⁶¹ niet lezen mag. Wat zal men met zo'n man een uiteenzetting hebben over zoiets. Maar dat zulke mannen zich altijd nog verbeelden dat ze voor ons al hun lelijks mooi kunnen verstoppen.

's Middags zat ik op 't archief. Dat was leven. Op Tin na leek Leiden mij een levend graf.

Gistermiddag zat ik aan 't strand. Die Hagenaars amuseerden me en maken me wee. Die flodderige mooimakerij, die kinderachtige, onsjeke ijdelheid,

dat zich tentoonstellen van zeventigjarige schonen – 't is om zeeziek van te worden.

7 aug. Gister maakte ik visite in Den Haag o.a. bij mevr. Schmidt. Maar daar ga ik nooit meer heen. 't Ligt nog als een nachtmerrie op me, zo'n drukken-
de verveling, brr.

Bij nicht Modderman heb ik gegeten. Die waren toch zó aardig in de Nassaulaan. Middeleeuws rustig en zo'n mooi gezicht in 't park. Die huizen zijn aan weerskanten aan de kerk vastgebouwd of 't een grote vesting was. Alleraardigst! De meisjes Modderman zijn ook heel aardig. Erg lief voor hun moeder. Ik had er juist gelegenheid mijn gewichtige naam te zetten op 't manifest aan de Engelsen over de Transvaal. Of 't iets zal uitrichten? De Engelsen weten zo goed dat 't een schurkenstreek is, die ze zouden uithalen, en ze doen 't toch. Of wat eerlijke Hollanders hen daarvan af zouden houden? Maar 't is al het minste dat men doen kan. En de vredesconferentie is gesloten. Of ze iets heeft uitgericht? O ja, o.a. een humaan arbitragehof waar iedereen van gebruik moet maken – nee, mag maken als hij wil!

Ik ben hels dat ik hier niet kan paardrijden, omdat ik niemand heb om mee te rijden! Iedere dag zie ik mensen te paard voorbij komen.

De Moddermans kennen Marie Krantz' aanstaande en mogen hem erg graag. Ze houden hem voor een innig nette man. Dat deed mij zo hartelijk plezier. Ik zit nu weer heerlijk kalm te werken. Laat Mietje redderen en wandel of zit soms een beetje aan 't strand. Als ik dan zo eenzaam zo dwaal, dan denk ik toch wel eens dat ik er niet voor gemaakt ben alleen door het leven te gaan, dat ik naast een ander moest gaan en dat een man dan trots op me kon zijn. Ik voel me zo jong, zo flink, zo fris, zo krachtig naar lichaam en geest, zoveel levenskracht en levensvreugd. En ik weet dat ik niet lelijk en niet alledaags ben. Mietje zegt: de mensen kijken u na al hebt u het allergeeueste japonnetje aan. Dat doet een mens zijn ijdelheid toch altijd een beetje goed. Maar als ik trouwde, ik zou zoveel moeten hebben. Ik zou een positie willen hebben dat ik kon schitteren. Ik ben geen mens om een bescheiden zedige huisvrouw te worden.

Laatst stond ik aan 't strand en zag de zon ondergaan, hoe langer hoe lager, hoe langer hoe kleiner worden, een vuurrode bal, en alles eromheen werd grijs, grijs, zo dacht ik, ging mijn zon onder. Want zie, toen hij heel verdronken was, toen werd het helderder en helderder aan weerszijden van de weer-

schijn van de zon. En in 't noorden werd het blauw en in het zuiden werd het roze, purper, paars. Zo is het mij gegaan. De zon was een gloeiende bal en die verbrandde mij; toen kwam de zachte, verspreide weerschijs en die verlichtte en verwarmde mij.

Mijn vader is gestorven – wel van verdriet, over oom Herman.⁶² Het verdriet was hem te sterk; 't zat op zijn schouders en hij kon 't niet afschudden. En sedert ik dat gevoeld heb, heb ik gezworen dat verdriet nooit meer macht over mij zou hebben.

Keetje Vissering⁶³ heeft mij gevraagd om morgen te komen eten, maar ik voelde mij niet wel en ga niet. Ik hoop dat zij eens hier komt, zij is zo lief. Gelukkige mensen zijn niet: zij die geen verdriet hebben – ieder heeft verdriet – maar zij die het verdriet kunnen dragen.

8 aug. 's Avonds kwam opeens Keetje, zo lief. Ze dronk bij me thee en toen gingen we haar broer en zus⁶⁴ van de tram halen. De bedoeling was eigenlijk geweest, dat we samen plombières [vruchtenijs] zouden eten, maar ik durfde natuurlijk niet. Dus heb ik maar toegekeken. Keetje heeft een geheim, waarmee ze ieder wint die in haar buurt komt. Ze verwarmt me altijd het hart. Haar zus verstijft en koelt af. Hoe vreemd. Haar broer bevalt mij. Hij is een kleine man met een rond, ouderwets, fijn besneden spiritueel gezicht. Hij heeft een smalle neus en een smalle mond met dunne lippen. Het verbaast me dat hij niet getrouwd is. Hij is er de man niet naar. Hij schijnt mij noch *bon vivant*, noch zelfzuchtig, noch lastig, noch pater goedleven: geen van de eigenschappen die een man vrijgezel doen blijven. Hij is altijd beleefd en vriendelijk en attent. Maar nooit al te galant.

Woensdag 9 aug. Een ellendige dag. Ik was zo ziek.

Donderdag 10 aug. Vanmiddag ging ik zowaar met een van de kleine Pronkjes naar het strand. Maar het smaakte niet naar meer. 't Kind was zo lastig. Die opvoeding of liever die niet-opvoeding die de meeste van die kinderen krijgen, 't is wanhopig. In onze stand is het ook zo, maar men leert de kinderen tenminste hun fatsoen te houden, daardoor merkt men het niet zo. In de lage stand merkt men het wel. Zo gauw ze niet verlegen meer zijn, merkt men al de ruwheid van die jonge zieltjes. Hoe kan 't anders. Opgevoed worden, dat is zoveel als dat ze uitgescholden worden als moeder uit haar humeur is. En dit zijn ze nog van de netste mensen! Respect hebben zulke kinderen absoluut niet voor hun ouders. Zo gauw ze kunnen slaan ze terug.

Ze hebben nooit van iets hogers een idee gekregen, dus het enige wat ze later zullen zoeken is: plezier. En als er nog één goudhaan aan blijft, is 't toeval. Zo gauw ze maar kunnen kleden de meisjes zich op en hebben dan iedere maand een nieuwe dienst. Een kind van 16 jaar had zich laten fotograferen [??] met een waaijer in de hand. Oei!

Vrijdag 11 aug. Bij de Visserings gegeten. Keetjes zus was uit. 't Was erg gezellig. Na 't eten gingen we naar het Kurhaus. 't Filharmonisch orkest is nog goed. [...]. Met dat al is 't toch bijna jammer 's avonds in een warme zaal te zitten als het buiten zo mooi is.

Zaterdag 12 aug. Naar Den Haag. In die vervelende bibliotheek kon ik natuurlijk toch niet krijgen wat ik nodig had. Die bibliotheek in Leiden is veel prettiger. Uit Den Haag kun je nooit iets meekrijgen. Ik wou zien of ze een recensie van Abs dissertatie kon vinden. Maar er was er geen. 's Middags in het Kurhaus rondgeboemeld. We voelden ons toch een beetje ongemoeelijk zonder heer.

Tin is toch zo lief. Ik liet haar zo lang wachten, maar ze is nooit boos. 's Avonds weer naar 't Kurhaus. Er werd gedanst. 't Was amusant te zien, vooral van bovenaf. We wilden niet beneden zitten, omdat we toilet gemaakt hadden en toch niet dansen wilden. Weinig mooie toiletten. 't Was meest jong goed uit Den Haag dat danste. Ik heb nu eenmaal een ader voor dergelijke uiterlijke glans. Maar ik zit nu bij dergelijke gelegenheden altijd te verwonderen. Dan denk ik: daar zit nu de studiemens, de eerste Nederlandse kandidaat in de rechten, in een mooie jurk naar dansende, opgedirkte poppen te kijken. Later gingen we nog naar de bar waar ik ook met de Visserings was. 't Zit er zo gezellig, maar echt mondain voelt men zich dan. O, heerlijk gevoel als men van zulke amusementsen altijd weer tot zijn werk terugkeert.

Zondagmorgen. Tin en ik zaten heerlijk aan 't strand. De lucht was grijs, maar er was één prachtige lichtblauwe opening in. 's Middags ging ik haar weer halen met de tram door de bosjes; ik houd zo van dat eikenhout. Dan denk ik weer aan Gelderland. Wij wandelden de Scheveningseweg terug en zaten samen in Promenade te babbelen. 's Avonds bleef ik stil thuis. Ik had zoveel te lezen: een *Gids* en een *Revue*. In *De Gids* stond weer een stuk van Bijvanck, nu over Goethe. Voor mijn part, liever over Goethe dan over Fruin.⁶⁵ Maar ik begin Bijvanck te haten. Als hij over Fruin schrijft, schrijft hij Bijvanck en als hij over Goethe schrijft, schrijft

Illustratie overgenomen uit: *Eene halve eeuw*, 1848-1898.

hij Bijvanck. [Later bijgeschreven in de kantlijn: ‘Toch mooi!’].

Nicht Krantz schreef of ik een dag kwam kermis houden in Rotterdam, maar dat zal ik maar niet doen. Ik heb al zoveel afleiding. En pret maken begint iemand zo gauw de keel uit te hangen. Ik had gehoopt dat Marie en Pit hier een tocht met mij te paard zouden komen maken. Daar zal wel niets van komen. Maar Pit komt mij misschien wel eens begeleiden.

Maandag 14 aug. Tin kwam vanmiddag en toen wij juist zouden naar 't strand gaan, daar kwam Ina aangezet. Ze zag er best uit. Zo vrolijk en bruin verbrand. Heel wat beter dan toen ze ging. Ze vertelde natuurlijk van alles. Moeder maakt 't best, krijgt dikke wangen en – rijdt fiets!⁶⁶ Ongelooflijk! 't Is toch een ondernemend klein ding. Ik vind 't toch aardig. Als ik erbij was geweest, was 't nooit gebeurd. Ik zou veel te bang zijn geweest, dus is 't maar goed zo.

's Avonds ging ik nog eens naar 't strand. De zon ging zo prachtig onder met veel paars en oranje. En toen alles voorbij was, kwam er nog een scheepje aangevaren, zwart tegen de nog licht weerkaatsende horizon. 't Water kabbelde rustig op 't strand, ieder maal een fijn lijntje tekenend dat een volgende golf weer wegveegde. O zo mooi. [...].

Else's gezelschap te hebben. Frau Von Butler is in Wengen [Zwitserland]

geweest. Ze schrijft telkens om oneindig veel zaken en als ze juist weg zijn, telegrafeert ze, dat ze afgereisd is!

Maandag boeten de vrouwtjes op een groot veld voor 't huis hier meest de netten. Dat is een schilderij! Die vrouwtjes in alle kleuren met die zwarte netten bezig. Ook gaan er altijd daar grote ouderwetse wagens voorbij met een gebogen dissel volgeladen met zwarte en bruine netten. 't Is hier zo gezellig wonen. Men merkt zo weinig van de stampvolte. Op zulke avonden dat ik zo tussen de mensen zit, heb ik zo het gevoel van een *bande joyeuse* [vrolijke bende]. O wat heb ik toch een heerlijk leven. [...]

't Was anders hard een hele avond door te brengen binnenshuis als men de duinen zo lief heeft.

In de laatste tijd in Leiden heb ik veel op 't archief gewerkt, maar die registers zijn gruwelijk moeilijk te ontcijferen, van de Hooglandse Kerk. 't Is anders heerlijk werken. Ik ben toch zo blij dat ik ben gaan studeren. Een heel leven krijgt daardoor een andere plooi. Wetenschap wordt en blijft het doel, hoewel andere en kleinere genietingen ook daaronder komen te staan. Dit is een heerlijk leven. En soms ben ik dankbaar dat mijn liefde zo gegaan is als het ging!⁶⁷ Alles wat voor de meeste vrouwen een heel leven vult, dat heb ik in weinige rijke maanden doorleefd en nu is mijn ziel weer vrij en kan ik mijn leven verder aan mijn studie geven, een rijk, heerlijk, vol leven. Aan mr. Tiele heb ik zoveel. Ik heb heel veel met hem gereden in de laatste tijd en men voelt in 't onbeduidendste gesprek dat men met een fijne, hoogstaande geest te doen heeft. Onze laatste rit was zo mooi langs Zoeterwoude en Leiderdorp. Schilderachtig Hollands. Eind van juni is hij naar Dublin geweest om tegelijk met een paar ouderlingen een eredoctoraat in ontvangst te nemen.

Voor 't college van Muller heb ik een opstel moeten maken en dat, hoe klein ook, heeft mij weer de overtuiging gegeven dat stellen mijn werk is.

In 't begin was het hier een vrij druk leven met de Butlers. Er was nog een neef over, aanstaand diplomaat. Een aardige, snuggere, eerezuchtige jongen. Het zal mij benieuwen wat er van hem wordt. 's Avonds zaten wij altijd op 't plat, dan ziet men de zee en de duinen en het bos, heerlijk, heerlijk. [...].

VAN 21 SEPTEMBER TOT 4 OKTOBER NAAR PARIJS,
DE WINTER VAN 1899-1900 EN EEN NIEUWE LENTE

Eerste reis naar Parijs. Veel genoten, maar ik houd niet van Parijs. 't Is vies,

een rommel, onecht. De Franse geest is mij te vreemd. Er is niets [?] in, alles nageaapt. Wel mooi soms, maar 't mooiste eigenlijk, de schilderijen, die ze van ons en de Italianen gestolen hebben. [Dan volgt een opsomming van de toeristische hoogtepunten, zoals een bezoek aan het Paleis van Versailles; Van Dorp vindt het paleis vervelend, net als de tuinen.]

Winter. Verging onder gestadig werken. Een nieuwe professor, Visser, heel knap, en heel laag bij de grond en heel vervelend! Prof. Drucker afgetreden als prof. omdat hij lid van de [Tweede] Kamer is en – wel eens minister worden zal. – gaf als priva doceent heel prettige colleges. Verder Oppenheim, als altijd genoe glijk, en Van der Hoeven – veel diners – meest vervelend. Eind januari van 17-22 was ik pleegmoeder van de kinderen Veit. We hadden 't erg genoe glijk, sedert is het dikke vriendschap. De ouders brachten me uit Parijs mijn Gioconda [Mona Lisa] mee in kooldruk – heerlijk!

De onzalige oorlog van Engeland tegen Transvaal begon 10 okt. In het begin hoopten we allen het beste, nu (1900) begint ieder te wanhopen – ik nog niet. Als ze de guerrilla maar volhouden, kan Engeland 't niet uithouden. Hoe schandelijk Englands hele houding is, alle bladen staan er vol van. Heel Europa staat aan de zijde van de Boeren. Maar de regeringen houden alles tegen. Wat hebben we aan 't nieuwe regiem, de zogenaamde democratie? Wanhopige wereld. Alle recht met voeten getreden. God, God, is dat vooruitgang?

Veel kunst genoten van 't winter. O.a. een Bosboomtentoonstelling en een Hoytema dito. Ik heb zo graag 't werk van één. Men heeft dan een geheel iets levends voor zich.

Goddelijk schaatsen gereden op de Kaag. 't Prachtigste ijs. Echt Hollands; hele dorpen op 't ijs en overal kraampjes. Nu eerst begrijp ik die oud-Hollandse ijsgezichtjes, Schelfthout en anderen

Op prof. Tieles verjaardag werd ik op een intiem dineetje gevraagd, grote eer. Marie Krantz kwam met Kerstmis Hoyer presenteren. Hij viel erg in de smaak. Er kwam een meisjesstudentenclub tot stand, waar ik per se praeses van moest worden, evenals van de afdeling Leiden van de Vereeniging voor Vrouwenkiesrecht.

17 maart. Zaterdag. Een interessante tentoonstelling van Van Gogh. Jammer, jammer, dat die man zo jong gestorven is, en niet de tijd heeft gehad, op een

andere manier uit te drukken wat er in hem leefde. Want dat was groot. Die goddelijke liefde voor licht en zon en bloei!

21 maart. Met de Vreedes naar een mooi Diligentia concert. De koningin was er, maar ze zag er lelijk uit en verveelde zich. Ze houdt niet van muziek, de arme, en moet er toch heen.

26 maart. Debating. Heel aardig. Wij meisjes zijn daar van 't winter voor 't eerst lid van.

27 maart. Een prachtlezing van Treub over socialisme. Een harde eezuchtige man, maar een redenaar van Gods genade en klaar en helder als een Zwitserse bergbeek. Er zit Zwitsers bloed in hem.

29 maart ging ik in Amsterdam logeren. Als altijd heerlijk genoten. Bram Eldering in 't Concertgebouw. Goddelijke viool. 't Gemeentemuseum [Stedelijk Museum], visite bij mevr. Versluys, voor kiesrecht. Flinke vrouw!⁶⁸ [...]. Visite bij Jeltje de Bosch Kemper.⁶⁹ Gezellig met haar gepraat. [...].

4 april. De openbare kiesrechtvergadering, die ik moest presidieren. 't Was nogal een succes: een volle zaal en [?] professoren die lid werden.

Van 14-19 't filologen congres. Nogal vervelend. Leida Nijland logeerde bij mij. Ze is wel een beetje erg hoogdravend, maar ik mag haar toch graag.

20 april. De Nationale Vrouwenraadvergadering.⁷⁰ Niet veel om 't lijf. Eind van de paasvakantie kwam Meta Mees bij me logeren. Ze interesseert zich erg voor alles. En 't was gezellig haar Leiden te laten zien. Ze heeft historische zin. In november⁷¹ logeerde Marie Krantz bij me. We deden heel wat samen af en hadden een allervermakelijkste fietstocht door de modder, naar een tentoonstelling in Pulchri, in Den Haag.

30 april trommelde ik de stad bij elkaar om het Transvaalse driemanschap te ontvangen en mocht de eer hebben hun een krans aan te bieden. Prof. De Goeje hield een toespraak. 't Was een ongelooflijke geestdrift.⁷²

Ik kwam door kiesrecht veel in aanraking met mevr. Lorentz en familie.⁷³ Ze trekken me sterk aan. Hij is zo'n innig lieve eenvoudige man bij zijn wereldberoemde geleerdheid.

Mei was een mooie maand. En we genoten al van de komende zomer en de opbloeiende natuur, toen plotseling de afschuwelijke slag viel voor mijn arme Tin. 23 mei stierf Ab plotseling, zoals zij meende. Wij allen echter weten de nog treuriger waarheid. 't Was een vreselijke tijd. Een jong en veelbelovend leven, een echt goed karakter, alleen door eigenaardigheden afstotend, helaas.

Menukaart van Tinny Vreede voor het promotiediner van Lizzy in 1903.
IIAV, Archief E.C. van Dorp.

MENU.

DINER
ter gelegenheid van de Promotie
van
Mevrouw E. C. VAN DORP.
DINSDAG 7 JULI 1903.

✧

Hors d'oeuvre variés.
Champagne Royal.

Crème Reine Hortense.
Médoc vieux (Carafes).

Saumon du Rhin. - S^oe Mousseine.
Chât. Haut Sauternes.

Filet de bœuf à la bouquetière.
Ris de veau glacés aux truffes.
Ch. Léoville Poyferré.

Asperges d'Argenteuil
à la Colbert.

Canetons nantais rôtis.
Compôte fine.

Homard frais d'Ostende.
Salade de laitue.
Liebfräunlich.

Glace à l'alsacienne.
Champ. Ernest Leroy demi-sec.

Gâteau mille-feuilles.
Fromage.

Fruits. - Dessert.

Cospol Jureis

Tinny Vreede.

Rijk. 82. 9/20. - Leiden.

Voor de meesten. Vooral zijn te veel uitkomende hoogmoed bezorgde hem vijanden. Melancholie schijnt de enige oorzaak te zijn geweest. Marie Rijke en ik gingen dadelijk naar Tin toe. Zij was de hele dag uit geweest, wist van niets en kwam thuis bij grootje in een fleurig zomertoilet, één en al bloei en lieflijkheid.

Het ware leven, om nooit te vergeten. Ons lag de dood in 't hart en op de lippen. We mochten niets zeggen, omdat grootje nog niets merken mocht. Ik kon eerst niet geloven dat hij het zelf gedaan had. Hij was de vorige avond nog bij Tin, hoe kon hij het doen! Arme, arme jongen. Een week geleden zaten wij nog samen te praten en vond ik hem juist opgewekt. Arme, arme Tin, hoe zal ze 't ooit te boven komen. Ik ben zo bang voor haar. Haar zenuwen zijn allang niet goed. Ze heeft een onbevredigend leven. Arme, arme. Begin juni moest ik haar alleen laten. We gingen in een villa in de Bosjes logeren. Het was prachtig aan zee. De zee is wel eens melancholiek maar nooit bedrukkend. We hadden veel bezoeken. Ik leerde o.a. een familie Beucker Andreae van 't studentje kennen. Allertiefste familie. 't Studentje is een dot, te vlijtig, te braaf. Tin kwam een week bij me logeren en genoot van rust en zee.

Daarna ging ze met Marie Rijke naar Wijk aan Zee. We gingen veel bij de Visserings. Ook Marie Krantz kwam en ik bracht een visite bij haar tante mevr. Krantz, een gezellig mens. De Butlers waren ook in Scheveningen – ongedurig en ongelukkig als altijd. Elses vader stierf plotseling. Een enkele maal ging ik naar de maskerade kijken bij Veit op de tribune, op de maskeradedag en verder naar de Ridderslag, 't was heel aardig. [??]

Gerard soupeerde o.a. met Lili Vreede. Met juli gingen we naar Baarn, waar we kamers hadden. Gerard werkte op 't [?] laboratorium in Amsterdam. Moeder had geen plezier in Baarn en ging met aug. dan met [?] naar Zwitserland. Gerard en ik bleven; Gerard omdat Carel van Dorp, een stervend man, naar Holland was teruggekomen. Gerard wou in ieder geval bij de begrafenis zijn.

Arme, oude oom, die hem 20 jaar gemist had en nu met steeds sterker verlangen naar zijn terugkomst had uitgezien. Hij leed nog 4 weken in 't Linnaeus Ziekenhuis, toen was 't uit. Tante vertelde dat hij een paard naar mij genoemd had en mijn portret altijd bij zich had. Arme man. Het was mijn schuld niet, ik was een kind.

Het was heerlijk in Baarn, zo dikwijls en zo ongedwongen de koningin te zien. Ze is zo allertiefst, dat iemand de tranen in de ogen komen. En van een heerlijke eenvoud. Nu eens ging ze te paard, dan weer zelf de 4 mennende. We maakten heerlijke tochtjes door 't Gooi, hei, bos, heuvels, de korenvelden, zee en dan die typische plaatsjes als Spakenburg, die kleurige huisjes en

de klederdracht van de mensen. Alle kleuren van de regenboog hebben ze aan zich. We gingen nog al om met de Van Dorpen uit Amsterdam, [?] Zutphen, Naarden en Laren.

[...]. 26 aug. ging Gerard weg, eerst nog een paar dagen met oom en tante mee om hen te troosten, toen naar moeder. Uit Leiden het treurige bericht dat 't kindje van de Hartevelts gestorven is en hun broer verdronken. Vreselijk.

3 september ging ik naar Parijs voor 't feministen congres. 't Was me een spektakel. Afschuwelijk. Die Fransen zijn te geborneerd op een wanhopige manier en verbeelden zich dan dat ze de eersten zijn. Het heette een internationaal congres, maar 't was totaal nationaal, zoals verscheidene van de *soeurs* [zusters] ook aanduidden. Ze dachten eenvoudig niet aan de vreemdelingen. Wij vreemden waren allen beurtelings doodgegeneerd en hadden dan weer de grootste pret om de zotteklap. 't Was een schande.

En 't was een gezelschap. Soms leek 't mij meer een verzameling van de demimonde dan van feministen. Marguerite Durand,⁷⁴ redactrice van *La Fronde*, is 't liefje van een Rothschild – met wiens geld alles betaald wordt. Een spook, Viviani de député,⁷⁵ werd erg toegejuicht voor 't lege zwetsen, *faiseur et poseur* [opschepper en aansteller]. Ik logeerde in een prettig hotel en leerde alleraardige vreemdelingen kennen (geen enkele Française!) o.a. frl. [?] en Kaufman, frau [?] uit Duitsland (oprichtster van de Gartenbauschule), frau Frenckel uit Zweden, mrs. Montefiore en lady Grove uit Engeland en veel Russinnen, waar ik me bij insmokkelde door te vertellen dat ik Russisch leerde. Gerard en ik begonnen 't namelijk van 't winter bij Kern, zoon van de prof.

Ik bracht een heerlijke morgen in 't Louvre door en een middag in 't Palais des Beaux Arts. Er was veel moois, maar te veel voor zo kort. Van de tentoonstelling zag ik niet veel, kon me ook niet veel schelen: vies, stoffig, mensenkluwen. Een avond was ik uit met de Krantzen, die in Parijs waren om voor Marie van alles uit te zoeken. Ze gaat oktober trouwen, ik ben erg blij. We gingen naar de *fontaines lumières* kijken. Dat is kunst, prachtig: een toversprookje, dat slot met al dat verlichte water. Mr. Strohl, een Zwitser die moeder kende, een mooie prettige, hoffelijke man, bracht me naar de trein. Hier in Beckenried vond ik zijn familie allerliefst; een nobel mooie vrouw en aardige kinderen. Ze wonen sedert 2 jaar in Parijs. Ik kwam hier 's nachts om half

twee 9 sept. aan – door Gerard van Luzern afgehaald, met 't motorbootje. Heerlijk, weer bij elkaar te zijn en aan dit goddelijk blauwe meer, in dit uit-hoekje van rust en vrede. Baselaars, Lichtenhahn, spraken over Treub. Zijn vrouw is familie van hem, een streberin als hij. Hij heeft zich van zijn eerste vrouw laten scheiden om deze te trouwen.⁷⁶ Ik geloof dat hij geen goed mens is, wel geniaal. We maken hier veel uitstapjes, heel kalm. Gerard moest ongelukkig de 18^e weer naar huis.

In Baarn leerde ik de Nierops kennen, hij broer van mevr. Oppenheim en compagnon van Vissering. 't Dochtertje studeert in de rechten. Ze beviel me. [...].

Ik las van 't zomer nogal Multatuli. Hij is toch geniaal, hatelijk, kwaadaardig. Maar waar. Dat is wel zijn grote kracht. Verder Malwida von Meysenbugs *Lebensabend*.⁷⁷ Idealistische gedachten. Daarbij heeft ze veel uitmuntende mensen gekend.

Laatst las ik Tolstoi's *Resurrection*. Machtig en goed, wat heb ik die man lief. Een rechtvaardige. Een in wie al de ellende, al 't onrecht der wereld dubbel gloeit. En toch verheft hij en sterkt hij omdat hij een gevoel geeft, dat ieder mens, hoe klein ook, er iets tegen kan doen. Hij heeft mij gesterkt dat we in deze tijd niet moeten roepen om al 't onrecht dat geschiedt, maar als ik 't voel, stil mijn weg gaan. Zelf tenminste geen onrecht doen en 't voorkomen waar ik kan in 't klein. Ieder mens doet zoveel klein onrecht. Nu ben ik hier vrijwel opgefrist. Ik was niet goed deze zomer. Ik had gedurende de winter te verlerlei gedaan.

Zo eindigt het tweede dagboek ergens in het najaar van 1900, nog voor haar doctoraal examen in de rechten en haar verhuizing naar Den Haag. Uit de dagboeken spreekt een vrouw die zich bewust is van haar pioniersrol als eerste rechtenstudente en zij realiseert zich dat zij studie en werk nodig heeft om zich te ontplooiën. Dit spreekt mede uit haar opmerkingen over andere vrouwen die een leeg, onbevredigd leven leiden (zoals haar vriendin Tin of nichtje Cor of *frau* Von Butler). Ze beseft tevens dat zij niet in de wieg is gelegd voor het huisvrouwenbestaan en met haar keuzes voor studie en werk waarschijnlijk geen geschikte partner zal vinden en dus ook geen kinderen zal krijgen. Dit komt naar voren uit de passage waar zij mijmert aan het strand van Scheveningen en waarin zij de hoop uitspreekt dat iemand over 100 jaar,

Lizzy in toga bij haar promotie in 1903.
Foto: G.A. Mögle, collectie IIAV.

misschien een achternichtigje, de dagboeken zal lezen. Ze heeft het niet over eigen kinderen. De dagboeken zijn haar manier om voort te leven. Als zij het heeft over een vroegere liefde (in haar eerste dagboek) zegt zij daarbij, dat ze zijn keus voor een ander pas kon accepteren toen het stel een kind kreeg. ‘Toen begreep ik opeens, dat ik nooit gekund had.’⁷⁸ Verder spreekt uit de dagboeken een vrouw die met een scherpe blik haar medemens beziet en niet gespeend is van mensenkennis. Zij is zich ook bewust van de maatschappelijke ontwikkelingen in haar tijd en neemt daar actief aan deel. Dat zal ze de rest van haar leven blijven doen. Een van deze maatschappelijke ontwikkelingen is de vrouwenkiesrechtstrijd, waar zij in 1900 al bij betrokken raakt, als eerste voorzitter van de Leidse afdeling van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht. In 1907 is zij een van de oprichtsters van de Nederlandsche Bond voor Vrouwenkiesrecht en wordt zij de eerste voorzitter van het hoofdbestuur.⁷⁹

Noten

- 1 De inventaris van het archief van E.C. van Dorp (IIAV) bevat ook een uitgebreide levensbeschrijving, waaraan ik de gegevens over Lizzy in mijn inleiding heb ontleend. De inventaris is in 2004 opgesteld door Susanne Neugebauer.
- 2 Lizzy opent in 1903 haar eigen advocatenkantoor in Den Haag en is daarmee de eerste Haagse vrouwelijke advocaat. De eerste Nederlandse advocate is A. Hoek-Kok, aldus de inventaris van het archief van E.C. van Dorp (IIAV). Dit moet zijn A.E. van den Hoek-Kok. Adolphine Eduardine Kok schreef zich in 1899 in aan de Leidse universiteit voor de studie rechtsgeleerdheid, op de leeftijd van 21 jaar. Zie: J.E. Kroon, *Album Studiosorum Academiae Lugduno-Batavae MDCCCLXXV-MCMXXV* (Leiden 1925). Kok was net als Lizzy in 1903 in Leiden gepromoveerd en werd kort daarop – in april 1903 – als eerste vrouw in Nederland tot advocaat beëdigd door de rechtbank te Rotterdam. Zij bleef tot haar dood in 1928 haar beroep uitoefenen. Zie: Dr. M.C. van der Kolf, *Zeventig jaar vrouwenstudie* (Rotterdam 1950) 38.
- 3 Dit schrijft zij zelf in haar eerste dagboek, als zij melding maakt van een man die verliefd op haar zou zijn geweest – en zij blijktbaar op hem – maar die uiteindelijk trouwde met een rijke vrouw uit Basel. Omdat zij deze verliefdheid in niets kan vergelijken met die op Gerard Vissering – haar latere liefde – zo schrijft zij, heeft ze deze bladzijden over haar verliefdheid eruit gehaald (p. 135 van het eerste dagboek, inv.nr. 376). In dit dagboek zijn de bladzijden genummerd, zodat duidelijk blijkt wanneer er bladzijden ontbreken.
- 4 Ik heb me hier beperkt tot de dagboeken, al zou haar correspondentie uit die tijd ongetwijfeld nog veel aanvullend materiaal opleveren!
- 5 Het eerste dagboek, inv.nr. 376, loopt vanaf 1881. Hierin zitten ook ongenummerde losse blaadjes, waarvan een aantal aantoonbaar uit het tweede dagboek afkomstig is (zie bijvoorbeeld noot 54). Waarschijnlijk is dit niet met opzet gebeurd. Achterin het dagboek staan gedichten geschreven en bevindt zich een programmaboekje van een optreden van Catharina van Rennes met liederen. Dit dagboek eindigt in losse aantekeningen, met name over reizen in de eerste jaren van de twintigste eeuw. Een groot deel van dit dagboek is in retrospectief geschreven.

Het tweede dagboek (inv.nr. 377) begint op 1 januari 1899 (en niet in 1898 zoals de inventaris vermeldt, al schrijft Lizzy wel iets over oudejaarsavond) en eindigt ook weer ergens vaag in de winter van 1900-1901. De bladzijden in dit dagboek zijn niet genummerd en door het verwijderen van passages is het niet overal meer een sluitend verhaal.

Het derde dagboek (inv.nr. 378) begint pas in november 1918 en eindigt in december 1919. Het is opgedragen aan haar nichtje Stan en nakomelingen. Dit en de volgende dagboeken heb ik niet geraadpleegd, omdat het niet meer over haar studententijd in Leiden gaat.

- 6 De vvsl werd opgericht door Nelly Cohen Stuart, Jo Reudler en Annie de Waal. Het archief van de vvsl bevindt zich – geïnventariseerd en wel – in het Regionaal Archief Leiden (RAL), archiefnummer 545.
- 7 Nog in 1900 wordt zij opgevolgd door Annie de Waal. Zie: *Kronieken van de vvsl opgetekend tussen de jaren 1900 en 1960* (Leiden z.j.) 95.
- 8 De titel van haar proefschrift luidt: *Schadeloostelling bij vernietiging of onbruikbaarmaking van eigendom door het openbaar gezag*.
- 9 Gerard Vissering (1865-1937) was de zoon van de hoogleraar en latere minister van Financiën Simon Vissering. Hij werd zelf directeur van de Javaansche en Nederlandsche Bank. Hij was in 1891 getrouwd.
- 10 Naast de levensbeschrijving in de inventaris is op de website van het IIAV (www.iiav.nl) veel over Lizzy's leven te lezen, in het kader van ontsloten 'schatten' van het IIAV. Hierin staat wel foutief vermeld dat Lizzy haar doctoraal examen rechten deed in 1899. Toen deed zij echter haar (tweede) kandidaatsexamen. In 1901 behaalde zij haar doctoraal in de rechten. Zie hiervoor ook: M.M.G. Fase, 'Dorp, Elisabeth Carolina van (1872-1945)' in: *Biografisch Woordenboek van Nederland 4* (Den Haag 1994).
- 11 De eerste vrouwelijke student in Nederland was Aletta Jacobs, die in 1872 werd toegelaten tot de Groningse universiteit om geneeskunde te studeren. In Leiden hadden zich in 1873 twee Russische studentes, Fanny Berlinerblau en Olga von Stoff, gemeld voor een geneeskundestudie, maar zij werden niet toegelaten tot de colleges gynaecologie van professor Simon Thomas, dus vertrokken zij maar weer. Zie: W. Otterspeer, *De wiekslag van hun geest. De Leidse universiteit in de negentiende eeuw* (Den Haag 1992) 371, 372 en W. Otterspeer, 'Rondom Steinmetz en het eerste lectoraat in de sociologie aan de Leidse universiteit', *Leids Jaarboekje* 79 (1987) 141-142.
Een kleine maand nadat Maria Catharina Slothouwer zich heeft ingeschreven, meldt de tweede vrouw zich aan. Dit is Johanna Catharina Helena Bisschop, eveneens voor de studie letteren. Bisschop is dan 28 jaar. Zie: Kroon, *Album Studiosorum*. Over deze eerste vrouwelijke studenten schreef E. Hulshoff Pol in: *Mededelingen van de Nederlandse Vereniging van Vrouwen met Academische Opleiding* 3 (augustus 1954) 8-16. Onder de eerste vrouwelijke studenten waren veel 'toehoorders', die geen examens deden.
- 12 Een van de andere vier was Hendrika Wilhelmina Bernardina van Embden, 22 jaar.

Zie: Kroon, *Album Studiosorum*. Zij speelde een rol in de vrouwenkiesrechtbeweging, waarover ik elders in dit Jaarboek heb geschreven.

- 13 Hij gaat op het volgende adres bij zijn moeder en zus wonen. De nummers van de woningen aan de Nieuwe Rijn heb ik uit het bevolkingsregister in het RAL. De nummers van de woonhuizen waren maar aan weinig mensen bekend; velen die bijvoorbeeld een felicitatiekaartje sturen, volstaan met het vermelden van 'Nieuwe Rijn', zonder nummer dus. De kaartjes zijn toch goed aangekomen!
- 14 Haar moeder was in 1891 naar Engeland gegaan om te genezen van tuberculose. Waarschijnlijk is dit een verwijzing naar haar moeders gezondheidstoestand.
- 15 Robert Fruin was sinds 1860 de eerste hoogleraar Vaderlandse geschiedenis en zijn leven lang vrijgezel. Petrus Johannes Blok is zijn opvolger. Zie voor meer informatie, over deze en alle andere genoemde hoogleraren: Otterspeer, *Wiekslag*. In *Wiekslag* is van alles na te lezen over de heren professoren die Lizzy noemt en verder zijn er verwijzingen te vinden naar hun levensbeschrijvingen.
- 16 Lou is Louise Land, geboren te Leiden op 12 februari 1874.
- 17 Tin, ook wel Tinny, is Wilhelmina Vreede, geboren te Den Haag op 21 januari 1873.
- 18 Mietje is Maria Jacoba van Wijk, geboren te Randwijk, de huishoudster. Flock is de naam van de hond.
- 19 Tot hun Zwitserse verblijf dringt nog wel het bericht door van de Lombokramp, zoals Lizzy het noemt in haar dagboek, ook wel 'het Verraad van Lombok'. Doel van de vernietigende militaire inzet in augustus 1894 was om Lombok te pacificeren. De gestolen 'Schatten van Lombok' worden in het Rijksmuseum in Amsterdam tentoongesteld en Lizzy zal deze bij een bezoek aan het Rijksmuseum, een paar jaar later, ook te zien krijgen.
- 20 De Lands vertrekken op 11 oktober 1911 naar Arnhem.
- 21 Deze aanstaande is Friedrich Ludwig Kurt Wrede. Zij trouwen in maart 1898 in Arnhem. In juni 1906 scheiden zij weer.
- 22 De maskerade was een vijfjaarlijks historische optocht, die werd georganiseerd door de studenten. Zie: Otterspeer, *Wiekslag*, 472, 473. Deze maskerade vond plaats op 18 juni 1895.
- 23 J. Aleida Nijland (1870-1950). Nijland promoveerde in de letteren bij J. Verdam, de oom van Lizzy. Zij werd een 'onvermoerbare en begaafde filologe' volgens de *Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren* (DBNL).
- 24 Ap, ook wel Ab, is Albert Cornelis Vreede, geboren te Leiden op 21 augustus 1875, broer van Lizzy's goede vriendin Tin.
- 25 Dit is Wilhelm Martin, geboren te Quakenbrück in 1876, later hoogleraar kunstgeschiedenis.
- 26 Waarschijnlijk voor de vierjaarlijkse tentoonstelling van levende meesters die in Arnhem, Amsterdam, Den Haag en Rotterdam werd gehouden.
- 27 Dit is in: P.H. Ritter (red.), *Eene halve eeuw, 1848-1898. Nederland onder de Regeering van Koning Willem den Derde en het regentschap van Koningin Emma* (Amsterdam

- 1898). Het is een historisch gedenkboek in twee delen, uitgegeven bij inhuldiging van koningin Wilhelmina. De socialist Ferdinand Domela Nieuwenhuis schreef een aanvullend deel over 'blanke slaven' (in fabrieken en werkplaatsen). De eerste rechtenstudente wordt, inderdaad zonder naam, genoemd in een bijdrage van Jonkvrouw Jeltje de Bosch Kemper over de 'Vrouwen-beweging', deel 1, hoofdstuk XVIII, 397.
- 28 Mr. Nicolaas Pierson was minister van Financiën en tevens minister-president van 1897 tot 1901.
- 29 Wat voor soort portret van koningin Wilhelmina zij hier heeft, is niet helemaal duidelijk. Pier Pander was een beeldhouwer, die beroemd werd door zijn ontwerp – de kop van de jonge Wilhelmina – voor op het muntgeld. Wilhelmina was in 1898 tot koningin gekroond.
- 30 Canna Maria Louisa Popta, geboren te Breda op 30 mei 1860, vestigde zich op 28 december 1898 op de Nieuwe Rijn 97. In februari 1894 had zij zich ingeschreven bij de Leidse universiteit voor de studie wis- en natuurkunde. Zie voor de inschrijving aan de universiteit: Kroon, *Album Studiosorum*.
- 31 Mogelijk is dit beestje genoemd naar de hond van Dik Trom, een creatie van de schrijver C.J. Kieviet uit 1891.
- 32 Mr. Nicolaas Axel Lourens Land, geboren te Leiden in 1872, overlijdt te Antwerpen op 12 januari 1899.
- 33 Annie Cremer, geboren te Arnhem in 1877, trouwt op 9 november 1899 te Den Haag met jhr. mr. Henri Eliza Eduard Röell, geboren te Haarlem in 1872. Zij scheiden in 1920.
- 34 Dit is haar oma van moederskant, Wilhelmina Cramer, weduwe van C.H.B. Boot, die onder meer burgemeester was van Amsterdam. Zij overlijdt uiteindelijk in Den Haag op 1 november 1901.
- 35 Ook Blok 'placht' (net als Fruin) 'op een bepaald collegeur in de huil te schieten, kenmerkend genoeg niet bij de dood van Oldenbarnevelt maar bij die van Willem van Oranje', aldus Otterspeer, *Wiekslag*, 374.
- 36 Het wordt eerst een drukkerij van de r.-k. *Leidsche Courant* en in 1926 verbouwd tot kerk van de christelijk-gereformeerden. Met dank aan Piet de Baar voor deze en vele andere aanvullingen (hiervoor en hierna), met name op de adres- en persoonsgegevens.
- 37 Catharina van Rennes (1858-1940) was componiste, zangeres en zangpedagoge. Zij schreef het liedje: *Drie kleine kleutertjes die zaten op een hek. De Schipbreuk* is een gedicht van de Schoolmeester, op muziek gezet door Johan Wagenaar.
- 38 Deze zorg voor zijn vrouw, Maria Dorothea Felix, geboren te Leiden in 1857, sleept zich waarschijnlijk nog jaren voort. Zij overlijdt in augustus 1908.
- 39 Zij ziet hier schilderijen van de broers Maris, Van Corot, Daubigny, Laura (Lawrence) Alma Tadema en Mancini.
- 40 *Minerva* is een wekelijks studentenblad. Haar replek is inderdaad gepubliceerd in het tweede bijvoegsel bij de *Minerva* van 16 februari 1899. Lizzy ondertekent daarin met

- E. Het 'jongetje' (H.G.A.O.) op wiens publicatie zij reageert is de (latere) historicus Henri Obreen.
- 41 Prof. H. van der Hoeven was hoogleraar strafrecht van 1894 tot 1908. Een foto van hem en andere leden van de Juridische Faculteit is te vinden op p. 259 van Otterspeer, *Wiekslag*. Van der Hoeven had mogelijk niet veel bezittingen – vandaar die 'armoe' – want wat betreft zijn inkomen deed hij niet onder voor andere rechtenprofessoren (Greven, Oppenheim en Van der Vlugt), die allen voor 9.550 gulden werden aangeslagen. Zie de tabel (2) in *Wiekslag* (388, 389): 'Inkomstenbelasting van professoren in het jaar 1900'. Het laagste bedrag 'onder professoren' in deze tabel is 3.150 gulden. P.J. Blok (Oude Singel 66) komt op een bedrag van 7.250. Lizzy's oom J. Verdam (Hooigracht 25) zit op 10.500 gulden en is daarmee één van de dertien professoren die in de lijst van 49 op een bedrag van vijf cijfers komt.
- 42 Govert George van der Hoeven, geboren te Brielle in 1872.
- 43 Cornélie Huygens (1848-1902) was voorvechtster van de vrouwenemancipatie en lid van de Sociaaldemocratische Arbeiderspartij (SDAP). De Barthold Meryan in het boek uit 1897 was de zoon van een rijke Amsterdamse koopman die in zijn jeugd tot de voorvechters van het liberalisme van 1848 had behoord. Voor zijn zoon was hij een autoritaire en rechtschapen vader. Zijn moeder was wereldvreemd, onbeduidend, volgzzaam en gedwee. Barthold belichaamde de opstand van zijn generatie tegen het ouderlijk gezag en de wereld der volwassenen. Niet het najagen van materiële rijkdommen was zijn levensdoel, maar het verrichten van goede daden, aldus Ger Harmsen in het *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* (BWSA) 5 (1992) 125-132.
- 44 In het Stedelijk museum ziet zij 'moderne' schilders, onder andere Bosboom, Maris, Israëls, Bilders en Van Constant de Theodora. In het Rijksmuseum het werk van Rembrandt, ook etsen en de Schatten van Lombok, die ze niet zo interessant vindt.
- 45 Grietje Nassau-Noorderwier, geboren te Dordrecht in 1869, schilderde en tekende.
- 46 Nelly Cohen Stuart zit dan op de Hoogere Burgerschool voor Jongens. Deze HBS voor Jongens, opgericht in 1864, geeft in tegenstelling tot de HBS voor Meisjes (opgericht in 1881) toegang tot de universiteit. De eerste drie meisjes op de HBS voor Jongens komen in 1889. Op het Stedelijk Gymnasium, vanouds de vooropleiding voor de universiteit, wordt in 1882 het eerste meisje toegelaten. Zie: Agnes van Steen, *Van Leidsche HBS tot Rembrandt Scholengemeenschap 1864-1999* (Leiderdorp 2001) en Agnes van Steen, 'Openbare hogere burgerscholen in Leiden: jongens en meisjes beginnen gescheiden', *Leids Jaarboekje* 94 (2002), 83-118.
- Nelly Cohen Stuart schrijft zich in 1899 in bij de universiteit in Leiden om geneeskunde te studeren, zij is dan 18 jaar. Zij is een van de drie oprichtsters van de VVSL (zie noot 6). De andere twee schrijven zich ook in 1899 in, Annie de Waal voor rechten (zij is ook 18 jaar) en Jo Reudler voor wis- en natuurkunde (zij is 19). Zie: Kroon, *Album Studiosorum*.
- 47 Laura Marholm (1854-1928) was schrijfster van onder andere *De vrouw, een karakter-*

- studie*. 'Laura Marholm was een van de eersten die wees op de leegheid en beperktheid van de heersende opvattingen over vrouwenemancipatie en op de tragische invloed daarvan op het innerlijke leven van de vrouwen. In dit boek beschrijft zij het lot van verschillende internationaal bekende begaafde vrouwen: het genie Eleonora Duse, de grote wiskundige en schrijfster Sonja Kovalevska, de jong gestorven kunstenaars en dichterlijke natuur Marie Basjkirtzef. Door de levensbeschrijving van elk van deze buitengewoon denkende vrouwen loopt een duidelijk spoor van onbevredigd verlangen [...]'. Citaat afkomstig van www.marxists.org/nederlands/goldman.
- 48 Instituut Noorthey was een jongenskostschool eerst in Veur, later in Voorschoten. Het was een gerenommeerd instituut, tot de HBS (in Leiden vanaf 1864) en het gymnasium het instituut in kwaliteit voorbijstreven. Van 1893 tot de sluiting in 1907 was de pedagoog dr. J.W. Lely directeur (bron: Wikipedia). De kwestie, waarvan hier sprake is, hield verband met studentenbezoek aan het huis van Lely. Bij vertrek, rond middernacht, had een zestal studenten enige voorwerpen uit de tuin meegenomen, alsmede twee bokken en een geit van de kinderen van Lely. Er volgde een hoop 'gekijf en geschrijf' in de pers en daarna was het gauw uit met die mode van studentenbezoek aan huis. Zie: *Gedenkboek Noorthey* (Haarlem 1920), met dank aan Piet de Baar.
- 49 Meta is Margaretha Agatha Mees, geboren te Rotterdam in 1870.
- 50 Dit is Hermanna Asselina Wilhelmina van Stolk, geboren te Rotterdam in 1875.
- 51 Het Academiegebouw aan het Rapenburg.
- 52 G.R. van Alphen, confiseur, cuisinier en chocolatier, Nieuwe Rijn 62.
- 53 Hij overlijdt uiteindelijk op 26 augustus 1899. In Lizzy's eerste dagboek is een los blaadje te vinden met de mededeling dat Cosijn uit zijn lijden is verlost. Ze vindt hem de 'geestigste en origineelste man van Leiden. Schunnig jasje, handen op zijn rug, stok er in. Zijn stoppelig baardje en zijn rare ogen, altijd half omkijkend om een achterblijvend hondje te fluiten.'
- 54 Met werk van Gorter, Poggenbeek, Wijsmuller, Gruppe en Hulshoff.
- 55 Isabella Franciska Muller, geboren te Groningen in 1880.
- 56 Dit klinkt niet helemaal logisch; bedoelt ze het spottend?
- 57 De socialist Franc van der Goes (1859-1939) was onder andere een van de oprichters van de SDAP.
- 58 Dit waren vergaderingen in de geest van Wilhelm von Humboldt (1767-1835), de man van het *Bildungsideal*, waarbij de nadruk van onderwijs (en opvoeding) niet lag op nut en dogma, maar op zelfontplooiing; een algemene ontplooiing van menselijke kwaliteiten (bron: Wikipedia).
- 59 Sonja Kowalevska (ook wel Kovalevska of weer anders, (1850-1891)) was de eerste vrouwelijke wiskundige in Rusland en zij werd de eerste vrouwelijke hoogleraar op dit gebied (in 1889) in Stockholm (bron: Wikipedia). Zie ook noot 48. Lizzy identificeerde zich met deze vrouw en gebruikte de naam Sonja als pseudoniem, aldus inv.nr. 407 van het archief van E.C. van Dorp (IIAV), dat een conceptartikel over het leven van Sonja Kovalevska bevat.

- 60 Marie Antoinette Krantz, geboren te Leiden in 1874, trouwt op 31 oktober 1900 te Rotterdam met François Hoyer, geboren te Doesburg in 1870.
- 61 Frans literair tijdschrift, ook over politiek, economie en andere onderwerpen. Oppericht in 1829 om een brug te slaan tussen Frankrijk en de Verenigde Staten (bron: Wikipedia).
- 62 In Lizzy's eerste dagboek zit een los blaadje waarop ze over haar vader schrijft dat hij veel verdriet had over zijn broer Herman, die het financieel slecht ging. 'Vader betaalde steeds alles. Maar oom was koppig en onverstandig en eindelijk moest vader zeggen: ik doe 't niet meer. Dat heeft jaren geduurd en ik geloof wel dat vader eerder gestorven is, dat hij misschien nog jaren had kunnen leven als dat er niet geweest was.'
- 63 Cornelia Margaretha.
- 64 Mr. Willem Vissering, geboren te Leiden in 1851 en zijn zus Laura Adriana. Zij sterft ongehuwd te Den Haag in 1912, 52 jaar oud.
- 65 Dr. W.G.C. Bijvanck had gestudeerd in Leiden, was daar leraar aardrijkskunde en geschiedenis geweest aan de HBS voor Jongens en was redacteur van *De Gids*. Hierin schreef hij vijf artikelen over Fruin die niet door iedereen even gunstig werden ontvangen. DBNL, *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde* (1927).
- 66 De fiets was toen een tamelijk nieuw vervoermiddel. Lizzy vermeldt op een los blaadje in het eerste dagboek, met de datum 28 augustus (z.j.), hoe zij zelf leert fietsen en schrijft daarbij: 'Tets leren is altijd een plezier.' Later, waarschijnlijk begin jaren dertig, is zij een van de eersten in de familie die een auto bezit. IIAV, archief E.C. van Dorp, inv.nr. 413
- 67 Mogelijk refereert ze hier aan de liefde zoals vermeld in noot 3.
- 68 Annette Versluys-Poelman (1853-1914) was vanaf de oprichting in 1894 tot eind 1902 voorzitter van de Vereniging voor Vrouwenkiesrecht. Zie elders in dit Jaarboek: 'Vrouwenkiesrechtstrijd in Leiden'.
- 69 Jeltje de Bosch Kemper (1836-1916), oprichtster van de huishoudschool, was een voorvechter van de economische zelfstandigheid van vrouwen. Zij was bestuurslid van de organisatie Tesselschade (opgericht in 1872), de tegenhanger van Arbeid Adelt, een organisatie die vrouwen door middel van de verkoop van handwerken een inkomen wilde bezorgen. Tesselschade deed dit anoniem, Arbeid Adelt, de organisatie van Betsy Perk, niet. Zie: Dr. W. H. Posthumus-van der Goot e.a., *Van moeder op dochter. De maatschappelijke positie van de vrouw in Nederland vanaf de Franse tijd* (Nijmegen 1977). Tesselschade had ook een afdeling in Leiden (en omgeving).
- 70 De Nationale Vrouwenraad was een uitvloeisel van de Nationale Tentoonstelling van Vrouwenarbeid in 1898 te Den Haag. De Vrouwenraad wilde zoveel mogelijk verenigen, die zich beijerden voor een verbetering van de zedelijke, economische en rechtspositie van de vrouw, bij elkaar brengen. Zie: Posthumus-van der Groot, *Van moeder op dochter*, 123. Lizzy's moeder was tot in 1906 voorzitter van deze Vrouwenraad.
- 71 Dit is een vreemde verspringing in de tijd!

- 72 Paul Kruger en de Boeren konden in Nederland op veel bijval rekenen. Ook aan de Leidse universiteit. In 1899 werd, onder voorzitterschap van De Goeje, de Leidse afdeling van de Nederlandsch Zuid-Afrikaansche Vereeniging opgericht. Hiervan waren alle Leidse hoogleraren kortere of langere tijd lid. Otterspeer, *Wiekslag*, 394. Na deze ontmoeting met Kruger volgt er nog een op 15 december 1900, waar Lizzy spreekt en waar zij samen met Nelly Cohen Stuart namens de VVSL een met bloemen versierd portret van koningin Wilhelmina aanbiedt. RAL, archief VVSL, archiefnr. 545, inv.nr. 228.
- 73 Zie het artikel 'Vrouwenkiesrechtstrijd in Leiden' elders in dit Jaarboek.
- 74 Marguerite Durand (1864-1936) was feministe en journaliste en oprichtster in 1897 van het tijdschrift *La Fronde*, de eerste jaren gefinancierd door de broers Rothschild (bron: Wikipedia).
- 75 René de Viviani (1863-1925), een socialist, was de afgevaardigde van Parijs in het Franse parlement (bron: Wikipedia).
- 76 Het gaat hier om M.W.F. Treub (1858-1931), hoogleraar en links-liberaal politicus. Hij trouwt in 1898 – zijn tweede huwelijk – met Susanne Adèle Cornaz. Cornaz is ook de naam van zijn moeder. Zijn vader was burgemeester van Voorschoten. Zie: Piet de Rooy en Dirk Damstra in *BWSA* 3 (1988) 197-202.
- 77 *Der Lebensabend einer Idealistin* (1898). Malwida von Meysenbug (1816-1903) was een Duitse schrijfster, die streed voor democratie en gelijkberechtiging van de vrouw. Zij correspondeerde met Friedrich Nietzsche en ging op bezoek bij onder andere Richard Wagner (bron: Wikipedia).
- 78 'Ik was toen bepaald ongelukkig – tot hij een kind kreeg. Toen begreep ik opeens dat ik nooit gekund had.' IIAV, archief E.C. van Dorp, inv.nr. 376 (eerste dagboek) 135. In een vlaag van passie voor Vissering zegt zij wel een kind van hem te willen – in een brief – maar echt reëel is dit niet. Hij is getrouwd, niets wijst erop dat hij wil scheiden, en hij heeft kinderen. Mogelijk projecteert zij onbewust haar liefde op deze onbereikbare man, met waarschijnlijk de zelfmoordpoging in 1906 als catharsis. Zie voor deze ongelukkige liefdesaffaire: IIAV, archief E.C. van Dorp, inv.nr. 403-405. Dit is vooral de correspondentie tussen betrokkenen en anderen die meelevén, van 1900 tot 1928. Mogelijk blijft zij haar verliefdheid koesteren; de brieven na 1906 heb ik niet gelezen.
- 79 Zie het artikel 'Vrouwenkiesrechtstrijd in Leiden' elders in dit Jaarboek.

Advertentie voor de opening van de
nieuwe meubelzaak van Jan junior,
Haarlemmerstraat 198.

GRANDIOSE OPENING VAN ONS MEUBELBEDRIJF ZATERDAG 14 MAART A.S.

HAARLEMMERSTRAAT 198-200
v/h GEER. KANBIER

**zaterdag
meubelkijkgdag**

OOK AL BENT U NOG NIET
AAN MEUBELEN TOE,
KOM ONGESTOORD
RONDWANDELEN IN ONZE
NIEUWE MEUBELTOONKAMERS

**VRIJ KIJKEN
VRIJ KIEZEN**

**Een unieke kollektie meubelen
EETHOEK „INGE” z/tafel 318.—**

4 teakstoelen, skaifloor-bekleding, geheel afwasbaar

v.d. KLUGT

voor uw woning

**MEUBELEN - BEDDEN - DEKENS
WONINGTEXTIEL - BEHANG - BEDDEN**

LEIDEN
HAARLEMMERSTRAAT 256-258
bij de Haven
HAARLEMMERSTRAAT 198-200
TEL.: 01710 - 22154 - 24657

Van der Klugt Bed en Interieur

Een eeuw Leidse middenstand in de Haarlemmerstraat

WANDA DEN BOER en ARJAN HONKOOP

Zeg tegen een gemiddelde Leidenaar de naam 'Van der Klugt' en de kans is groot dat die antwoordt: 'Is dat niet die van de bedden...?' De winkel is sinds de oprichting, ruim honderd jaar geleden, een begrip geworden in Leiden. Vier generaties Van der Klugt hebben zich gespecialiseerd in bedden en interieur. Tegenwoordig staat de zaak bekend om exclusieve slaapkamerinrichting, maar velen zullen zich nog herinneren hoe hun ouders of grootouders hier hun slaapkamertextiel, behang en gordijnen kochten. Al een eeuw is de winkel van Van der Klugt gevestigd in hetzelfde pand aan de Haarlemmerstraat. In de loop der jaren heeft de familie op deze plek veel zien veranderen, zowel in de Leidse middenstand als in de straat. Kruideniers en slaggers hebben in de Haarlemmerstraat plaats gemaakt voor grote winkelketens als Blokker en Van Haren. De straat is langzaam volgelopen met verkeer, van paardenkarren tot auto's en de tram, om uiteindelijk verkeersvrij te worden. Winkels hebben niet langer een vaste klantenkring van buurtgenoten, veelal van dezelfde 'zuil', maar concurreren met moderne middelen om de kritische consument.

Martin van der Klugt vertelt over de roerige ontwikkeling in het Leidse familiebedrijf, van de oprichting door zijn grootvader tot heden.

De eerste jaren (1901-1928)

Bartholomeus (Bart) Lodowikus van der Klugt, geboren 27 november 1878 te Leiderdorp, besluit op 22-jarige leeftijd om niet in de voetsporen te treden van zijn overleden vader, die meubelmaker was. Bart begint in 1901 zijn

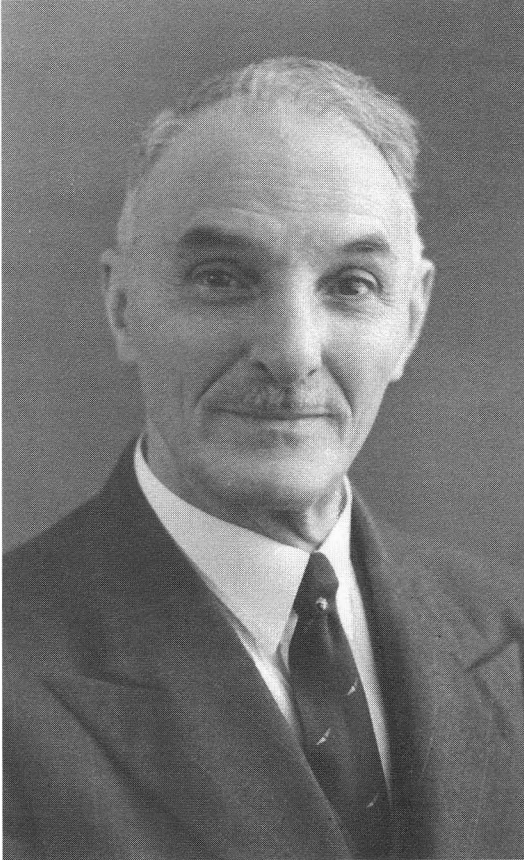
eigen behangerij en stoffeerderij. Eerst vanuit zijn ouderlijk huis in Leiderdorp, Maresingel 32. Hij begint als zogenaamde 'stille stoffeerder' zonder grote werkplaats of opslag. Plannen maakt hij thuis, maar pas bij de klant wordt het werk uitgevoerd.

Als een van de weinige stoffeerdere en behangers in Leiden heeft Bart een vruchtbare markt aangeboord. Zijn reputatie als bekwame vakman levert hem veel opdrachten op. Al snel heeft Van der Klugt zoveel opdrachten dat hij moet uitbreiden om zijn voorraden kwijt te kunnen. Hij richt een kleine werkplaats in op de Oude Singel 188. Inmiddels is hij op 25 juni 1902 getrouwd met Alida Petronella Heemskerk en hij krijgt vlak voor het einde van 1904 zijn eerste zoon, Joannes (Jan). Twee jaar later opent hij in een pakhuis zijn winkel op de Haarlemmerstraat 258. In het bovenhuis neemt de jonge familie Van der Klugt op 15 mei 1907 haar intrek. Beneden wordt het werk gedemonstreerd en neemt Bart nieuwe opdrachten aan. Voor de zoon van een meubelmaker is het bijna onvermijdelijk: in de nieuwe winkel worden ook slaapkamermeubelen verkocht.

Haarlemmerstraat 258 ligt naast de katholieke kerk 'Onze Lieve Vrouwe Hemelvaart', beter bekend als de Mon Pèrkerk. Bart is als katholiek sterk betrokken bij het kerkelijke leven. Hem wordt regelmatig gevraagd de aankleding te verzorgen van de kerkelijke vieringen. Ook de etalage van zijn winkel, waar de kerkgangers iedere zondag langslopen, levert Van der Klugt veel klanten op. Hij krijgt zoveel opdrachten dat in 1910 een assistent-behanger in dienst wordt genomen.

Voor Bart van der Klugt blijven de zaken in de jaren twintig goed gaan. Hoewel er natuurlijk ook andere stoffeerdere en behangers in de stad werkzaam zijn, is er betrekkelijk weinig concurrentie. De verschillende winkels liggen zo verspreid, dat iedereen een eigen buurt heeft. Van der Klugt op de Haarlemmerstraat zit vlakbij de nieuwste stadsuitbreiding van Leiden ten noorden van de binnenstad. In dit 'Vaticaan van Leiden' doet hij goede zaken. Ook de woningbouwverenigingen zorgen voor veel opdrachten. Door de Woningwet van 1901 moet een einde komen aan het slechte onderhoud van huurwoningen. Als oude bewoners vertrekken, wordt Van der Klugt vaak ingeschakeld om het leegstaande huis opnieuw te stofferen. In de zomermaanden worden, in opdracht van de woningbouwverenigingen, hele straten tegelijkertijd behangen. Behangen was voor de oorlog een vak apart.

Stichter Bart van der Klugt.

Behangplaksel, gemaakt van warm stijfsel, moet op de Haarlemmerstraat worden klaargemaakt en met de handkar naar de behangers worden gebracht. Het papier is in de jaren twintig vaak slecht van kwaliteit. Hierdoor is de zaak wel ieder jaar verzekerd van grote opdrachten.

Wanneer aan het eind van de jaren twintig een overschot ontstaat op de huurmarkt, proberen woningbouwverenigingen huurders te lokken met nieuw behang en stoffering. Van der Klugt is inmiddels uitgebreid met zeven man personeel. Ook de zonen Jan, Bart en Piet helpen regelmatig een handje mee in de zaak.

Een nota van het bedrijf uit 1940.

22

B. L. VAN DER KLUGT & ZONEN
HAARLEMMEERSTRAAT 256 en 258

Behangerij - Stoffeerderij - Beddenmakerij

TELEFOON 22154
 GIRO 159808

BEHANGSELPAPIEREN

KARPETTEN - VLOERZEILEN
 GORDIJNEN-TAFEL-, DIVAN- EN KAPSTOK-
 KLEEDEN - GORDIJNGARNITUREN ENZ.

LEIDEN, *Tien* 1940

NOTA VOOR *De Wierd Heer B Klein*

	Zegel	0	10
<i>Jan</i>			
<i>2 Kruisen en alfabet behangen</i>			
<i>2 20 m. leinen</i>	<i>a 65</i>		<i>99</i>
<i>grondpapier en spijkers</i>			<i>28</i>
<i>1 1/2 m. 5 Staaf deurmink</i>	<i>a 24</i>		<i>1.20</i>
<i>loon van grondwerk</i>			<i>2.40</i>
<i>1 bij 30 m. papier</i>	<i>a 25</i>		<i>7.50</i>
<i>sanden</i>			<i>1.05</i>
<i>30 m. loon</i>	<i>a 25</i>		<i>7.50</i>
			<i>21.02</i>

De Klugt

Uitbreiding tijdens de Crisis (1929-1939)

De economische crisis, vanaf 1929, raakt ook Nederland. Van der Klugt weet onder andere dankzij de opdrachten van de woningbouwverenigingen het hoofd redelijk boven water te houden. Als reactie op de slechte economische toestand besluit Van der Klugt in 1934 juist uit te breiden. Arbeid is in deze tijd goedkoop en de huren zijn laag. Bart betreft twee leegstaande panden tegenover zijn winkel, Haarlemmerstraat 289 en 291. Van der Klugt breidt het assortiment uit met meubels en woningtextiel. De producten zijn allemaal op voorraad. De panden liggen vol met gordijnen, vitrages, matrassen, tapijten, lopers en natuurlijk schappen vol behang. Het zwaardere textiel wordt verkocht op nummer 258. Aan de overkant worden meubels en woningtextiel verkocht. In 1939 sluit Van der Klugt de 'overzijde' panden Haarlemmerstraat 289-291. Hij kan namelijk Haarlemmerstraat 256 bij zijn winkel trekken.

Van der Klugt is inmiddels een echt familiebedrijf, ook de drie zonen zijn bij de zaak betrokken. De jongste zoon blijkt echter geen affiniteit te hebben met de verkoop en het winkelbedrijf. Hij start eind jaren dertig zijn eigen meubelfabriekje aan de Oude Vest.

De Tweede Wereldoorlog (1940-1945)

In de beginjaren van de oorlog kan de familie Van der Klugt nog aardig rondkomen. De winkel bestaat uit een magazijn en een beddenmakerij achter de winkel op de begane grond en eerste verdieping. Boven de winkel wordt door de familie gewoond, wat voor middenstanders in deze tijd gewoon was. De winkels in de stad zijn geopend tot zes uur 's avonds, op zaterdag tot tien uur 's avonds. Bij Van der Klugt wordt doordeweeks na het eten weer teruggekeerd naar de winkel om te werken. Een laken wordt voor de ramen gehangen, zodat er uit het zicht nog gesneden en genaaid kan worden.

De opgebouwde voorraad wordt later in de oorlog door de familie geruild voor voedsel. Als Martin een jaar of dertien is wordt hij er regelmatig op uit gestuurd om tafelkleden en lopers te ruilen tegen vlees en melk bij de boeren uit de omgeving. Deze kennen Van der Klugt goed omdat ze op marktdagen altijd via de haven de stad ingaan en langs de winkel komen.

In de loop van de oorlog krijgt het bedrijf te maken met een afnemende voorraad. De toevoer van grondstoffen als kapok en kokos uit Indië en India is door de oorlog geheel weggefallen. Maar ook dichterbij huis zijn er problemen om aan materiaal te komen. Voor Martin en zijn vader is het in 1943 al een probleem om uit Amsterdam twee balen behang van 120 rollen onopgemerkt te vervoeren per trein. Vanwege de afnemende toevoer van grondstoffen wordt er gezocht naar alternatieven. Een voorbeeld hiervan is het papieren tapijt. Het assortiment van de winkel is in de oorlog behoorlijk uitgedund. De voornaamste koopwaar zijn in deze tijd verduisteringsgordijnen. Van restanten tapijt worden tassen gemaakt die te koop worden aangeboden. Verder verkoopt Van der Klugt spiegels en schilderijen voor kunsthandelaren. In de oorlog is voldoende geld in omloop, maar vanwege de schaarste en de bonnendistributie kan het nergens aan worden uitgegeven.

In de oorlog bestaat het personeel nog maar uit drie mensen. In 1942 worden zij door de Duitsers opgeroepen voor de *Arbeitseinsatz*. Van de stoffeerders geeft Katwijkse Arie gehoor aan de oproep, Herman Paardekoper uit Zoeterwoude duikt onder en de 'vliegende behanger' Van der Heijden is gelukkig 'onder de maat'. Jan van der Klugt moet zich in Den Haag melden, maar al na een uur kan hij terug naar huis. Op zijn *Ausweis* staat 'Fünf Kinder' geschreven; wellicht dat de *Hauptmann* hem als kostwinner voor een groot gezin heeft ontzien.

Martin is bij het begin van de oorlog net tien jaar oud. De oorlog is voor hem vooral een spannende periode. Hij speelt regelmatig in de winkel. Vooral 'de boot', een ovale verhoging met drie verdiepingen aan de voorzijde van de winkel, is geliefd. Hierop worden lopers en tafelkleden uitgestald. Behalve een speelruimte voor Martin is het ook een uitstekende bergplaats voor goederen. Het verzet verbergt onder de kokoslopers blikken voedsel. Uiteindelijk blijkt het voedsel zo goed verstopt, dat de ondergrondse het zelf ook nooit meer heeft opgehaald.

In 1942 vestigt zich een *Deutsche Buchhandlung* op Haarlemmerstraat 250. Voor de opening van de winkel, op Koninginnedag, wordt nog een mooie kokosloper voor in de zaak gezocht. De NSB'er die er op uit is gestuurd heeft bij Van der Klugt een mooi exemplaar gezien. Martin's grootvader kan dit uiteraard niet weigeren, maar hij staat erop dat uitsluitend met textielbonnen

Jan van der Klugt.

Martin van der Klugt.

mag worden geleverd. De man is de deur nog niet uit om de bonnen te halen of de loper verdwijnt naar het parochiezaaltje aan de Maria Gijzensteeg. Van der Klugt heeft hiervan de sleutel en kan via de achteruitgang van zijn huis de loper verstoppen in het toneel van het zaaltje. Wanneer de NSB'er enkele uren later terugkomt, is de loper 'helaas net verkocht'. De winkel wordt nog doorzocht en inderdaad: de loper is nergens te vinden...

Wederopbouw (1946-1963)

Martin van der Klugt is aan het einde van de oorlog vijftien jaar, hij kan zich de wederopbouw goed herinneren. Eerst werkt hij nog niet in de zaak bij zijn vader en opa. Hij gaat tot zijn achttiende naar de katholieke MULO op het Vrouwenkerkhof. Wel helpt hij na school en in de vakanties mee met bezorgen. Op 1 april 1948 komt hij officieel in dienst van de firma Van der Klugt, die op dat moment bestaat uit grootvader Bart senior, vader Jan en diens broer Bart. Martin verdient ongeveer 25 gulden in de week. Na een jaar

vraagt Martin zijn vader of hij niet eens opslag kan krijgen. Helaas zit dit er niet in. Zijn vader legt uit dat hij zijn werk als investering moet zien. Als hij later firmant wil worden, hoeft hij zich niet in te kopen; hij heeft zijn inleg dan door arbeid verdiend.

Het assortiment van Van der Klugt wordt na de oorlog weer aangevuld. De winkel richt zich weer meer op de verkoop van zwaar woningtextiel en slaapkamermeubels. Ook de materialen veranderen onder invloed van de oorlog. Een van de best verkopende producten in deze tijd is het Jabotapijt van de Verenigde Touwfabriek (VERTO) aan de Zijldijk in Leiderdorp. Martin gaat hier regelmatig met de bakfiets naar toe om een bestelling op te halen. Het aanbod van uitheemse goederen als sisal en kapok uit India is nog niet op gang gekomen. Het zal nog tot in de jaren zestig duren voordat de import van uitheemse goederen weer op peil is in Nederland.

In 1957 moet Martin een moeilijke keuze maken. Hij werkt al negen jaar in de firma, maar komt financieel niet vooruit. Wanneer hij in het weekblad van de landelijke inkoopvereniging een advertentie ziet voor inkoper, besluit hij dan ook een poging te wagen. Hij solliciteert in mei 1957 naar de functie op het hoofdkantoor op de Mauritskade in Den Haag. De sollicitatie gaat goed. Door de bijna tien jaar ervaring in de firma heeft Martin naast zijn vakdiploma's een uitgebreide vakkennis uit de praktijk gekregen. In een grote zaal liggen stalen van dekens en matrassen. De sollicitanten moeten aangeven welk materiaal het is en welke verweving. Na twee weken krijgt Martin bericht dat hij terug mag komen. Hij zit dan tegenover drie heren om over het salaris te onderhandelen. Op de vraag wat hij wil gaan verdienen, vraagt Martin eerst waarom hij hier zit; wordt de goedkoopste kracht gekozen, of wil men kwaliteit? De heren verzekeren hem dat het laatste het geval is. Het bedrijf biedt hem uiteindelijk de baan aan, met een salaris van maar liefst 1.100 gulden in de maand. Martin ziet in dat dit zijn grote kans is. Met tegenzin vertelt hij aan zijn vader en grootvader dat hij na de drukke zomermaanden de firma zal gaan verlaten. Bart begrijpt de keuze van Martin, maar hij wil hem niet kwijt. Hij besluit Martin per september firmant te maken en zelf uit de firma te treden. De familieband is zo sterk dat Martin besluit het aanbod uit Den Haag af te slaan en als derde generatie in de zaak Van der Klugt te treden.

Jarenlang heeft naast de zaak van Van de Klugt op de Haarlemmerstraat de Mon Père-kerk gestaan. De kerk wordt in de jaren dertig verbouwd tot zwembad 'De Overdekte', een begrip in Leiden. Voor Van der Klugt betekent dit dat er een heel ander publiek langs de winkel komt. Zijn er eerst vooral klanten uit eigen kring, nu komen ze zelfs uit Katwijk en Noordwijk.

Hoewel Van der Klugt altijd veel particulieren als klant heeft gehad, is een van de grootste opdrachtgevers het Elisabethziekenhuis aan de Hooigracht geweest. Vanaf de start van het bedrijf in 1901 levert de firma Van der Klugt gordijnen, matrassen en vloerbedekking. Martin van der Klugt kan zich het contact met het Elisabethziekenhuis nog goed herinneren. Als 18-jarige kwam hij al bij de nonnen met stalen. In de jaren tot 1973 besteedde hij ongeveer een kwart van zijn tijd aan het ziekenhuis. Hij deed niet alleen het overleg met zuster Zephyrina, de directrice, maar voerde ook de klussen uit. Regelmatig kwam het voor dat hij na een nacht doorwerken de laatste hand legde aan de stoffering, terwijl de eerste patiënten de zalen alweer werden opgedragen.

De firma Van der Klugt heeft een goede band met het ziekenhuis. Er wordt niet gewerkt met offertes; het gaat allemaal in goed overleg. Aan het einde van de maand wordt Martin gebeld voor de rekening en deze wordt in het kantoortje van het ziekenhuis contant voldaan. Eén procent van de kosten gaat altijd naar de jaarlijkse uitgaansdag voor de 'nonnetjes'. Martin ontmoet ook zijn vrouw Atie in het ziekenhuis, zij is hier verpleegster. De kinderen van Martin van der Klugt, Corinne, Reinhilde, Marie-José en Martin junior, zijn in het ziekenhuis geboren.

Wanneer het Elisabethziekenhuis in 1973 verhuist naar Leiderdorp, verdwijnt de grootste opdrachtgever van Van der Klugt. Enkele nonnen die in Leiden wonen en werken, blijven echter trouwe klanten. Na toestemming van de overste uit Breda kopen ze hun eigen woningtextiel en behang ook bij Van der Klugt.

Martin van der Klugt trouwt in 1961 op 31-jarige leeftijd. In hetzelfde jaar overlijdt zijn grootvader. Deze is nooit gestopt met werken. Wonend boven de winkel, zit hij vaak voor het raam nog kokosmatten te boorden. Ook komt hij vrijwel iedere dag nog in de winkel om een praatje te maken met de klanten. In de jaren zestig zijn de meubelboulevards en interieurwinkels nog

geen bekend verschijnsel. De klantenkring is veel vaster. Families kopen meerdere generaties lang hun uitzet bij Van der Klugt.

Na het overlijden van zijn vader neemt Jan van der Klugt de zaak over. Hij krijgt te maken met nieuwe ontwikkelingen in de Haarlemmerstraat; het verdwijnen van de gele tram en de plannen een doorbraak te maken in de Haarlemmerstraat ter hoogte van de Hooigracht. Jan is bang dat het winkelend publiek minder makkelijk langs zijn winkel zal komen. Hij zoekt contact met collega Kanbier van Haarlemmerstraat 198-200. Deze gaat bijna met pensioen en er zijn geen zoons die hem opvolgen. Jan wil de zaak overnemen om zo ook in het drukkerie deel van de Haarlemmerstraat een vestiging te hebben. Helaas heeft Jan de plannen nooit uit kunnen voeren; hij overlijdt in 1963 na een lang ziekbed.

Van uitbreiding tot herstart (1964-1981)

De zoons van Jan, Martin en Jan junior zetten de winkel van Van der Klugt voort. De zaak van Kanbier wordt in 1964 uiteindelijk toch overgenomen. Kanbier is een traditionele zaak die zich heeft gespecialiseerd in kasten. Deze worden uitverkocht om ruimte te maken voor de nieuwe mode. Ook wordt het pand gemoderniseerd. Martin gaat met zijn broer en twee zwagers een vennootschap aan. B.L. van der Klugt & Zonen NV specialiseert zich in woningtextiel en bedden.

De Haarlemmerstraat verandert in de jaren zestig drastisch. In 1961 wordt de tramlijn door de Haarlemmerstraat opgeheven en in 1968 wordt de straat zelfs helemaal verkeersvrij gemaakt. Als onderdeel van de *City-ring* wordt de Hooigracht doorgetrokken naar de Langegracht. Het zwembad 'De Overdekte' wordt in 1981 afgebroken. De ondernemers uit de buurt hebben nog de hoop dat er op deze plek een grote winkelketen als de Bijenkorf zal komen om zo de levendigheid van de straat te behouden. Vanuit de politiek wordt er echter voorrang gegeven aan het realiseren van sociale woningbouw op deze locatie.

De Leidse middenstanders uit het centrum hebben zich vanaf het begin van de eeuw verenigd in diverse verzuilde middenstandsorganisaties. Ze hopen

De familie Van der Klugt, begin jaren '60.

hiermee het hoofd te kunnen bieden aan nieuwe concurrenten, maar in de jaren zestig ontstaan na stadsuitbreidingen nieuwe kernen en eigen winkelcentra. Ook de opkomst van supermarkten en winkels in regiogemeenten zorgen voor problemen bij de Leidse ondernemers. Martin van der Klugt besluit om namens de KVP deel te nemen in de Leidse gemeenteraad. Dat er in de gemeentepolitiek geen gunstig klimaat heerst voor ondernemers illustreert Martin met een uitspraak van een van wethouders uit deze tijd. Op de borrel na de installatie van de raad laat de nieuwe wethouder zich ontvalen wat zijn mening over middenstanders is: 'het zijn pakkers en tillers'.

Ondanks de dreigingen blijkt de vennootschap Van der Klugt een vruchtbare samenwerking. In de jaren zestig en zeventig ondergaat het bedrijf een enorme groei. Halverwege de jaren zestig werken er bij Van der Klugt zelfs drieëndertig personeelsleden in de diverse winkels. Naast kantoor- en winkel-personeel heeft Van der Klugt ook stoffeerders en behangers in dienst.

Presentatie op de Leidato, 1979.

Hoewel personeel zichzelf doorgaans aanbiedt, blijken goede verkopers dun gezaaid. Zelfs wanneer de beste verkoopster van een concurrent wordt overgenomen, blijkt dat ze weliswaar verstand heeft van verkopen, maar nog nooit een stuk stof heeft afgeknipt. Bij Van der Klugt moeten medewerkers ook kennis van het vak hebben. De medewerkers stellen dit op prijs; ze zijn de zaak zeer trouw is en blijven er vaak tot aan hun pensioen.

Het is overigens niet alleen hard werken, er is regelmatig tijd voor een geintje. Om nieuwelingen wordt natuurlijk gelachen als ze weer eens vergeefs op zoek zijn naar een 'plintenladdertje'. Maar het is vooral de illustere behanger Jan van der Geest die voor vermaak zorgt. In de winkel werd deze Jantje wel eens aangetroffen boven in de behangkast. Om een klant te verrassen heeft hij zich ook eens in een af te leveren karpet laten wikkelen. Na een rit boven op de auto werd hij bij mevrouw uitgerold, om vervolgens te vragen of de koffie al klaar stond.

De zaak aan de Haarlemmerstraat
287-293, begin jaren '90.

De eerste winkel, Haarlemmerstraat 256-258, blijft zich richten op het zwaardere meubeltextiel, zoals matrassen en tapijten. Jan van der Klugt junior beheert de winkel in het oude pand van Kanbier, Haarlemmerstraat 198, waar de meubels worden verkocht. De zwager van Martin doet de boekhouding voor de winkels. De nummers 200 en 202 worden in de loop der jaren gehuurd, ook hier worden slaapkamermeubelen en bedden verkocht. Haarlemmerstraat 196 is de winkel die gespecialiseerd is in gordijnen en stoffen. De winkel op Haarlemmerstraat 168 richt zich tenslotte op de populaire eikenhouten meubelen en krijgt de bijnaam 'De Knoest'. Naast de winkels op de Haarlemmerstraat breidt Van der Klugt uit naar Alphen aan den Rijn en Lisse. In de eerste jaren van de vennootschap is de afspraak dat de echtgenotes niet meewerken in de zaak. In 1974 gebeurt dit toch, wanneer de vrouw van Martin nieuw leven blaast in de gordijnwinkel op Haarlemmerstraat 196.

De nieuwbouwwijken zuidwest en noord betekenen ook voor Van der

van der Klugt Interieur
 gespecialiseerd in:

- Gordijnstoffen, alle bekende kollekties
- tapijt, o.a. Desso-Parade-Bergoss-K.V.T.
- slaapkamers en slaapkamerkasten o.a. Auping-Hamaso- G en D-Sredex-The Doors

Haarlemmerstraat 256-258 Leiden Tel. 12 21 54

Advertenties voor de verschillende zaken van Van der Klugt, begin jaren '90.

Van der Klugt Bed & Interieur
KAMERHOGE (SPIEGEL) KASTDEUREN Sinds 1901

waterbedden
 slaapkamers
 Svedex kasten
 slaapbanken
 bankjes
 complete
 wonintextiel
 Interstar
 wandmeubel
 auping
 Treco

THE DOORS
OP MAAT GEMAAKT
 - KASTEN MET EXTRA RUIMTE -

Kasten moeten functioneel zijn. Maar ook mooi zijn. En niet duur. The DOORS heeft daarvoor een unieke oplossing. Kamerhoog en wandbreed als u dat wilt. Het schuifdeuren in wit en gekleurde plaat of met gekleurde spiegels in lijsten van gekleurd aluminium. En met een indeling die geen centimeter onbenut laat. Als u langskomt met de maten van uw wand, vertellen wij u precies hoe weinig dat kost.

200 meter vanaf parkeergarage Hooigracht
 Haarlemmerstraat 287-293 LEIDEN. Tel. 071-122154 of 124380
 's maandags gesloten

Klugt goede zaken. Niet alleen particulieren komen voor hun slaapkamermeubelen en stofferingen, ook woningbouwvereniging 'De Goede Woning' is sinds de oprichting een goede klant van Van der Klugt.

Het einde van de jaren zestig is tevens een omslag in het woonklimaat. De aandacht voor het interieur is niet langer beperkt tot de woonkamer. We zien dit terug in de opkomst van interieur- en doe-het-zelfbladen. Toenemende welvaart, kleinere gezinnen en een groeiende vraag naar wooncomfort zorgen voor een brede markt voor een bed- en interieurzaak als Van der Klugt.

Met de zaken gaat het goed in de jaren zeventig, maar de onderlinge verhoudingen raken binnen de derde generatie ondernemers gespannen. De zaak is groot geworden en de verschillen in persoonlijkheid beginnen ook in de bedrijfsvoering naar voren te komen. Zoals bij zoveel familiebedrijven het geval is, raakt de familie Van der Klugt onderling verdeeld. Martin herinnert zich deze periode als zeer vervelend. Lange tijd probeert hij naar een oplossing te zoeken, maar in 1979 ziet hij geen andere uitweg dan zich terug te trekken uit de vennootschap. Ook de andere vennoten gaan na het vertrek van Martin hun eigen weg. De winkels worden verdeeld. Martin blijft met

Sinds 1901 Sinds 1901

1901-1995

*Wij danken u voor uw klandizie
en wensen u een een gezegende
Kerst en een voorspoedig 1995 toe!*

van der Klugt

Op uw eigen Haarlemmerstraat 256.293
Leiden
Tel. 071-122154-124380

200 mtr. van
parkeergarage

Sinds 1901 Sinds 1901

GOED SLAAPADVIES!

Natuurlijk naar:

VAN DER KLUGT

in uw eigen HAARLEMMERSTRAAT
EN STAD LEIDEN

In onze nieuwe zaak op de
HAARLEMMERSTRAAT 256
kunt u alles uitproberen.
Wij weten alles van:

- * GEZONDE MENSEN,
- * RUGPATIENTEN,
- * DE SENIOREN GROEP.

200 meter van parkeergarage Ir. Driessenplein,
tel. 071-122154 - 124380

zijn gezin wonen en werken op Haarlemmerstraat 256-258. Zijn broer krijgt de zaak in Lisse, die hij van naam verandert in 'Het Slaapkamercentrum'. Een van de zwagers werkte al in Alphen aan den Rijn. Hij neemt deze zaak over, ook omdat hier al een bedrijfsleider aanwezig is. De andere zwager neemt de meubelzaken Haarlemmerstraat 200-202 over. Hij blijft wel werken onder de naam Van der Klugt. Dit leidt regelmatig tot verwarring bij klanten. Op beurzen als de Leidato krijgt Martin vragen over de zaak van zijn broer Jan en andersom.

Specialisatie voor de toekomst (1982-2007)

De jaren die volgen op het uiteenvallen van de vennootschap zijn voor Martin en zijn gezin niet gemakkelijk. Zakelijk gezien moet hij opnieuw beginnen. Voor de klanten die ze eerst gezamenlijk hadden, moet Martin nu concurreren met zijn broer en zwagers. Het assortiment is kleiner dan hij gewend was en Martin moet keuzes maken welke kant hij op wil met zijn zaak. Hoewel Martin's hart bij de zaak op Haarlemmerstraat 258 ligt, heeft dit pand ook enkele nadelen ten opzichte van de panden die zijn zwager heeft

overgenomen. Het ligt in het rustige gedeelte van de winkelstraat en er is weinig ruimte voor opslag en uitbreiding. Toch heeft Martin geen moment spijt gehad van zijn keuze met deze winkel verder te gaan. Het is de zaak waar hij is geboren en later het vak heeft geleerd van zijn vader en grootvader. Er zijn nog steeds veel vaste klanten, voor wie de winkel van Van der Klugt al generaties bekend is.

Vanaf de jaren zeventig komen er meubelboulevards aan de Hoge Rijndijk, Leiderdorp en Zoeterwoude. Deze ontwikkeling is een grote bedreiging voor de traditionele meubelzaken met een beperkte opslag en winkelruimte. De consument kiest vaker voor de parkeerruimte en het gemak van meerdere meubelzaken bijeen. Samen met zijn vrouw besluit Martin dat het bedrijf zich moet specialiseren om zich te onderscheiden. Ze huren aan de overzijde van de Haarlemmerstraat de nummers 287-293. Ze richten zich op hoogwaardige slaapkamermeubelen en de verkoop van op maat gemaakte slaapkamerkasten. Het zwaardere slaapkamertextiel wordt ook nog steeds aangeboden. Naast gewone matrassen introduceert Van der Klugt als eerste Nederlandse leverancier Hästens boxsprings. Zelf zijn ze overtuigd van de mogelijkheden, maar de relatief dure en onbekende producten blijken lastig te verkopen. Ondanks presentaties op woonbeurzen als de Leidato, blijkt de vernieuwing te vroeg te zijn ingezet.

Bij Van der Klugt zijn er in de jaren tachtig naast hemzelf, zijn vrouw en zijn zoon, twee stoffeerders, drie naaisters en een winkelmeisje in dienst. Het personeel was zeer loyaal; na haar pensionering bleek de werkster zelfs nog steeds iedere dag controleren of de panden van Van der Klugt wel op slot zaten. Wanneer de oudste dochter trouwt, komt ook de schoonzoon in dienst van de zaak. Martin junior gaat een stage volgen bij maatkastenleverancier 'The Doors' in Amsterdam.

Hoewel de zaak redelijk loopt, blijkt het maar net voldoende te zijn om het hoofd boven water te houden. Alle inkomsten gaan gelijk weer op aan inkoop, de kosten van de winkel en het personeel. Het is in deze periode een constante druk en onzekerheid die een extra belasting geeft. Zelfs de 'vrije' maandagochtend is gevuld met het doen van inkopen en het bezoek aan de bank. Van der Klugt is zeker niet de enige Leidse meubelzaak die in de jaren

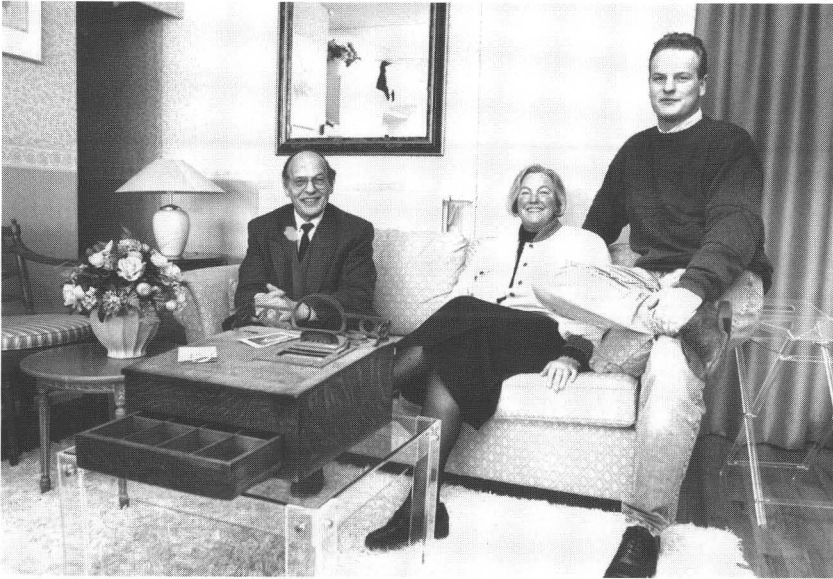
Vier generaties van der Klugt op een rij.

tachtig moeite heeft de financiën rond te krijgen. De meeste familiebedrijven gaan in deze periode helemaal ten onder. Vanwege de economisch ongunstige perioden kiest de jongere generatie eerder voor een carrière met minder zware vooruitzichten. Ook Martin houdt rekening met het einde van de zaak. In 1997 verrast Martin junior zijn ouders met het besluit om toch de winkel over te nemen. De VOF die hij opricht verschilt wel enigszins van de winkel van zijn ouders. Hij gaat niet verder met woningtextiel. Deels omdat hij zelf totaal geen affiniteit heeft met de 'lapjes', zoals hij dat noemt, maar ook omdat het personeel dat hierin gespecialiseerd is tegen het pensioen aan loopt. Hij richt zich op waar hij zelf kennis van heeft: de slaapkamermeubelen.

Dankzij internet kan Martin junior zich richten op klanten die niet uit de regio komen. Meer dan ooit zijn mensen bereid te investeren in de slaapkamer. Na de woonkamer, de keuken en de badkamer krijgt nu de slaapkamer de volle aandacht. De zaken in exclusieve slaapkamermeubelen gaan goed. Martin junior opent als vierde generatie Van der Klugt in 2006 samen met zijn vrouw 'De Droomfabriek' aan de Hoge Rijndijk. Daarnaast wordt de

Martin van der Klugt, met naast hem zijn vrouw Atie en zijn zoon Martin junior, in de zaak op de Haarlemmerstraat 256-258, 1991 (RAL, PV 053320).

familiezaak voortgezet aan de Haarlemmerstraat. Net als zijn grootvader is Martin ook na zijn pensionering regelmatig in de winkel beneden te vinden voor advies en een praatje met vaste klanten. Sommige dingen zijn voor Van der Klugt de afgelopen honderd jaar niet veranderd.

Bibliografie

- F. Boersma, 'Economische en sociale verhoudingen: breuk met het verleden' in: R.C.J. van Maanen, *Leiden. De geschiedenis van een Hollandse stad, deel IV* (Leiden 2004) 59-99.
- M. Cosijn (red.), *50 Leidsche meesters. Leidse ondernemingen in historisch perspectief* (Leiden 1994).
- M. Cosijn, *Wonen boven winkels* (Leiden 1994).
- Leiden zoals het was* (Leiden 1993).
- R. Peil, 'NV Verenigde Touwfabrieken (VERTO)', in: E.J. Weterings (red.), *Leids fabriikaat 2* (Leiden 1999) 71-86.
- C. Smit (red.), *Van middenstander tot ondernemer. Honderd jaar midden- en kleinbedrijf in Leiden* (Leiden 2005).

Het Rembrandtjaar 2006 in boeken

‘Er was voor een kunstenaar geen betere plaats of tijd in het vroege moderne Europa om geboren te worden dan in Nederland in het begin van de zeventiende eeuw!’ aldus Gary Schwartz over Rembrandt. Als geen ander kon hij licht en donker in verf vangen, maar ook als tekenaar en etser was hij ongeëvenaard. In 2006 was het 400 jaar geleden dat Rembrandt van Rijn in Leiden werd geboren en ter gelegenheid daarvan werden door het hele land vele tentoonstellingen over Rembrandt georganiseerd, natuurlijk met de bijbehorende catalogi. Daarnaast verschenen vele boeken voor een groot publiek, van jong tot oud. Hieronder wil ik een aantal van die publicaties onder de aandacht brengen. Naar volledigheid is niet gestreefd – dat zou ook een onmogelijke opgave geweest zijn –, maar het geeft hopelijk een goede indruk van wat er al zoal op de markt gekomen is.

Starters

Roelof van Straten, *Rembrandts Leidse tijd, 1606-1632*. Foleor Publishers, Leiden 2005. Met bijdragen van Ingrid Moerman.

Voor het officiële begin van het Rembrandtherdenkingsjaar verscheen *Rembrandts Leidse tijd* als eerste boek, gepresenteerd op de diesbijeenkomst van de Vereniging Oud Leiden op 5 november 2005. Met 370 pagina's is dit een van de dikste en met twee kilo een van de zwaarste werken over de grootste zoon die Leiden heeft voortgebracht.¹ De ontwikkeling, die Van Straten stap voor stap beschrijft, is her en der wel hapsnap in boekvorm verschenen, maar veel te vaak werden data ongecontroleerd gepubliceerd. *Rembrandts*

Het Rembrandtjaar 2006 in boeken

‘Er was voor een kunstenaar geen betere plaats of tijd in het vroege moderne Europa om geboren te worden dan in Nederland in het begin van de zeventiende eeuw!’ aldus Gary Schwartz over Rembrandt. Als geen ander kon hij licht en donker in verf vangen, maar ook als tekenaar en etser was hij ongeëvenaard. In 2006 was het 400 jaar geleden dat Rembrandt van Rijn in Leiden werd geboren en ter gelegenheid daarvan werden door het hele land vele tentoonstellingen over Rembrandt georganiseerd, natuurlijk met de bijbehorende catalogi. Daarnaast verschenen vele boeken voor een groot publiek, van jong tot oud. Hieronder wil ik een aantal van die publicaties onder de aandacht brengen. Naar volledigheid is niet gestreefd – dat zou ook een onmogelijke opgave geweest zijn –, maar het geeft hopelijk een goede indruk van wat er al zoal op de markt gekomen is.

Starters

Roelof van Straten, *Rembrandts Leidse tijd, 1606-1632*. Foleor Publishers, Leiden 2005. Met bijdragen van Ingrid Moerman.

Voor het officiële begin van het Rembrandtherdenkingsjaar verscheen *Rembrandts Leidse tijd* als eerste boek, gepresenteerd op de diesbijeenkomst van de Vereniging Oud Leiden op 5 november 2005. Met 370 pagina's is dit een van de dikste en met twee kilo een van de zwaarste werken over de grootste zoon die Leiden heeft voortgebracht.¹ De ontwikkeling, die Van Straten stap voor stap beschrijft, is her en der wel hapsnap in boekvorm verschenen, maar veel te vaak werden data ongecontroleerd gepubliceerd. *Rembrandts*

Leidse tijd is voor Roelof van Straten zijn levenswerk geworden. Met hart en ziel heeft hij meer dan vier jaar aan deze uitgave gewerkt, die ook in het Engels en het Duits verscheen. Van Straten heeft als kunsthistoricus tal van kunstprojecten in binnen- en buitenland begeleid en uitgevoerd. Al dertig jaar speelde *Rembrandts Leidse Tijd* een grote rol in zijn leven. Hij analyseerde elk werk van Rembrandt tot in de finesses; iedere vierkante centimeter van zijn schilderijen en tekeningen. Zijn boek moest hét naslagwerk worden, een echte Rembrandtencyclopedie. In de loop van de eeuwen is er veel over Rembrandt gepubliceerd, maar altijd ging het in die literatuur óf over zijn schilderijen, óf zijn tekeningen, óf zijn etsen, óf over zijn betekenis als kunstenaar. Nooit eerder is er een studie gemaakt naar Rembrandt als geheel, in chronologische volgorde geplaatst in zijn tijd, in zijn geboortestad en in zijn omgeving.

Van Straten heeft zich tot de Leidse periode beperkt. Al lang geleden was hij begonnen met het verzamelen van beeldmateriaal. Bij het documenteren stuitte hij op verschillende onvolkomenheden. Zo werd altijd aangenomen dat Rembrandts eerste ets uit 1625 dateerde. Dat bleek niet te kloppen: pas in 1628 begon Rembrandt met etsen. In zijn boek gaat Van Straten expliciet in op de bekende link tussen Rembrandt en Jan Lievens. Hij plaatst het duo midden in het Leiden van de zeventiende eeuw, toen na Amsterdam de belangrijkste stad van Holland.

Over de historische, vaak triviale gegevens als wat men at, hoe men was gekleed en hoe het was gesteld met het godsdienstige en politieke klimaat in de stad, schreef Ingrid Moerman twee bijdragen.

Belangrijke bronnen voor Van Straten waren de geschriften van Jan Jansz. Orlers, overbuurman van Jan Lievens in de Pieterskerkchoorsteeg, en Constantijn Huygens, de secretaris van stadhouder Frederik Hendrik. Veel meer dan die twee geschriften en een handvol kwitanties, afgebeeld in het boek, is niet bewaard gebleven. De schrijver is dan ook heel voorzichtig in zijn beweringen. Herhaaldelijk komen woorden als eventueel, denkbaar, kennelijk, misschien en waarschijnlijk voor. Er zit veel bewijsmateriaal in zijn boek, maar sommige zaken kun je slechts aannemen en interpreteren. De volgorde is chronologisch, wat het boek zeer duidelijk maakt. In feite is het een doorlopend verhaal over Rembrandt en Lievens, hun werk en de mensen om hen heen, waarbij veel nieuwe feiten aan het licht zijn gekomen. Een van die

– opmerkelijke – feiten is dat Rembrandt zijn geboortestad niet in 1631, maar pas in 1632 verruilde voor Amsterdam.

Een prachtig naslagwerk, rijk geïllustreerd, waarbij de actuele foto's in de zogenaamde excursies door Rita van Straten gemaakt zijn.

1 Het boek van Gary Schwartz, *De grote Rembrandt*, waarnaar in de inleiding wordt verwezen, telt 384 pagina's en weegt 2,5 kilo.

Rembrandts Leiden, de hele wereld in je stad. Stichting Rembrandt en Leidens Gouden Eeuw, Leiden 2005

In dit unieke boek staan 37 gedichten, in het Engels en het Nederlands, centraal die Yvonne Né schreef over de stad en over de schilder. Ze zijn gerangschikt in zeven kleine hoofdstukken, verlucht met tekeningen, eveneens van de hand van Yvonne Né. Het eerste en laatste hoofdstuk bevatten slechts één gedicht, de andere hoofdstukken bevatten er meerdere. In de gedichten passeren Leidse gebeurtenissen, gelovigen, gebouwen, wetenschappers, filosofen, schilders en verschillende werken van Rembrandt (zoals *Titus aan zijn lezenaar* en *Lucretia*) de revue.

De gedichten zijn op muziek gezet door Daan Manneke en uitgevoerd door het William Byrd Vocaal Ensemble onder leiding van Nico van der Meel en te beluisteren via de cd achterin het boek. Componist Daan Manneke heeft nog een geheel eigen hoofdstuk aan het boek toegevoegd: *Een Nieuw Leids Koorboek*, geïnspireerd op de Leidse traditie en op de teksten van de dichteres. Rudi van Maanen schreef de historische inleiding over Rembrandts tijd en inspiratie in een helder verhaal dat begint bij de pest in 1574 tot het verval van de kunst na de malaria-epidemie van 1669.

Commissaris van de Koningin Jan Franssen noemt in zijn voorwoord dit boek veel méér dan een documenterende beschrijving. Het is een nieuwe schepping, geïnspireerd door de grote meester. Een portret van Rembrandt en zijn eeuw, dat tegelijk een zelfportret is van ons en de herkenning die zijn leefwereld in ons oproept. Dat maakt deze uitgave tot een waardevolle schepping die het verleden en het heden een gezicht geeft. Wie dit werk leest en beluistert, ziet het gezicht van de stad Leiden, hoort de klanken van Holland en ademt de geest van de Gouden Eeuw. Ik onderschrijf zijn mening ten

volle. Het is een prachtig, mooi vormgegeven boek; een sieraad in de boekenkast. Maar, denk ik, ook nuttig voor het hedendaagse onderwijs. De gedichten bieden aanknopingspunten op het gebied van literatuur, muziek, geschiedenis, filosofie, maatschappijleer en theologie.

Jetteke Bolten-Rempt, *Rembrandt Leydensis verovert de wereld*. Stedelijk Museum De Lakenhal, Leiden 2005

Bij het voorbereiden van het Rembrandtjaar bleek meer dan eens dat er vraag bestond naar een informatief boekje over Rembrandt en de tijd waarin hij leefde in Leiden en Amsterdam in onze Gouden Eeuw. De Lakenhal, met drie tentoonstellingen in het verschiet, sprong daar op in met de uitgave van dit boekje. In korte hoofdstukjes, slechts één pagina lang, wordt ingegaan op het leven van Rembrandt. Eerst komt Leiden aan de beurt, zijn geboortestad, die na het ontzet in 1574 weer tot bloei kwam en waar al snel de oudste universiteit van de Noordelijke Nederlanden gevestigd werd. Mede daardoor ontwikkelde de stad zich tot bolwerk van godsdienstvrijheid en tolerantie; een toevluchtsoord voor velen. Voor oorlogsgeweld gevluchte textielwerkers kwamen in groten getale vanuit de Zuidelijke Nederlanden. Ook andere verdrukten, zoals de *Pilgrim Fathers* vanuit Engeland, vestigden zich hier. Leiden beleefde een bevolkingsexplosie, grote economische bloei en ongekende activiteit met de universiteit als internationaal wetenschappelijk centrum.

De godsdiensttwisten komen aan de orde, begonnen als een theologisch conflict aan de universiteit, maar al snel een nationale machtsstrijd die door prins Maurits gewonnen werd en waardoor de contraremonstranten aan het bewind kwamen. Vervolgens wordt kort stil gestaan bij Rembrandts familie, zijn opleiding tot schilder en zijn vriendschap met Jan Lievens.

De aanleg van de Rembrandtplaats met het kunstwerk van Stephan Balkenhol, dat in april 2006 onthuld zou worden, wordt onder de aandacht gebracht, evenals de drie tentoonstellingen in De Lakenhal, *Rembrandts Moeder, mythe en werkelijkheid*, *Rembrandt de Verteller* en *Rembrandts Landschappen*.

Na Rembrandts verhuizing naar Amsterdam rond 1632 werkte hij vier jaar bij Hendrick Uylenburgh als hoofd van diens schilderswerkplaats, waar hij in korte tijd naam maakte als de belangrijkste portretschilder in Holland. Het

ging Rembrandt voor de wind. Van het stadhoudelijk hof kreeg hij in 1636 de vervolgopdracht voor de *Passieserie*, die hij al in Leiden begonnen was en die hij in 1639 voltooide. In datzelfde jaar 1639 vestigde hij zich met Uylenburghs nichtje Saskia, met wie hij in 1634 getrouwd was, in een koopmanshuis aan de Anthonie- of Jodenbreestraat nummer 4 (het huidige Rembrandthuis). Bijna twintig jaar woonde Rembrandt in dit pand, waar hij onder andere *De Nachtwacht* schilderde, dat opgerold het huis moest worden uitgedragen.

Het boekje is keurig verzorgd: rechts staat de tekst, links een afbeelding. Aan het eind is een handig jaartallenlijstje opgenomen, gevolgd door een lijst van Rembrandttentoonstellingen in Amsterdam en Den Haag. Ten slotte volgt de opsomming van evenementen in Leiden. Een handige informatie-gids voor de activiteiten in het Rembrandtjaar en nu een nuttig naslagwerk(je).

Ingrid Brons en Annemarie Postma, *Rembrandt in Leiden. Portret van een schildersjongen en zijn stad*. Boekhandel Kooyker en vv Holland Rijnland, Leiden 2005

Dit is een *full-colour* heruitgave in pocketformaat van het bibliofiele kleine boekje dat onder de titel *Portret van een schildersjongen. Rembrandt van Rijn (1606-1669)* in 2002 als nummer 12 in de serie Leidse Verhalen het licht zag.¹ De tekst is niet gewijzigd, alleen is er nu na elk hoofdstuk een Engelse samenvatting opgenomen en is de uitgave rijk geïllustreerd. *Rembrandt in Leiden* gaat over de eerste 25 jaar van Rembrandts leven in Leiden tot zijn vertrek naar Amsterdam; het calvinistische Leiden werd te klein voor de ambitieuze Rembrandt. De roem, die hem uiteindelijk in de hoofdstad ten deel viel, hield volgens de auteurs duidelijk verband met zijn vriendschappen en kennissen die heel belangrijk waren voor het verkrijgen van opdrachten en het verkopen van schilderijen.

Het is een zeer handzaam en leesbaar boekje, heel geschikt als achtergrond-informatie bij het volgende boekje met een Rembrandtwandeling.

1 Dit boekje is destijds door Piet de Baar besproken in Jaarboek 2002 (pp. 195-198).

Ingrid Brons, *Stadswandeling. In het voetspoor van Rembrandt/City Walk. In the footsteps of the young Rembrandt*. vv Holland Rijnland, Leiden 2006

De wandeling, die zo'n één tot anderhalf uur beslaat, bestaat al meer dan tien jaar, maar is vanwege het Rembrandtjaar wat opgefrist en op enkele plaatsen gewijzigd. Dat geldt helaas niet voor de Rembrandtplaats, die hier nog Schildersplaats genoemd wordt. Ook was men bij de heruitgave kennelijk nog niet op de hoogte van het kunstwerk van Stephan Balkenhol, dat hier in april 2006 zou verruizen. Wel wordt de 'kijkkast' achter de ramen van de Latijnse School vermeld: een schoolklas met de jonge Rembrandt. Al met al is het een aardig, bruikbaar boekje met in het midden een plattegrond, waarop de wandeling is aangegeven. Verdwalen is er niet bij.

Te zien (geweest) in de stad

De volgende twee boekjes zijn een neerslag van wat er te zien is geweest (de grote doeken aan de gevels in de stad) of nog te zien is (de tijdlijn) in de stad in het Rembrandtjaar. Het eerste heet: *Jonge Rembrandt Groot, 28 werken van de jonge Rembrandt ter gelegenheid van het Rembrandtjaar 2006, in vergroting getoond op Leidse gevels*. Idee: André van de Waal, selectie en toelichting: Ernst van de Wetering (Gemeente Leiden 2006). Het leek de samenstellers een goed idee om tijdens het Rembrandtjaar in Leiden voor de Leidse bevolking en de bezoekers aan Leiden een beeld te geven van Rembrandts zo belangrijke jaren juist in deze stad. Er is een keuze van 28 werken gemaakt uit de vele schilderijen, etsen en tekeningen die hier ontstonden. Het enige werk dat niet in Leiden was ontstaan, is *Saskia als Flora* (1634). Dit hing in het trappenhuis van de Hortus Botanicus. Het werd speciaal voor de Hortus uitgezocht. Die meestal zeer kleine kunstwerken zijn in 2006 – enorm vergroot – op de gevels van vele Leidse gebouwen te zien geweest, een zogenaamde buitentoontelling onder de naam *Jonge Rembrandt Groot*. Het woord 'groot' in die titel heeft een dubbele betekenis. Ten eerste zijn de werken sterk vergroot, maar de expositie laat zien dat Rembrandt toen ook al een groot kunstenaar was. Rembrandts Leidse werken zijn vrijwel allemaal klein, maar hebben grote beeldende kracht. Na het bezoek van de kunstliefhebber Constantijn Huygens aan Rembrandt in zijn atelier schreef hij: 'Rembrandt concentreert

zich graag vol overgave op een klein schilderij en bereikt in het kleine een resultaat dat men in de grootste stukken van anderen tevergeefs zal zoeken.' Pas in Amsterdam zou Rembrandt vaak schilderijen met levensgrote figuren maken. Het kan echter niet anders, volgens de samenstellers, of Rembrandt moet die kleine Leidse werken groot gedacht hebben. Dat bewees de tentoonstelling: ze zijn soms wel honderd maal vergroot en houden die vergroting goed uit. Sterker nog, vaak leek het zelfs of ze er beter op werden.

In het boek zijn alle werken prachtig in kleur afgebeeld en uitvoerig beschreven, vaak ook nog met gebruikmaking van steunafbeeldingen, net als in een echte tentoonstellingscatalogus. Achterin is een plattegrond opgenomen, waarop in cijfers aangegeven is, waar de doeken zich bevonden. Alle locaties zijn gefotografeerd en in het boekje opgenomen, evenals enkele actiefoto's van hoe de werken bevestigd werden. Een juweel van een boekje, zeer de moeite waard, zelfs nu de geveldoeken verwijderd zijn!

In de Marktsteeg is een permanente tentoonstelling verschenen, de *Rembrandt Tijdlijn*. In dit werk, van de Leidse kunstenaars Peter en Sven de Ru van Atelier Kunst & Ko, vertelt Rembrandt min of meer in eigen persoon hoe het er in zijn tijd aan toe ging. De tijdlijn, in vier delen van 25 meter lengte, beschrijft in woord en beeld de Gouden Eeuw van Rembrandt van Rijn. Vanaf Leidens Ontzet in 1574, dat zijn ouders nog hebben meegeemaakt, tot aan het jaar 1632, waarin hij definitief naar Amsterdam vertrok. Allerlei aspecten uit het leven en de tijd van Rembrandt worden belicht: Rembrandt als schilder en als etser, Rembrandt als hartstochtelijk verzameelaar. Ook een aantal figuren uit zijn schilderijen en belangrijke historische feiten passeren de revue. Verder zijn de namen te lezen van Rembrandts familie, zijn leermeesters en zijn leerlingen. Bij deze tijdlijn is verschenen: Peter en Sven de Ru, *Rembrandts gouden eeuw, een historisch overzicht* (Gemeente Leiden, 2006). Het is tweetalig: Nederlands en Engels. Per pagina wordt een onderwerp behandeld. Het begint en eindigt net als de *Tijdlijn*, dus loopt van 1574 tot 1632. Een zeer verzorgd, smaakvol boekje, waarin op een prettige manier uitleg van 'dorre' jaartallen wordt gegeven. Daarnaast een 'hebbedingetje'.

Wetenschappelijke uitgaven

S.A.C. Dudok van Heel, *De jonge Rembrandt onder tijdgenoten. Godsdienst en schilderkunst in Leiden en Amsterdam*. University Press, Nijmegen 2006

Het betreft het proefschrift van Dudok van Heel, die al heel wat publicaties op kunsthistorisch en genealogisch terrein op zijn naam heeft staan. Vooral de Amsterdamse geschiedenis had en heeft zijn belangstelling. De uitgave bestaat uit acht min of meer zelfstandige bijdragen, die zijn gecentreerd rond de relatie van godsdienst en schilderkunst in de steden Leiden en Amsterdam. Het eerste hoofdstuk gaat over het conflict tussen contraremonstranten en remonstranten in de periode 1610 tot 1630. Een tweede bijdrage behandelt de schilder Pieter Lastman, Rembrandts tweede leermeester, die als katholiek kunstenaar in de Amsterdamse Sint Anthoniestraat woonde. Hierin vindt men onder andere een plattegrond van de woonplaatsen van Lastman, zijn collega-schilders en hun opdrachtgevers, waarna deze bijdrage wordt afgesloten met een parenteel van Lastman.

De schilders Jan en Jacob Pynas onder doopsgezinden aan de Nieuwendijk is het onderwerp van het derde artikel, dat eindigt met een parenteel Brouwer-Pynas-Rijser-Schatter. Het vierde artikel is gewijd aan het leven van Rembrandt als een remonstrantsgezind schilder in calvinistisch Leiden en bevat een parenteel Van Rijn. Hoofdstuk vijf gaat over opdrachten van remonstranten aan Rembrandt rond de portretten van Aechje Claesdr. en ds. Johannes Wtenbogaert, met een genealogisch overzicht van familiebetrekkingen tussen de verschillende remonstrantse opdrachtgevers. De schilder Claes Moyaert en zijn familie is het thema van de zesde bijdrage die wordt afgesloten met een stamreeks en parenteel Heijnen-Moyaert. Hoofdstuk zeven gaat over het Amsterdamse portret ten voeten uit in de periode 1618 tot 1630, met opnieuw een genealogisch overzicht van familiebetrekkingen tussen opdrachtgevers. Het achtste en laatste hoofdstuk gaat in op de bijbelse historieschilderkunst in Amsterdam.

De degelijk uitgevoerde studie is uitvoerig geannoteerd en prachtig geïllustreerd met kleurenfoto's van Rembrandt en andere Hollandse meesters uit de zeventiende eeuw. Voor serieuze Rembrandtgeïnteresseerden een must!

Ernst van de Wetering e.a., *Rembrandt-Zoeklicht van een genie*. Waanders, Zwolle 2006

Rembrandts unieke oeuvre is het resultaat van een levenslange artistieke zoektocht. Dit boek, uitgegeven ter gelegenheid van de tentoonstellingen in het Amsterdamse Rembrandthuis en vervolgens in de *Gemäldegalerie* in Berlijn, maakt deze zoektocht en de nieuwe wegen die Rembrandt daarbij steeds weer insloeg voor een breed publiek toegankelijk. De jongste ontdekkingen van het Rembrandt Research Project werpen nieuw licht op Rembrandt als scheppend genie en als drijvende kracht in een uitzonderlijk productieve werkplaats. We werpen een blik in Rembrandts 'laboratorium', waar het onder zijn bezielende leiding bruisde van de artistieke activiteit. Vanzelfsprekend wordt speciale aandacht geschonken aan de periode 1639-1658, toen Rembrandt woonde en werkte in het Rembrandthuis.

Na een inleidend hoofdstuk over de zoekende genieën in het land van Rembrandt en een biografie, wordt aandacht besteed aan kunst en confessie bij Rembrandt, Rembrandt als zoekende kunstenaar, Rembrandt in iconografisch perspectief, het navolgen van Rembrandts schilderijen in zijn atelier en Rembrandts olieverfstudies: nieuw licht op een oud probleem.

Het boek wordt besloten met *Rembrandt toen en nu. Kunstkritiek en kennerschap en Rembrandts kunst; een poging tot objectieve waardering*. Alle hoofdstukken zijn gedegen studies, maar worden aantrekkelijk voorgeschoteld, zoals boven al is vermeld, voor een breed publiek. Het boek is rijk geïllustreerd en maakt een zeer goed verzorgde indruk.

Arthur K. Weelock met Peter C. Sutton en bijdragen van Volker Manuth en Anne T. Woollett, *Rembrandts late religieuze portretten*. Waanders, Zwolle 2006

Een van de meest fascinerende aspecten van Rembrandts buitengewone artistieke loopbaan is zijn serie halfportretten van peinzende religieuze figuren, die dateren van eind jaren vijftig, begin jaren zestig van de zeventiende eeuw. Deze portretten, die Rembrandt schilderde tijdens een moeilijke periode in zijn leven, behoren tot de meest levensechte van zijn oeuvre. Wetenschappers discussiëren al jaren over de vraag of deze schilderijen waren

bedoeld als een serie. Nu zijn zeventien van deze indrukwekkende, wonderbaarlijke schilderijen in dit boek bijeengebracht. Veel van de werken zijn geïdentificeerd als portretten van apostelen en evangelisten, maar er zijn ook afbeeldingen van Christus en de Maagd Maria en van heiligen en monniken. In Rembrandts typische stijl blikken de afgebeelde mannen en vrouwen vanuit schemerdonkere interieurs de wereld in. Recent archiefonderzoek heeft vragen opgeworpen over de schilder en de relatie tussen de schilderijen en, in bredere zin, Rembrandts leven en loopbaan. Vragen, die in dit boek door verschillende deskundigen aan de orde worden gesteld. Met overvloedige kleurenfoto's en actuele onderzoeksresultaten levert *Rembrandts late religieuze portretten* een wezenlijke bijdrage aan het inzicht in dit unieke en prikkelende deel van zijn werk. Het boek wordt besloten met een catalogusgedeelte van de tentoongestelde werken op de expositie in de National Gallery of Art in Washington, in samenwerking met het J. Paul Getty Museum in Los Angeles.

Voor een breed publiek

Ben Broos, *Het Rembrandtboek*. Waanders, Zwolle 2006

Rembrandtkenner Ben Broos heeft een uitgebreid overzicht samengesteld vanaf de vroegst bekende bijbelscènes uit het midden van de jaren twintig van de zeventiende eeuw tot aan het laatste zelfportret dat Rembrandt schilderde in 1669. Doordat het boek een chronologische lijn aanhoudt, volgt de lezer Rembrandts ontwikkeling als leerling van Pieter Lastman naar het begin van een eigen glorieuze carrière in de jaren dertig van de zeventiende eeuw en de daarop volgende hoogtepunten in zijn schildersloopbaan. Alle genres die Rembrandt zo meesterlijk op doek en paneel wist te verbeelden komen aan de orde, waaronder zijn beroemde portretten, bijbelscènes, genrestukken, stillevens en historiestukken. Een groots overzicht van de grootste zeventiende-eeuwse Hollandse schilder, tekenaar en etser in een handzaam en praktisch formaat.

Alison McNeil Kettering, *Rembrandts Groepsportretten*. Waanders, Zwolle 2006

Rembrandt heeft in zijn leven vier groepsportretten geschilderd die stuk voor stuk wereldwijd befaamd zijn. Wie kent niet *De Nachtwacht*, *De Staalmeesters* en *De anatomische les van dr. Nicolaas Tulp*? Het vierde werk, *De anatomische les van dr. Joan Deijman*, is gedeeltelijk verloren gegaan tijdens een brand in de achttiende eeuw. Maar het belangrijkste deel van dit schilderij is gelukkig gespaard gebleven en wordt ook behandeld in deze rijk geïllustreerde, compacte publicatie. Het boek toont deze werken met daarbij aandacht voor Rembrandts werkwijze in relatie tot zijn tijdgenoten en voor het ontstaan van de groepsportretten als eigen discipline.

Arthur Graaff en Michiel Roscam Abbing, *Rembrandt voor Dummies*. Pearson Education Benelux 2006

Dit deel over Rembrandt was het eerste boek in de serie *...voor Dummies* dat ik onder ogen kreeg. Dat viel niet mee! Op het achterplat staat wervend: 'tekst en uitleg in begrijpelijk Nederlands, informatie klaar voor gebruik, pictogrammen en andere navigatiehulpjes, handige spiekbrieven, toptienlijstjes en een vleugje humor. Lees dit boek en het fenomeen Rembrandt kent geen geheimen meer voor je!' Er staat inderdaad veel in, maar het oogt nogal rommelig. Korte teksten in kadertjes geplaatst tussen een doorlopende tekst in, afgewisseld met anekdotes. Er is moeilijk een geheel in te vinden; het zijn meer achter elkaar geplaatste stukken, die door middel van Google gevonden zijn. Je kunt beter meteen naar het internet gaan!

Tentoonstellingen in Leiden met bijbehorende publicaties

Gerbrand Korevaar, Volker Manuth, Christiaan Vogelaar en Marieke de Winkel, *Rembrandts moeder, mythe en werkelijkheid*. Waanders, Zwolle 2006

Ongeveer de helft van Rembrandts Leidse werken bestaat uit schilderijen, etsen en tekeningen, waarop oudere mensen zijn verbeeld. Hierin figureert veelvuldig een oude vrouw die traditioneel als Rembrandts moeder, Neeltje

Willemsdr. van Zuytbroeck, wordt aangemerkt. Heeft Rembrandt haar werkelijk weergegeven of is het een gedurende eeuwen volgehouden mythe? In dit boek wordt stilgestaan bij deze mythevorming die eeuwenlang een wezenlijk onderdeel was van het Rembrandtbeeld. Of Rembrandt zijn Leidse familieleden werkelijk heeft weergegeven of dat het een mythe betreft, is nog steeds niet duidelijk. De identificaties zijn echter niet geheel zonder historische grond, want al in zeventiende-eeuwse inventarissen wordt melding gemaakt van werken die Rembrandts vader of moeder zouden voorstellen. Ook is algemeen bekend dat Rembrandt in zijn Amsterdamse periode zijn echtgenote Saskia en zontje Titus portretteerde. Andere familieleden zijn op kleurrijke wijze geïdentificeerd door negentiende-eeuwse kunsthistorici. De werken waarvoor Rembrandts familieleden zogenaamd model hebben gestaan zijn geen portretten in eigenlijke zin. Zijn familie komt terug in verhalende taferelen, scènes uit het leven van alledag en in studies van het menselijk gezicht. Rembrandt vindt telkens weer de schilderkunstige uitdaging in de karaktervolle én herkenbare gezichten en figuren uit het 'echte' leven.

De in dit boek, dat tevens diende als catalogus voor de gelijknamige tentoonstelling in Stedelijk Museum De Lakenhal, afgebeelde werken waarvoor Rembrandts moeder model heeft gezeten, geven een beeld van de iconografische interesses van de jonge kunstenaar. Zo heeft Rembrandt haar verbeeld als profetes, aandachtig lezend in een boek. Soms speelt ze een actieve rol in religieuze of allegorische voorstellingen. Een dergelijk model is ook te herkennen op schilderijen van Rembrandts vriend Jan Lievens en zijn eerste leerling Gerrit Dou. Door het tonen van schilderijen van deze jonge meesters gaat dit boek in op de onderlinge artistieke relatie, een unieke mogelijkheid om zeer vroeg verwant werk met elkaar te vergelijken en een scherper beeld te krijgen van de samenwerking tussen deze schilders.

Een hoofdrol in zowel de tentoonstelling als het boek is weggelegd voor moeder Neeltje, maar ook worden reeksen getoond, die traditioneel met Rembrandts vader en broer Adriaan in verband worden gebracht. Daarnaast wordt aandacht besteed aan een klein groepje schilderijen, waarin enthousiastelingen zijn zusje Lysbeth menen te herkennen.

Het onderwerp is typisch voor Rembrandts Leiden. Daarom wordt in dit boek nader ingegaan op de stad, zijn werkplaats en zijn modellen en ten

slotte de iconografie van de ouderdom en het werk van de jonge Rembrandt. Ruim zeventig werken, van Rembrandt, leerlingen en navolgers, worden in dit kader besproken, rijkelijk geïllustreerd. Een must voor de liefhebbers van onze interessante Leidse geschiedenis.

Gerbrand Korevaar, *Rembrandt de Verteller. Etsen uit de verzameling Frits Lugt*. Stedelijk Museum De Lakenhal, Leiden 2006

Een tweede publiekstrekker voor Leiden was de tentoonstelling *Rembrandt de Verteller* in De Lakenhal, de collectie van Frits Lugt. De eminente kunst-historicus en -kenner was een verzamelaar in hart en nieren. Al heel jong beheerde hij het Museum Lugtius, 'geopend als de directeur thuis is'. Op vijftienjarige leeftijd schreef hij al een biografie van Rembrandt. Het merendeel van zijn collectie, die hij later onderbracht bij het Institut Néerlandais in Parijs, verwierf hij tussen 1920 en 1935. Tentoonstelling en boekje bieden een overzicht van Rembrandts gehele grafische oeuvre dat bestaat uit zo'n 300 bladen, die zijn ontstaan vanaf zijn allervroegste jeugd in Leiden tot in de jaren zestig van de zeventiende eeuw in Amsterdam. De onderwerpen zijn gevarieerd en ontleend aan waarnemingen in zijn directe omgeving, aan de bijbel en mythologie, of uit zijn fantasie ontsproten. Bekend zijn de expressieve zelfportretten of de dramatisch weergegeven scènes uit de Passie van Christus, maar ook vlot geëtsde studies met eenvoudige bedelaars en zeer uitgewerkte en levendige portretten van bevriende tijdgenoten. Al die werken laten zien dat Rembrandt een meester was op de vierkante centimeter, die bovendien het experiment niet schuwde. Rembrandt was de eerste kunstenaar die de mogelijkheden van het medium volledig uitbuitte door verschillende technieken naast elkaar te gebruiken. Hij maakte voortdurend correcties en proefdrukken, om dan soms hele delen weg te vagen en opnieuw te beginnen. Bovenal toont hij zich een begenadigd verteller met zijn keuze voor de meest dramatische passages uit de bijbelse verhalen en door zijn treffende weergave van mensen en hun expressies. Het kleine, handzame boekje, in eigen beheer uitgegeven, begeleidde de tentoonstelling.

Christiaan Vogelaar en Gregor J.M. Weber, *Rembrandts Landschappen*. Waanders, Zwolle 2006

Dat Rembrandt naast portretten en vertellende voorstellingen ook landschappen schilderde is doorgaans slechts bekend onder kenners. Dat de landschappen niet in brede kring bekendheid genieten, heeft zijn redenen. Zo legde Rembrandt pas tegen 1640 enige interesse aan de dag voor dit genre om er nog geen vijftien jaar later weer even onverwacht mee op te houden als hij eraan begonnen was. Er is wel eens gedacht dat Rembrandt troost zocht in de natuur in een periode waarin zijn echtgenote Saskia te lijden had aan een ziekte die haar uiteindelijk in 1642 het leven kostte. Een minder romantische, maar wellicht meer plausibele verklaring is dat Rembrandt, net als in zijn talloze schetsen en geschilderde karakterkoppen, in zijn landschappen specifieke artistieke problemen kon bestuderen, zoals de werking van licht en donker, ruimtelijke ordening en de observatie van de eigen omgeving.

Een verklaring voor de geringe bekendheid van de landschappen is de kleine hoeveelheid die bewaard is gebleven. Van de honderden tekeningen hebben er slechts tweehonderd landschappen als onderwerp en op een totaal van driehonderd etsen zijn er maar dertig landschappen. Van de vijftien geschilderde landschappen, die in 1935 door Abraham Bredius werden gepubliceerd, is inmiddels ongeveer de helft toegeschreven aan leerlingen, zoals Ferdinand Bol, Philips Koninck en Govaert Flinck.

Rembrandts vroegste landschappen waren niet zozeer een realistische weergave van de wereld om hem heen, maar veeleer een verbeelding van een imaginaire omgeving. Hij combineerde in het atelier landschappelijke elementen van uiteenlopende herkomst, geheel 'uit den geest'. In andere landschappen is Rembrandt dichterbij huis gebleven. Deze schilderijen vertonen meer inheemse kenmerken, die wellicht zijn geïnspireerd op de realistische motieven die hij heeft geschetst tijdens zijn wandelingen in en rondom Amsterdam. In dit boek, dat tevens diende als catalogus bij de tentoonstellingen in Leiden (De Lakenhal) en Kassel (*Gemäldegalerie alter Meister*), wordt een uitvoerig beeld gegeven van de ontwikkeling die Rembrandt doormaakte in het genre 'landschappen', zowel in zijn schilderijen en tekeningen als in zijn etsen. Er wordt uitgebreid stilgestaan bij vragen betreffende de betekenis, techniek en plaats van Rembrandts landschappen in zijn oeuvre.

Tentoonstellingen buiten Leiden met bijbehorende publicaties

Friso Lammertse en Jaap van der Veen (red.), *Uylenburgh & Zoon. Kunst en commercie van Rembrandt tot De Lairesse 1625-1675*. Waanders, Zwolle 2006

De verspreiding van schilderijen en andere kunstwerken was tot het begin van de zeventiende eeuw in handen van de kunstenaars, maar werd daarna meer en meer door specialisten overgenomen. De belangrijkste kunsthandelaars waren met name in Amsterdam, het kunstcentrum bij uitstek, actief. Onder deze handelaren waren vooral Hendrick Uylenburgh en zijn zoon Gerrit zeer toonaangevend. Vader en zoon Uylenburgh dreven een kunsthandel en stonden tegelijkertijd aan het hoofd van een schilderswerkplaats waar kunstenaars van naam werkten. Zo is Rembrandt van 1631 tot 1635 voor het bedrijf werkzaam geweest. Hij voerde talloze portretopdrachten uit en maakte behalve historiestukken en tronies ook grisailles en etsen. Tijdens zijn werkzaamheden voor dit bedrijf leerde hij Saskia Uylenburgh kennen, een nichtje van de kunsthandelaar, met wie hij in 1634 trouwde.

Het boek *Uylenburgh & Zoon* geeft inzicht in de aard en betekenis van het ondernemerschap van vader en zoon en behandelt tevens hun investeerders en klantenkring. Over de familie Uylenburgh is veel nieuw archiefmateriaal ontdekt, dat in ruime mate tot ons komt. Daardoor leest dit boek niet vlot weg; je moet je door een brij van (historisch interessante) gegevens heen worstelen. Maar het onderwerp, de kunsthandel, is die moeite wel waard. Het boek verscheen bij de tentoonstelling *Rembrandt & Co: Dealing in Masterpieces* (Dulwich Picture Gallery, Londen) en *Rembrandt en Uylenburgh, handel in meesterwerken* (Museum Het Rembrandthuis, Amsterdam).

Christian Tümpel e.a., *Rembrandt en de bijbel. Alle etsen*. Waanders, Zwolle 2006

Rembrandt maakte bijna tachtig etsen naar bijbelse verhalen en figuren. Dit boek laat al deze etsen zien, zodat Rembrandts artistieke ontwikkeling op dit terrein goed te volgen is. Voor zijn allereerste etsen uit 1626 tot een van zijn laatst gemaakte etsen uit 1659 koos Rembrandt bijbelse onderwerpen. Bij een groot aantal wordt ingegaan op de unieke wijze waarop Rembrandt de

bijbelse verhalen verbeeldt. Hij zocht naar de essentie van een verhaal en probeerde de menselijke achtergrond en de emoties van de figuren voelbaar en zichtbaar te maken. Met zijn grafische bijbelse werk trad hij in het spoor van beroemde voorgangers als Lucas van Leyden en Albrecht Dürer. Hij was met hun werk vertrouwd en wilde daarmee wedijveren. Rembrandts interpretaties van de bijbelse verhalen zijn echter volstrekt uniek en origineel. Hij onderscheidt zich bovenal door het moment in het verhaal dat hij afbeeldt en de grote zeggingskracht van zijn personen.

Na een inleidend hoofdstuk over Rembrandt als etser, van de hand van Rembrandtdeskundige Christian Tümpel, volgt de beschrijving van alle etsen door Janrense Boonstra en Hermine Pool, als catalogus van de tentoonstelling in het Bijbels Museum te Amsterdam. Men heeft er voor gekozen de volgorde van de bijbel aan te houden, van oude naar nieuwe testament. Binnen de verhalen en thema's zijn de etsen echter chronologisch gerangschikt. Rembrandt maakte van sommige bijbelse verhalen meerdere versies op verschillende momenten van zijn loopbaan. Die interpretaties laten zich nu goed vergelijken. Een prettig, mooi uitgevoerd, naslagwerk.

Slotbeschouwing

Zoals uit het bovenstaande naar voren is gekomen, zijn we in 2006 overspoeld door Rembrandtboeken; dikke en dunne, wetenschappelijke en populaire, voor jong en oud. Moest dat nu allemaal en is onze kennis over Rembrandt uitgebreid? In de *Stadswandeling* staat geen nieuwe informatie, maar het is nuttig zo'n boekje bij je te hebben als je door de stad wandelt. Hetzelfde geldt voor het informatieve boekje *Rembrandt Leydensis* van De Lakenhal; het geeft een kort overzicht en je hoeft geen dikke boeken door te werken om feiten te vinden. De beschrijving bij de afbeeldingen van Rembrandts Leidse werken – *Jonge Rembrandt Groot* – die in het groot een aantal panden sierden, is compact en zeer nuttig als men snel iets wil weten over deze Leidse werken. De Rembrandt-tijdlijn is aardig en nog steeds in de Marktsteeg te zien. Het bijgaande boekje, *Rembrandts gouden eeuw*, kan zeer goed gebruikt worden in het onderwijs. Wat eigenlijk voor het onderwijs bedoeld is, *Rembrandt voor Dummies*, is domweg een misser. Niet aan-

schaffen! Heel prettig hanteerbaar is *Het Rembrandtboek* van Ben Broos, voor een groot publiek leesbaar.

Dan de meer wetenschappelijke boeken: het proefschrift van S.A.C. Dudok van Heel waarin heel veel nieuw materiaal te vinden is en het boek *Rembrandts Leidse Tijd* van Roelof van Straten met in chronologische volgorde aandacht voor de werken van Rembrandt en Lievens en de begeleidende publicaties bij de diverse tentoonstellingen. Behalve catalogusgedeelten bevatten deze bundels interessante artikelen met resultaten van nieuw onderzoek. Moeilijk leesbaar is de publicatie over *Uylenburgh & Zoon*. Ook hierin worden veel nieuwe ontdekkingen uit de doeken gedaan, maar je moet wel heel erg in dit onderwerp geïnteresseerd zijn om deze pil door te worstelen!

Een boek apart is *Rembrandts Leiden, de hele wereld in je stad* van Yvonne Né. Het gaat niet zo zeer om Rembrandt, maar om het beeld van de stad, een artistieke impressie in tekeningen, gedichten en muziek.

INGRID MOERMAN

Aanwinsten van het Regionaal Archief Leiden op sociaal en economisch gebied in 2007

Zoals gebruikelijk arriveerden weer tal van aanvullingen op al aanwezige archieven en een aantal nieuwe mini-archieffjes aan de Boisotkade om daar – soms eerst na ontsmetting en bestraling met gamma-stralen tegen ongedierte zoals ovenvisjes (zilvervisjes) bij een bedrijf in Ede – een rustplaats te krijgen. Soms duurt die rust helaas heel erg lang, maar bij enkele overbrengingen werd vrijwel meteen begonnen met het ontsluiten van een zo goed als ontoegankelijke hoop papier, waar het kan door een professional (medewerker van het archief of stagiaire) en waar het niet kan door personen die een band met dat archief hebben en het op vrijwillige basis toegankelijk willen maken. Pas als zo'n inventaris of plaatsingslijst voltooid is, kan het archief via die geautomatiseerde toegang ook voor het publiek raadpleegbaar worden. Dat hieraan veel werk zit en er erg veel mensen bij betrokken zijn, zal geen betoog behoeven. Tal van projecten op dat gebied lopen nog.

Niet alleen aanvullingen en mini-archieffjes werden verworven, maar ook een flink aantal van een dusdanige omvang dat speciale vermelding hier op zijn plaats is. Dat er weer veel aanvullingen kwamen op de archieven van het gemeentebestuur van Leiden en van de andere aangesloten gemeenten, zal geen betoog behoeven. Zo kwam uit Zoeterwoude het archiefblok 1930-1980, bijna 28 meter planklengte groot, en van Leiden (in diverse partijen) met een omvang van ruim 30 meter uit de naoorlogse tijd tot vrij recent. De notariële protocollen van Leiden, Zoeterwoude en Warmond uit de periode 1916-1925, in totaal bijna 20 meter, werden overgebracht, en met name van Noordwijk kwamen nog archieven uit het Nationaal Archief naar Leiden: registers van eigendomsovergang 1812-1831, rechterlijke archieven, 1572-1811, notariële archieven, 1620-1925, gemeenterekeningen 1865-1958,

gaarders van de gemene middelen, 1605-1806, de doop-, trouw- en begraafregisters, 1620-1812, de Gereformeerde Kerk Noordwijk, 1835-1968, de Remonstrantse gemeente, 1640-1859 en schildersbedrijf Kruiswijk, 1861-1938. In totaal beliepen die Noordwijkse archieven zo'n 52 meter.

Van verenigingen kwamen wel de meeste archieven. Zo schonk de Leidse Harmoniekapel bijna drie meter archief uit de periode 1948-2007, het Leidsch Schaak Genootschap bijna vier meter aan notulen, kasboeken en clubbladen, 1895-2004, de Leidse Schouwburgvereniging 53,4 meter uit de periode 1980-2006, en de Ajax Sportman Combinatie (ASC Oegstgeest, voetbal en cricket) een aanvulling van twee meter uit de periode 1995-2006. Uit de onderwijshoek kwam het archief van het bestuur van de Stichting Katholiek Onderwijs Leiden (SKOL), 1846-1993, 13,5 meter groot, het archief van het Bonaventura-college en voorgangers, 1990-1992, groot 32,5 meter, en een aanvulling op het archief van de Leidse vereniging voor studenten Augustinus, 1960-1985, 7,2 meter. Ook enkele bedrijven droegen archief over: grossierderij Verra 1,45 meter uit de periode 1946-1980, Bloembollenkwekerij fa. Bijl te Hillegom 3,1 meter uit het tijdvak 1886-2000 en de Fabriek voor verduurzaamde levensmiddelen v/h L.E. Nieuwenhuizen aan de Morsweg twee meter, 1902-1994.

Uit kerkelijke hoek kwamen de archieven van het Dekenaat Leiduin en voorgangers, circa 1930-1999, (12,5 meter) van de rooms-katholieke begraafplaats 'Zijlpoort', 1828-2000, (72 centimeter) en van de Nederlands-hervormde Diaconie een aanvulling van 13,7 meter. Tot slot kunnen nog genoemd worden twee archieven uit andere gemeenten, in dit geval Warmond: van de rooms-katholieke sportvereniging 'Warmunda', 1945-1995, een paar dozen, en Padox BV Houtbouw en Timmerwerken, 1919-1992, 1.35 meter groot.

Hier zij herhaald dat er nog tal van andere kleine archiefjes of slechts enkele losse stukken binnenkwamen, maar het belang daarvan is door de bank genomen wat minder, zeker uit economisch of sociaal gezichtspunt gezien. Of soms is een andere oorzaak de reden om er hier geen melding van te maken; zo zijn de zes meter aan dossiers over vreemdelingen, illegalen en uitzettingen van de Gemeentepolitie uit privacy-overwegingen gedurende zeer lange tijd nog niet openbaar, al dateren de oudste al uit 1920 (maar de jongste uit 1995). Wie specifieke vragen ten aanzien van een archief van ongeacht

welke archiefvormer uit Leiden of de regio heeft, kan zich het best wenden tot de studiezaalambtenaar (en soms gewoon proberen op de website www.archiefleiden.nl, al zijn juist die recente aanwinsten vaak (nog) niet opgenomen in overzichten en inventarissen).

PIET DE BAAR

Boekbesprekingen

Canon van Oegstgeest, episodes uit de geschiedenis van een dorp. Vereniging Oud Oegstgeest, 2007. ISBN 978-90-812-006-1-5. € 12,50 (leden van de voo € 10)

Het hangt in de lucht. Op diverse plaatsen in Nederland is men bezig met het maken van een historische canon van de eigen plaats, of het nu een stad is of een dorp. Ook in Leiden wordt druk gewerkt aan een eigen canon. De eerste proeve staat inmiddels op het internet om zoveel mogelijk burgers te betrekken bij de discussies over het hoe, wat en waarom van een canon. Die Leidse canon zal dus voorlopig nog niet in druk verschijnen. In Oegstgeest deden ze het anders. Al in november 2007 verscheen *Canon van Oegstgeest, episodes uit de geschiedenis van een dorp*. Daarmee was de Oegstgeester canon de eerste plaatselijke canon van Nederland.

In december 2006 verzochten B en W van die gemeente de Vereniging Oud Oegstgeest de samenstelling van een canon op zich te nemen. En dat deed de Vereniging. Op vrijwillige basis heeft een groot aantal mensen, allemaal woonachtig in Oegstgeest, bijna een jaar lang hard aan de canon gewerkt. Niets aan vorm en uiterlijk verraadt de haast die de Vereniging Oud Oegstgeest aan de dag heeft gelegd om als eerste een dergelijke canon uit te kunnen brengen. Mooi foto- en kaartmateriaal, een fraaie opmaak en een heldere indeling maken het boekje een lust voor het oog.

En de inhoud? Bij het schrijven van de canon lieten de makers zich inspireren door de richtlijnen van de canon van Nederland. Dat leverde het volgende stramien op: in twintig hoofdstukken wordt de lezer geleid langs de geschiedenis van het dorp Oegstgeest, dat ooit zoveel groter was dan nu.

‘Geen alomvattende geschiedenis, maar relevante doorkijkjes’, zoals in de inleiding wordt gesteld. Elk hoofdstuk begint met een hedendaagse foto en bevat een korte tekst over het hoofdonderwerp, gevolgd door ‘aanverwante zaken’ en een lijst met bronnen. De aanverwante zaken geven inhoudelijk kleur aan de teksten en verhogen de levendigheid en leesbaarheid. Ook de bronnen (eigenlijk meer een literatuurlijst) ondervangen de noodzakelijke korthed. Een enthousiaste lezer kan zich dus altijd verder gaan verdiepen.

De hedendaagse foto's zijn aangegeven op een kaart, zodat de lezer ook nog wandelaar kan worden. De *finishing touch* wordt gevormd door een tijdbalkje rechts op de bladzijde, zodat men altijd weet over en in welke periode men aan het lezen is.

We volgen de ontwikkeling van Oegstgeest van de oudste bewoning op de strandwallen, ver vóór onze jaartelling, tot het ‘nieuw élan’ en dat zijn de naoorlogse wijken. Het valt op dat er niet altijd voor gekozen is de meest bekende Oegstgeester beelden als ‘venster’ te kiezen voor dat wat men te vertellen had. De redactie stelt dat die bekende beelden, zoals het Groene Kerkje, de kastelen, de Haarlemmertrekvaart, wel weer terug komen in de aanverwante zaken. Dat kan wel wezen, maar mij is niet duidelijk waarom men dan toch niet het bekende als kapstok neemt voor het verhaal erachter. Het gaat er toch om de bevolking bij de geschiedenis van ‘hun’ dorp te betrekken?

Het is een waar genoeg de verhalen te lezen. Die over de oudste tijden gaan natuurlijk over de kerkenbouwer Willibrord, maar ook over de grote waterburcht de Oudenhof, oude wegen en waterlopen en een oude fusie, die met Poelgeest in 1399. En dan komt onvermijdelijk de relatie met grote broer Leiden aan de orde in het ‘Verbod op de buitennering, de dominantie van Leiden’, het verbod op het uitoefenen van voor de Leidse marktpositie schadelijke economische activiteiten. Het zit de Oegstgeestenaren niet lekker dat door de protectionistische politiek van Leiden Oegstgeest niet in de vaart der volkeren is opgestoten. Diezelfde houding vinden we ook terug in het hoofdstuk over de annexaties door Leiden in 1896, 1920 en 1966. Hoe zou Oegstgeest met zijn vermogende bevolking en vele groen er trouwens hebben uitgezien als het allemaal anders was gelopen? Hoe snel en grondig de ontwikkeling van Oegstgeest van boerendorp tot forenzenoord is gegaan leest men in een drietal hoofdstukken. Eén hoofdstuk bevat allerlei interessants

over de verdwenen zoutzieders, de bakkers van de bekende Oegstgeester dakpan, en de melkboeren, waarbinnen de familie Menken de toon aangaf (vanaf begin negentiende eeuw). In het hoofdstuk 'Bollendorp' wordt de bloeiende bollenteelt uit de negentiende en twintigste eeuw belicht. In 'Van boerendorp tot forenzengemeente' tenslotte de stormachtige ontwikkeling in krap vijftig jaar tot het welvarende dorp van nu (1896-1940). In dit hoofdstuk ook aandacht voor de gewone mensen die in Oegstgeest woonden. Deze arbeiders, bouwvakkers en ambachtslieden waren vaak gehuisvest in erbarmelijke krotten. Het gemeentebestuur had geen oog voor verbetering van deze woningen, uit vrees meer van dergelijke lieden aan te trekken.

Hierboven slechts een kleine greep uit dit boekje. Het bevat verder ook zeer lezenswaardige stukken over wetenschap en cultuur, zoals de tekst over Jeanette Wyttenbach (1773-1830) die als eerste vrouw in Nederland een doctorsgraad behaalde. Natuurlijk ook aandacht voor de vele landelijke instellingen die het dorp rijk was en is. De canon sluit af met de bouw van de naoorlogse wijken. Helaas is de totstandkoming van die wijken nou niet dat waar Oegstgeest het meest trots op kan zijn. Dergelijke grootschalige projecten gaan de krachten van een dorp zowat te boven en pleiten alleen maar voor een nauwe samenwerking met de grote broer.

Een canon is meer dan een boekje met stukjes geschiedenis over een bepaalde plaats. Het bevat die zaken over de geschiedenis van een bepaalde gemeenschap die door de bevolking van die gemeenschap als kenmerkend voor 'hun' woonplaats kan worden beschouwd. Vandaag de dag kan men bijna niet meer om een canonwebsite heen met alle digitale mogelijkheden van dien. Die is er niet en dat is jammer. Want dat betekent dat er ook geen forum was en is voor burgers om zich met de canon bezig te houden. Wel krijgen alle scholieren in groep 7 van de basisschool een exemplaar van de canon aangeboden door de gemeente. Een nobel gebaar, maar het taalniveau lijkt mij voor een gemiddelde elfjarige nogal hoog gegrepen. Met wat tijd en aandacht (en geld natuurlijk) kan er een prachtig lespakket bij gemaakt worden.

Is de in de vorige alinea geuite kritiek geboren uit waardering – ik had zo'n mooie canon nog meer verspreiding gegund – , echt gemist heb ik de auteursnamen bij de diverse hoofdstukken. We moeten het doen met een lijst namen van de dertien auteurs van de twintig hoofdstukken, maar wie voor welk stuk

heeft getekend blijft een raadsel. En dat is jammer, ik had bijvoorbeeld toch graag geweten welk hoofdstuk door Carla Gloppe, de gemeentearchivaris aldaar, is geschreven. En zo blijft er altijd wat te wensen over. Overeind blijft dat Oegstgeest zeer tevreden kan zijn over 'zijn' canon.

JOSÉ NIEKUS

Chrystel Brandenburgh (red.), Hester van den Ende, Roos van Oosten, Edwin Orsel en Monique Roscher, *Dwars door de stad, Archeologische en bouw-historische ontdekkingen in Leiden*. Primavera Pers en Dienst Bouwen en Wonen van de Gemeente Leiden, Leiden 2007. 152 p., ISBN 90-5997-042-X. € 14,50

Na het boekje over Matilo, Rodenburg en Roomburg in 2005 is er nu een tweede deel verschenen in wat een reeks moet worden over bodemschatten en bouwgeheimen. *Dwars door de stad* geeft, net als de gelijknamige tentoonstelling die in 2007 te zien was in het archeologisch centrum, een overzicht van 'oud' archeologisch en bouwhistorisch onderzoek in Leiden. Oud is hier relatief: het gaat om onderzoek dat de stadsarcheoloog sinds 1993 en de stadsbouwhistoricus sinds 2001 hebben verricht en waarover nog maar weinig is gepubliceerd, in elk geval niet voor een wat breder publiek. Het gaat vaak om noodonderzoek in het kader van sloop, verbouwing, nieuwbouw of sanering van vervuilde grond. Meestal komt er over zo'n onderzoek niet veel meer naar buiten dan een artikel(tje) in de plaatselijke krant. Daarom vind ik het een heel geslaagd idee om de resultaten eens op een rij te zetten en wat uitgebreider in te gaan op wat er de afgelopen jaren gevonden is.

In negen hoofdstukken komen achtereenvolgens aan bod: de datering van Burcht en Gravensteen aan de hand van bouwhistorisch onderzoek, de geschiedenis van de Burcht, opgravingen op het terrein aan de Pelikaanstraat, het klooster Lopsen, oude tuinen aan de (huidige) Schelpenkade, de Vrouwekerk, de stadspoorten, het Groencomplex (de huidige Pelgrimspoort) en bouwhistorisch onderzoek naar overblijfselen van middeleeuwse huizen. De hoofdstukken zijn zo geschreven dat ze ook afzonderlijk gelezen kunnen worden. Dit geeft soms wat overlap, maar niet op een manier die storend is. Ook dit boekje bevat weer veel kaderteksten over bijzondere vondsten en met achtergrondinformatie die niet goed in de lopende tekst paste.

In het eerste en laatste hoofdstuk (beide bouwhistorisch) worden veel vaktermen gebruikt. Die worden in een verklarende woordenlijst allemaal netjes uitgelegd, maar het blijft toch allemaal wat abstract. Desondanks zijn het twee interessante hoofdstukken waarin goed wordt uitgewerkt hoe de bouwhistorie helpt bij de datering van de middeleeuwse stad. Aangezien de (her)introductie van de baksteen in brede wetenschappelijke kring nu omstreeks 1200 wordt gedateerd in plaats van rond 1150 moet de datering van onder andere het Gravensteen en de ringmuur van de Burcht worden aangepast, wat ook weer interessante consequenties heeft voor ons beeld van de vroegste geschiedenis van de stad.

Het hoofdstuk over de geschiedenis van de Burcht voegt niet veel toe wanneer je het boek van Ed van der Vlist over dit onderwerp gelezen hebt. De hoofdstukken over de opgravingen zijn wisselend van kwaliteit. Dat komt mede door de schrijfstijl. De ene keer is het een prettig leesbaar verslag van de opgraving aangevuld met interessante gegevens uit de archieven, de andere keer is het de droge taal van de archeologische rapporten. Storend is dat er in sommige hoofdstukken, met name dat over de Vrouwekerk, veel redactiefouten zitten: fout gespelde namen, zinnen waar voegwoorden ontbreken, zinnen waar werkwoorden dubbel inzitten of waar op een andere manier duidelijk slordig met de tekstverwerker is omgesprongen. Op p. 86 bijvoorbeeld is een plaatsnaam vergeten. Er staat letterlijk: '[...]' en in bijvoorbeeld de Grote Kerk in zijn dergelijke munten gevonden.'

Al met al is het een behoorlijk leesbaar en – op die domme foutjes na – goed verzorgd boekje geworden met leuke kaderteksten, een verklarende woordenlijst, noten en uitgebreide literatuurlijst. Prima dat er een reeks van deze boekjes komt; ik ben benieuwd naar het boek over de opgravingen op de Aalmarkt. Alleen de volgende keer niet bezuinigen op de eindredactie.

Leiderdorps Museum, *Huizen als kastelen in en om Leiderdorp 1200-1800*, Leiderdorp 2007. 115 p., geen ISBN. Te verkrijgen bij het Leiderdorps Museum, € 10

De Oudheidkamer Leiderdorp is inmiddels het Leiderdorps Museum geworden maar dit boekje hoort thuis in dezelfde serie als de eerdere boekjes over de schans van Valdez en klooster Engelendael. Dit keer behandelt de historische werkgroep de kastelen, woontorens en versterkte huizen die ooit op het (deels voormalig) grondgebied van Leiderdorp te vinden waren: Ter Mey, Te Waard, Ter Does, Ter Zijl, Berendrecht en Stenevelt. Maar liefst acht werkgroepleden, drie redacteurs en twee tekenaars werkten eraan mee.

De illustraties zijn fraai en deels in kleur. De opmaak van de tekst is onrustig: grote stukken wit, zelfs een hele wit gebleven pagina, en een ongelijke bladspiegel. Er is dit keer niet gekozen voor eindnoten. De literatuur is nu in de lopende tekst vermeld zoals dat in de sociale wetenschappen gebruikelijk is. Helaas is dit niet consequent gedaan en steeds zonder opgave van paginanummers, zodat het erg lastig is om iets na te zoeken.

Net zoals het geval was bij klooster Engelendael waren ook nu de gegevens schaars. De huizen zijn vaak al in de late middeleeuwen verwoest of in de aanloop naar het beleg van Leiden in 1573 afgebroken. Een enkel huis bleef als buiten in gebruik, tot het in de late achttiende eeuw werd afgebroken. Van Huis Ter Does en Stenevelt zijn de funderingen opgegraven maar van andere huizen moeten we het doen met enkele vermeldingen en prenten. Het bespreken van de huizen zelf neemt slechts één hoofdstuk van veertien pagina's in beslag (hoofdstuk III). In de rest van het boekje wordt gepoogd om wat achtergrondinformatie te geven over de leefwijze van de kasteelbewoners.

In de inleidende hoofdstukken I en II wordt de geschiedenis van het graafschap Holland besproken, compleet met het feodale stelsel, de Hoekse en Kabeljauwse twisten, de ontginningen, enzovoort. Het is jammer te constateren dat daarvoor nogal algemene en soms zeer verouderde literatuur werd gebruikt, terwijl bijvoorbeeld een boek als *Waterstaat in stedenland* niet werd geraadpleegd. Ook de algemene kennis over de middeleeuwen schiet duidelijk tekort. Dit uit zich in grotere en kleinere uitgliders. Tienden worden

gedefinieerd als een grafelijke belasting op het verbouwen van graan. Bij het bespreken van de Hoekse en Kabeljauwse twisten wordt hier uitgegaan van twee zeer duidelijk onderscheiden groepen, namelijk: conservatieve aanhangers van het feodale stelsel versus progressieve stedelijke elite, terwijl dergelijke partijstrijd in het historisch onderzoek juist gezien wordt als een strijd tussen gelegenheidcoalities. Het feodale stelsel wordt in zeer algemene termen uitgelegd, maar de in het kader van dit boekje belangrijke term 'riddermatig leven' wordt steeds geciteerd maar niet uitgewerkt. De scheidslijn tussen rijkere burgers en verarmde adel was vaak dun. Er waren dan ook regelmatig conflicten of iemand nog wel tot de adel gerekend kon worden en dus bepaalde rechten had. De leefwijze speelde een rol bij het bepalen van wie er nog tot de adel gerekend werd.

In hoofdstuk III worden de huizen besproken aan de hand van een typologie. Onderscheiden worden onder andere het veelhoekig en het vierkante kasteel, de woontoren en het omgrachte huis. Omdat van de meeste huizen geen bouwplan of plattegrond bekend is, wordt uitgegaan van prenten. Deze prenten dateren vaak uit de zeventiende of achttiende eeuw, terwijl de meeste huizen er toen al lang niet meer stonden. Volgens de auteurs van het boekje zijn de prenten toch betrouwbaar omdat ze teruggaan op oudere afbeeldingen. Naar mijn ervaring zijn dergelijke prenten juist weinig betrouwbaar. De tekenaars wilden vaak vooral een mooi romantisch plaatje neerzetten en lieten zich slechts inspireren door de oudere afbeeldingen die de werkelijkheid niet altijd accuraat weergaven. Verder zijn de onderscheiden typen vooral tijdgebonden. De woontoren werd bijvoorbeeld uitgebouwd tot een meer comfortabel versterkt woonhuis. De indeling naar typen is voor het kleine aantal huizen wat geforceerd en was voor dit boekje ook niet nodig geweest.

Hoofdstuk IV en V geven informatie over het dagelijks leven. Deze informatie is erg algemeen en weinig toegespitst op de kasteelbewoners. Ook hier wat ergerlijke missers, zoals de aardappels op de Leidse markt (p. 67).

Het boekje biedt weinig nieuwe informatie over de huizen op het grondgebied van Leiderdorp. De keuze voor een indeling in typen huizen maakt het onnodig ingewikkeld. De achtergrondinformatie bevat veel fouten en is gebaseerd op slecht gekozen literatuur. Erg jammer dat een goed onderwerp,

wat zeker een overzichtswerkje waard is, door een enthousiaste werkgroep zo teleurstellend werd uitgewerkt. Met een ferme redactie en een beetje meer zorg had het een mooi boekje kunnen worden.

ANNERIJE VAN DER VLIET

Kees Walle, *Buurthouden. De geschiedenis van burengebruiken en buurtorganisaties in Leiden (14^e-19^e eeuw)* Ginkgo, Leiden 2005. 325 pagina's met index op namen, ISBN 9080700959. € 37,50

In de geschiedwetenschap, alsook in de sociologie, vormt het thema sociale cohesie een rode draad. De grondleggers van de sociologie zoals Weber, Durkheim en Tönnies, maar ook degenen die in hun voetsporen traden, hebben zich intensief beziggehouden met de vraag wat samenlevingen samenbindt en hoe we de toe- of afname van die cohesie kunnen verklaren. Een dominante achterliggende gedachte daarbij is dat processen van modernisering en schaalvergroting die zo gewenste cohesie bedreigen en teniet dreigen te doen. Vandaar dat in de negentiende eeuw intensief werd gediscussieerd over de gevolgen van de Industriële Revolutie en verstedelijking. Deze ontwikkelingen zouden een definitieve breuk hebben veroorzaakt met het harmonieuze verleden, toen mensen nog niet losgelagen waren van hun ankers en in kleinschalige 'face to face' samenlevingen leefden: *The world we have lost*, om de titel van het bekende boek uit 1965 van de Engelse historicus Peter Laslett aan te halen. Zoals de Belgische historici Catharina Lis en Hugo Soly ooit in een artikel opmerkten,¹ is een dergelijke voorstelling van zaken zeer kwetsief, niet in het minst omdat wetenschappers en politici in de afgelopen eeuwen steeds opnieuw het definitieve einde van harmonieuze samenlevingen hebben aangekondigd. Zo ook de bekende Leidse geneesheer Jan le Francq van Berkhey, die in 1773 lamenteerde dat de gebuurten in zijn stad hun sociale functie begonnen te verliezen, omdat de rijkere zich terugtrokken uit het buurtleven.

Deze Van Berkhey figureert ook in het boek *Buurthouden* van Kees Walle. In dit boek schetst de auteur een zeer gedetailleerd beeld van de wijze waarop de Leidse gebuurten de interne orde handhaafden en voor elkaar zorgden. Dit boek vormt om meerdere redenen een belangrijke bijdrage aan onze ken-

nis over het reilen en zeilen van vroegmoderne samenlevingen. Historici hebben al eerder gewezen op de centrale rol van die gebuurten bij het bewaren van de sociale cohesie in een aantal Hollandse en Vlaamse steden, zoals Gent, Haarlem, Den Haag en Leiden. Tot op heden was over dit fijnmazige systeem van sociale regulering echter betrekkelijk weinig bekend, niet in het minst omdat de bronnen daarvoor, de zogenaamde buurtboeken waarin de buurtmeesters bijhielden wat zich zoal in hun buurt voordeed, bijna nergens zijn bewaard. Het was dus vooral gissen naar de daadwerkelijke rol van de gebuurten, maar met het verschijnen van het boek *Buurthouden* van Kees Walle hebben we, althans wat betreft Leiden, destijds na Amsterdam de grootste stad van de Republiek, eindelijk vaste grond onder de voeten.

Walle benadrukt dat de gebuurten, die aan het einde van de vijftiende eeuw opkwamen, moeten worden onderscheiden van de 'bonnen', de officiële administratieve eenheden die door het stadsbestuur waren ingesteld en de taak hadden belasting te innen, criminaliteit te bestrijden en de brandweer te organiseren. Gebuurten daarentegen waren opgericht door de buurtbewoners zélf met als doel om de onderlinge verhoudingen in hun buurt te reguleren. Daarbij ging het onder meer om het oplossen van burenruzies, het begraven van buurtbewoners en het innen van contributies voor de buurtkas (bijvoorbeeld bij huwelijken en het kopen van een huis). Met dat geld werden onder meer buurtfeesten georganiseerd, waaraan in principe alle bewoners deelnamen. De omvang van de gebuurten veranderde in de loop der tijd, maar het bleven met zo'n honderd tot driehonderd inwoners overzichtelijke eenheden. In *Buurthouden* beschrijft de auteur met veel oog voor detail hoe de gebuurten zich vanaf de zestiende eeuw van hun taken kweten en biedt daarmee een uniek venster op het dagelijks leven in die tijd. Met de opkomst van de natiestaat in de negentiende eeuw verloren de gebuurten hun bestuurlijke functies en na een kwijnend bestaan werden ze in 1888 officieel afgeschaft.

Vanaf de jaren zestig van de zestiende eeuw, en met name aan einde van de zestiende eeuw, toen de stad door de massale immigratie uit de Zuidelijke Nederlanden fors begon te groeien (in een halve eeuw van 12.000 naar bijna 70.000 inwoners), kregen de gebuurten ook officiële taken toebedeeld, zoals de bevolkingsregistratie. Bovendien besloot het stadsbestuur dat het gekend

diende te worden in de benoeming van de buurttheer. Door deze verschuiving werden de buurtmeester verantwoordelijk voor de bevolkingsregistratie en daarmee voor de uitvoering van de armenzorg en het vreemdelingenbeleid (p. 35 en p. 125). Buurtmeesters kregen onder meer als taak te voorkomen dat werkschuwe inwoners van de bedeling zouden profiteren. Dit initiatief kwam uit de koker van de bekende bestuurder Jan van Hout, die net als zijn vriend, de gerenommeerde hoogleraar Lipsius, sterk door het laathumanisme was beïnvloed. Beiden gingen uit van de eigen verantwoordelijkheid van de mens en benadrukten het belang van zelfbeheersing.

Over de spanningen die de immigratie opleverde zijn in het boek van Walle interessante zaken te vinden, zoals (de vrije vertaling van) het volgende citaat uit 1615 van het bestuur van de Leidse gebuurte St. Catharinarijk, destijds gesitueerd aan en achter de Breestraat, tussen Diefsteeg en Schoolsteeg: 'Door de toename van de bedrijvigheid in deze stad [...] is het aantal ingezetenen, vooral uit het buitenland afkomstig, sterk toegenomen waardoor de gebuurten tegenwoordig veel ongelijker zijn bevolkt dan vroeger. Door het grote aantal personen met een andere achtergrond moet het bestuur van het gebuurte vrijwel dagelijks twisten en conflicten beslechten, vooral onder armen en minvermogenden, en zo voorkomen dat er ongeregeldeheden ontstaan' (p. 61). Niettemin is het opvallend dat alle vreemdelingen (in de vroeg-moderne tijd was dat iedere nieuwkomer die niet in de stad was geboren) aan wie werd toegestaan zich te vestigen, automatisch lid van een gebuurte werden. Een soort verplichte inburgering dus. De studie van Walle vormt dan ook een interessante spiegel voor de hedendaagse discussie over de multiculturele samenleving en sociale cohesie.

Alleen ongewenste vreemdelingen, zoals bedelaars of zieken, werden geweerd. Vooral toen het economisch slechter ging met Leiden, vanaf het laatste kwart van de zeventiende eeuw, kregen de gebuurten de opdracht alle 'onnutte' personen die zich illegaal in hun buurt ophielden bij het stadsbestuur te melden, zodat ze buiten de poorten gezet konden worden, of teruggestuurd naar de vorige woonplaats. Kortom, een beleid dat sterk op dat van vandaag de dag lijkt, met dien verschille dat dit soort beslissingen tegenwoordig niet meer op lokaal maar op nationaal niveau (door de IND) wordt genomen. Walle merkt in dit verband terecht op dat 'De hedendaagse beeldvorming van Leiden als een gastvrij toevluchtsoord voor (arme) vreemdelin-

gen [...], althans wat de 18^e eeuw betreft, [...] op een mythe [berust]’ (p. 215).

Met dit boek heeft Walle een prestatie van formaat geleverd. Het is niet alleen aan ware *Fundgrube* voor wie meer wil weten over het micro-weefstel van het vroegmoderne Leiden, maar levert ook belangrijke bouwstenen voor de discussie over processen van sociale disciplineren en staatsvorming van onderop die in de recente internationale literatuur wordt gevoerd.² Wel dient te worden opgemerkt dat de auteur weinig moeite doet om dergelijke verbanden te leggen. *Buurthouden* is in eerste, en laatste, instantie een introspectief Leids boek, zonder comparatieve pretenties. En daarin ligt zowel de kracht als de zwakte.

Het boek is overigens mooi uitgegeven, bevat tal van fraaie illustraties, is voorbeeldig geannoteerd en wordt gecompleteerd door een uitvoerige bijlage met daarin een uitputtend overzicht van de (veranderende) indeling in gebuurtten door de tijd (alsmede hun huidige ligging) en een vergelijking van de keuren en reglementen tussen 1593 en 1853.

Noten

- 1 C. Lis en H. Soly, “Beter een goede buur dan een verre vriend”. Buurschap en buurtleven in Westeuropese steden aan het einde van het Ancien Régime’, in: Boudien de Vries e.a., (red.), *De kracht der zwakken. Studies over arbeid en arbeidersbeweging in het verleden* (Amsterdam 1992) 81-107, aldaar 129-130.
- 2 Zoals P. Gorski, *The disciplinary revolution. Calvinism and the rise of the state in early modern Europe* (Chicago en Londen 2003) en E. Higgs, *The Information state in England* (Houndmills 2004).

LEO LUCASSEN (*Instituut voor Geschiedenis, Universiteit Leiden*)

Ronald Sluijter, *Tot ciraet, vermeerderinge ende heerlyckmaeckinge der universiteyt*. *Bestuur, instellingen, personeel en financiën van de Leidse universiteit, 1575-1812*. Verloren, Hilversum 2004. 344 p., ISBN 90-6550-754-X. € 32

Hopelijk is de auteur zich geen hoedje geschrokken toen hij het omslag van zijn boek zag, want daar staan twee keer op de voorkant en twee keer op de

rug de letters *ae* (zoals in *ciraet*) als een ligatuur, aan elkaar geplakt. Wellicht verwarde de computer de Nederlandse *ae* met de Latijnse, maar het doet nu wel heel zonderling aan (en het is wellicht een aansporing om in de titels van boeken en artikelen nooit citaten te gebruiken, zeker niet in oude spelling; voor lezers en bibliothecarissen is dat vrijwel altijd een wanhoop). Overigens wordt dit in de rest van het boek wel goed gezet, en ook verder is het aantal zetfouten absoluut te verwaarlozen, waarvoor lof.

Sluijter heeft in zijn dissertatie een stof behandeld die de meeste lezers al bij voorbaat zal afschrikken. Zeker financiën, dat kan alleen maar uitlopen op saaie statistieken. Maar afgezien van die inderdaad onvermijdelijke (weinige) statistieken leest het hoofdstuk best goed weg. Belangwekkend vond ik zijn analyse van de toestand van de kas van de rentmeester ten opzichte van de cijfertjes zoals die uit de rekeningen tot ons gekomen zijn. Het blijkt dat enige vorm van creatief (of eigenlijk eerder: belabberd) boekhouden niet alleen van deze tijd is. Zoals op zoveel fronten in de zeventiende en achttiende eeuw bleef men maar eindeloos in dezelfde sporen lopen, terwijl eigenlijk de hele maatschappij al was veranderd. Dat in 1795 dit totaal verrotte bouwsel van halsstarrig vasthouden aan oude gewoonten voor een groot deel verdween, was dan ook terecht. Overigens duurde het bij de universiteit (en enkele andere colleges) nog tot de invoering van de Franse keizerlijke wetgeving alvorens zelfs de fundamenten weggebroken werden.

In een achttal hoofdstukken behandelt de auteur de zaken zoals die in de ondertitel vermeld zijn. Wat het bestuur betreft gaat hij diep in op de wijze van benoeming van de curatoren, drie door de Staten van Holland en de vier burgemeesters van Leiden, en hoe de relaties lagen, zowel onderling als met de Staten, de stadhouder als de professoren. De instellingen en gebouwen worden uitputtend behandeld, waarbij een afzonderlijk hoofdstuk Het Statencollege (voor niet al te rijke theologiestudenten) behandelt; dit had een van de universiteit gescheiden bestuur en boekhouding. Bij het personeel wordt uiteraard aandacht besteed aan de hoogleraren, lectoren en dergelijke, soms beroemde, personen, maar zeker zoveel aandacht krijgt het ondersteunend personeel, niet alleen de vast gesalarieerden, zoals pedellen, boden, Hortus-medewerkers enzovoort, maar ook degenen die maar vrij weinig voor de universiteit deden, zoals de drukker en muziekmeester. Daarbij worden veelvuldig vergelijkingen gemaakt met universiteiten in het buitenland, voor-

namelijk Duitsland. Daarbij blijkt telkens dat Leiden vrijwel steeds veel hoger stond of groter of beter ontwikkeld was.

De grondigheid van het onderzoek moet geprezen worden. Hoewel hij uiteraard ook op het werk van zijn promotor Otterspeer en mede-promovenda Martine Zoeteman steunt, moet gezegd worden dat Sluijter toch vele nog niet eerder echt diepgaand besproken zaken voor het voetlicht haalt. Wie het naadje van bepaalde kousen wil weten, die in vroegere publicaties nog niet diepgaand behandeld waren, kan vrijwel steeds hier terecht. Al moet toegegeven worden dat het niet leest als een keukenmeidenroman, is het toch ook weer niet zo dat er geen doorkomen aan is. Verrassend vaak is het zelfs heel leesbaar. En dat is toch wel een loftuiting bij een zo 'moeilijk' onderwerp.

PIET DE BAAR

Frits Boersma en Greet Dusseldorp-Kingma, *Regenten en kuise maagden. 350 jaar Eva van Hoogeveenshofje*. Stichting Eva van Hoogeveen, Leiden 2007. 120 p., ISBN 978-90-9021803-8. € 17,50

Ter gelegenheid van het 350-jarig bestaan van het hofje, verscheen dit boekje. Het vertelt de geschiedenis, maar begint daarbij haast van de verkeerde kant, namelijk met de regenten van nu. Niet alleen wat hun naam en functie is, maar veel diepgaander, tot zelfs de motieven om regent te worden toe. Daarbij is doorgaans de vorm van een interview gehanteerd. Dat komt haast overal terug in het boek, want ook bewoners/bewoonsters en dergelijke zijn 'sprekende opgevoerd'. Dat daardoor de aandacht wel heel erg gaat naar de huidige tijd en de rol van de regenten zeker niet onderbelicht blijft: het zij zo. Het is ook een beetje een vervolg op een eerdere publicatie over het hofje uit 1984, waarbij vooral de oudste geschiedenis uitvoerig behandeld werd. Dat wordt hier uiteraard in grote lijnen herhaald, en op bepaalde zaken wordt zelfs dieper in gegaan. Een enkele keer niet geheel correct; zo leed de regent mr. Gerard van Hoogeveen, schout van Leiden, zo goed als zeker niet aan galstenen, maar aan een (grote) blaassteen, aangezien de dichter (eerder rijmelaar) Willem van Heemskerck het heeft over: 'Gesneden van de Steen', dus in enkelvoud, en blaasstenen vroeger heel veel voorkwamen. Zo kan er op nog wel meer zaken iets afgedongen worden (een Gecommitteerde Raad

is geen 'ambtenaar bij de Staten van Holland', p. 55). Maar aan de andere kant kan gewezen worden op de mooie genealogische staten op de schutbladen, waarop goed te zien is hoe het regentschap vererfde, en de bijlagen waarin de regenten nog eens afzonderlijk behandeld zijn. Dat er van en over de regenten heel veel verhaald wordt, vooral omdat ze uit vooraanstaande regentengeslachten kwamen, en over de andere mensen die met het hofje van doen hadden, met name de bewoonsters, maar weinig, hangt nu eenmaal samen met de veel mindere beschikbaarheid van gegevens, al had daar toch wel meer uit gehaald kunnen worden.

Het boekje is mooi geïllustreerd, zelfs met foto's van regenten die deels uit privé-bezit stammen; om die te achterhalen, moet wel heel wat werk verzet zijn. Veel kleurenfoto's van het hofje en de regenten verluchten het geheel. Uiteraard zijn ook de bouwkundige aspecten en vooral de ingrijpende restauratie van 1982-1985 behandeld. In summa is sprake van een heel aardig boekje, dat de geschiedenis van het hofje goed behandelt. Het kan daarmee op één lijn gesteld worden met het boekje over het Jean Pesijnhofje, zoals besproken in het Jaarboek 2006, p. 217.

PIET DE BAAR

M.J.M. de Haan (red.), *La Vertu 1757-2007. Een loge in Leiden*. Fama, Purmerend 2007. 132 p., ISBN 978-90-72032-20-1. € 24,95

Dit boek behandelt 250 jaar geschiedenis van de vrijmetselarij in Leiden. Het is het resultaat van het werk van veel betrokkenen, met name vrijwilligers, die van hun werk een eenheid hebben laten smeden door redacteur De Haan. Helaas is de eenheid niet ontstaan; de structuur blijkt nog steeds vrij chaotisch te zijn, met als het ware een aaneenvoeging van (gemankeerde) kaderteksten. De zinnen lopen niet echt lekker, al zijn ze op zich grammaticaal niet onjuist. Ook de wijze waarop de wat eigenaardige noten dwars door de tekst zitten, bekoort niet. Omdat de bijschriften bij de illustraties véél te uitvoerig zijn, treedt herhaling met de hoofdttekst op, en niet zelden ook tegenspraak, waardoor de lezer het weer uit mag zoeken. Als daar dan nog veelvuldig wiseling van tegenwoordige tijd en verleden tijd bijkomt, zal het duidelijk zijn dat dit geen lekker leesboek is.

Het boek behandelt de geschiedenis heel grondig, al blijven er nog wel aspecten onderbelicht en zijn sommige zaken wel heel grondig uitgediept. Dat blijft altijd een kwestie van smaak. Dat er veel aandacht aan de vrijmet-selarij in zijn algemeen geschonken wordt, is vanzelfsprekend; niet iedereen weet wat die geheimzinnig aandoende club in feite uitspookt. Over de oprichting van de loge wordt uiteraard veel verteld; nu was dit allemaal al eerder en uitvoeriger gepubliceerd, dus dat bespaarde veel onderzoek. Vanzelfsprekend speelt ook de geschiedenis van het eigen gebouw een grote rol. Na een intermezzo van een eigen gebouw (Het Zwijnshoofd, Haarlemmerstraat 102) gedurende slechts één jaar vanaf 1805, werden in 1872 de brouwerij De Posthoorn en azijnmakerij De Twee Sleutels gekocht en van een nieuwe voorgevel voorzien. Helaas wordt niet verteld wie de architect daarvan was, en ook wordt niet verantwoord waarom thans het jaartal 1868 op de gevel geschilderd staat, terwijl daar vroeger (correct) 1872 te lezen viel. Foutje van de schilder? En op de op p. 58 vermelde brand die in 1922 (volgens p. 100 evenwel 1920) de bovenverdieping van het gebouw en een klein deel van het archief vernietigde, had ook wel uitvoeriger ingegaan mogen worden.

Geen enkele tekst is ooit feilloos, maar bij een goede redactie had toch wel gezien mogen zijn dat prins Frederik op p. 48 een broer van koning Willem I en op p. 39 een broer van koning Willem II genoemd wordt (het tweede is juist, al had ook Willem I een jongere broer Frederik). Een Adriana Janszoon (p. 57) klinkt ook niet erg logisch; Adriana Jansdochter beter. En weet iedereen dat het op p. 56 genoemde Stadslokaal hetzelfde gebouw was als de op p. 57 genoemde Stadsgehoorzaal? De auteur zelf blijkbaar niet, want dan had hij zijn tekst wel anders geredigeerd. Dit gevoegd bij de vele gemiste kansen om wat meer noten op te nemen, dwarsverbanden te leggen en een tekstdeel (over de oorlogsjaren) dat twee keer letterlijk hetzelfde opgenomen is (p. 59 en 72), doet helaas de eindindruk niet positief uitvallen. Dat daarbij nog een slechts voorlopige en onvoltooide inventaris van het archief geplakt werd, maakt de zaak ook al niet beter (en leesbaarder). Kortom, dit had een prachtig boek kunnen zijn...

Theo van der Poel, *Hoe de klokken in Alkemade zijn gaan luiden. De Godsdiensten in Alkemade in hun Opbouwfase*. Bert Bakker drukkerij, Oude Wetering 2006. 95 p., geen ISBN. Te verkrijgen bij de Stichting Oud Alkemade (beperkte oplage), € 13

In opdracht van de Stichting Oud Alkemade heeft Theo van der Poel, lokaal historicus, zich verdiept in de geschiedenis van de kerken in Alkemade tijdens wat hij noemt: 'de eerste groeiperiode'. Deze begint voor de Reformatie en loopt tot midden, dan wel eind, negentiende eeuw, zij het dat de periodes en eindpunten voor de verschillende kerkgemeenschappen niet parallel lopen. De focus ligt volgens zijn zeggen met name op de moeilijkheden die de voorvaders hebben ondervonden bij de vestiging van hun kerk of godsdienst in Alkemade. De lezer krijgt voornamelijk een beeld van de vestiging van kerken, het verkrijgen van predikanten, welke geloofsrichting zij aanhingen en welke invloed ambachtsheren op hun aanstelling hadden. Ik heb wat moeite met de stelling in de inleiding dat de auteur de noodzaak tot het zich vestigen van een bepaald kerkgenootschap in Alkemade heeft gezien tegen de historische achtergrond die daartoe aanleiding gaf. 'Noodzaak' is mijns inziens een te groot woord dat ook niet in de tekst wordt waargemaakt. Ook is de Nederduitse Gereformeerde Kerk geen staatskerk geworden. Dit fenomeen kende de Republiek juist niét, in tegenstelling tot omringende landen. Het boek is geschreven als aanvulling, en soms als correctie op eerdere publicaties. Zo heeft pastoor J.P. Görtz van Oud Ade in zijn studie over de parochie Oud Ade vanwege zijn opvattingen over het calvinisme en het jansenisme niet alle archieven kunnen raadplegen die wel voor deze auteur toegankelijk waren. Van der Poel komt op een aantal punten dan ook tot een ander beeld. Hij corrigeert verder ook Laval, een studiegenoot en vriend van Van der Plaet, in diens geschiedschrijving over de pastoor. Laval schreef kort na het overlijden van Van der Plaet een biografie over diens leven. De verdienste van Van der Poel is gelegen in de raadpleging van aanvullende bronnen en in het feit dat dit werk met uitzondering van een van zijn hand verschenen artikel in het *Leids Jaarboekje* 82 (1990) (wat hij ook zelf benoemt) geen doublures vertoont met eerder verschenen publicaties.

Van der Poel opent het boek met een schets van Alkemade voor de Reformatie. Hierin stipt hij kort de Beeldenstorm, de Opstand tegen Spanje en de inquisitie aan en stelt tevens nadrukkelijk dat de Nederlandse Opstand

geen godsdienstoorlog noch een onafhankelijkheidsstrijd was, maar een strijd om meer autonomie. Daarna behandelt hij achtereenvolgens de protestants-christelijke kerken in Alkemade zoals daar zijn De Kaag, de remonstrantse kerk, de Nederlands hervormde kerk en de gereformeerde kerk te Oude Wetering, gevolgd door de katholieke kerken: de statie/parochie Roelof-arendsveen, parochie Oud Ade/Rijpwetering en zelfstandige parochie Rijpwetering. De kerkverhalen worden voorafgegaan door een openingparagraaf met algemene achtergrondinformatie over de geloofsgemeenschap. Het is niet duidelijk waarom de rij wordt geopend met de historie van de Kaagse hervormde kerk. Nu wordt de lijn van hervormde kerkgemeenschappen onderbroken door de remonstrantse kerk.

Bij de katholieke kerk wordt bijzonder veel plaats ingeruimd voor pastoor Van der Plaet. Hoewel hij zeker een opmerkelijk man is geweest, vraag ik mij af of aan protestantse zijde niet ook een predikant wat meer aandacht verdiende. Dit had de behandeling van twee geloofsstromen wat gelijkwaardiger gemaakt. Nu neigt het naar een boek over Van der Plaet en daarna de rest. Wellicht ook omdat Van der Poel de rechterlijke en notariële archieven en brievenboeken heeft geraadpleegd, is de verhandeling als vanzelf uitgedijd. Er volgt informatie over Van der Plaets jeugdjaren, studietijd, eerste ervaringen in de parochie Alkemade, bouw van zijn huis, priesteropleiding en het jaar van de pest (1635) waarin vele bekeringen plaatsvonden. Van der Plaet is twee periodes pastoor geweest, waarschijnlijk vanaf 1630 tot 1647 en na een korte onderbreking als priester van het Oratorium in Keulen keerde hij in 1649 terug om er tot 1663 te blijven. Daarna werd hij verbannen. Gedurende zijn priesterschap heeft hij de nodige conflictsituaties meegeemaakt: strenger toezicht van de Staten-Generaal op schuilkerken, invloed van de jansenisten welke strengheid in de leer hem menigmaal in botsing bracht met zijn parochianen en de kwestie van parochiegrenzen. Daarbovenop was al in 1651 sprake van een ziekte die hij zijn verdere leven zou moeten dragen. In 1666 werd hij benoemd tot pastoor van de gecombineerde parochie Oud Ade/Rijpwetering. Van een geliefd Oud Ade kan men moeilijk spreken; hij was liever naar Amsterdam of Utrecht gegaan, maar was daar niet welkom als geleerde pastoor. Hij overleed in 1678 in Oud Ade.

Van der Poel heeft veel bronnen geraadpleegd. Of de raadpleging hiermee compleet is, kan ik niet zeggen. Het ontbreken van bronverwijzingen wreekt

zich wel eens omdat hij bij correctie van eerdere geschiedschrijvers af en toe een aanname doet die in het ene geval meer aannemelijk is dan in het andere. In het eerste geval volgt namelijk onderbouwing, in het tweede geval blijft deze achterwege. Bij de illustraties is het ook jammer dat geen vindplaats is vermeld; er zitten heel mooie portretten en prenten bij. Het zou handig zijn geweest indien de auteur ook informatie voor lezers die niet zo goed thuis zijn in de kerkgeschiedenis en met name de organisatorische kant ervan – termen als synode, classis – kort had uitgelegd in de inleiding. Ook een kort chronologisch overzicht van de ontwikkeling van de kerkelijke hiërarchie was hier op zijn plaats geweest als onderdeel van de historische achtergrond. Het boek eindigt wat in het niets: er volgt geen afsluiting of eindconclusie. Voor de katholieke kerk is het einde het begin van het Rijke Roomse leven, maar wanneer begint dat exact? Even nietszeggend is het einde van het protestants-christelijke deel: Van der Poel vermeldt slechts dat de einddata niet dezelfde zijn. Naast deze relatief kleine tekortkomingen voorziet het boek zeker in een leemte. Vele bekende namen, vernoemd in het straatbeeld van Alkemade, krijgen kleur en duiding, waardoor het boekwerk voor de plaatselijke bevolking zeker de moeite van het lezen waard is.

BIRGITTA DOLFIG

Arti Ponsen en Ed van der Vlist (red.), *Het fataal evenement. De buskruitramp van 1807 in Leiden*. Uitgeverij Ginkgo, Leiden 2007. 391 p., ISBN 978-90-807009-8-7. € 39

Ter gelegenheid van de herdenking van de verschrikkelijke ramp die Leiden trof op maandag 12 januari 1807, 's middags om kwart over vier, verscheen er een prachtig geïllustreerd boek waarin nagenoeg alles over de ramp en zijn nasleep te vinden is.

Er wordt alles aan gedaan om de ramp voor ons in woord en beeld zo aanschouwelijk mogelijk te maken. In de eerste twee hoofdstukken wordt de sociaal-economische positie van de bewoners van het Steenschuur en omgeving in het laatste kwart van de achttiende eeuw geschetst en ontstaat een prachtig beeld van de buurt aan de vooravond van de ramp: het rijke Steenschuur, waar de professoren wonen, met vlak daarachter de armoede en

de leegstand. Het zijn mooie bijdragen van Kees Walle en Roos van Oosten. Tot in kleine details wordt het Steenschuur weer tot leven gewekt.

En dan volgt die enorme knal, waarin alles wordt weggevaagd. Ook het boek lijkt dan wel te ontploffen. In een geweldig hoofdstuk beschrijft Arti Ponsen van seconde tot seconde de weg naar de explosie, de explosie zelf, en alles wat op die enorme knal volgt. Je zit op het puntje van je stoel als je leest welke vragen er allemaal onderzocht en beantwoord worden: Waar kwam het kruit vandaan? Zat er nog meer in het ruim behalve het kruit? Wie waren er aan boord? Was de bemanning dronken? Wat deden ze daar met open vuur? Hoe zat het met het toezicht van rijkswege? Wat waren de veiligheidsmaatregelen en waarom was de boot in 's hemelsnaam binnen de stadsmuren afgemeerd? Arti Ponsen beschrijft op een ongelofelijk boeiende manier hoe zij aan de hand van nieuw gevonden archiefmateriaal antwoorden op al deze vragen heeft gekregen. Dit materiaal bestaat uit het verslag van de verhoren van alle betrokkenen die de ramp overleefd hebben. Waarom toch moest dit materiaal geheim blijven? Alles draait om de speurtocht naar de precieze oorzaken van de kruitramp. Zoals intussen wel bekend verondersteld mag worden, komt Ponsen daarin met talrijke nieuwe feiten (en feitjes), waardoor dit hoofdstuk leest als een spannende aflevering in een detectiveserie.

Maar dan komen de eerste barstjes in de leesbaarheid van het boek. In het volgende hoofdstuk worden namelijk de natuurwetenschappelijke kanten van de ramp uitgewerkt. In dit hoofdstuk werkt Ponsen samen met scheikundige Henk Reitsma, en dat is de leesbaarheid niet ten goede gekomen. In het hoofdstuk dat daar dan weer op volgt, gaat het helemaal mis. Ingrid Moerman en Peter van Zonneveld schrijven een hoofdstuk dat handelt over alle geschriften die naar aanleiding van de ramp verschijnen. Dit hoofdstuk, dat alle dynamiek uit het boek haalt omdat het de chronologie van het verhaal doorbreekt, had natuurlijk op een andere plaats in het boek moeten: achteraan! Het enige leuke onderdeel is hier het aanhalen van een groot aantal grafschriften en rouwadvertenties voor de vele schoolkinderen die bij de ramp omkwamen. Dit onderdeel had op zijn beurt dan weer beter in het volgende hoofdstuk gepast, waarin Ponsen zelf gelukkig weer het heft in handen neemt. Ze gaat daarin, vaak aan de hand van vele persoonlijke getuigenissen, op zoek naar het leed dat de slachtoffers heeft getroffen. Dit alles mondt uit in de verschrikkelijke constatering dat de ramp rond de 160 dodelijke slacht-

offers heeft veroorzaakt en dat nog eens rond de 2.000 mensen min of meer zwaar gewond zijn geraakt. Op een totaal inwonertal van 30.000 is zeven procent een direct slachtoffer van de ramp. Velen zullen dan ook vrienden, bekenden en familieleden onder de slachtoffers hebben gehad. De schok die dat teweeggebracht moet hebben, is eigenlijk nauwelijks te bevatten.

Vanaf dit hoofdstuk (dat eindigt op p. 194) mis ik de hand van een goede eindredacteur nog meer. In de laatste honderd bladzijden van het boek wordt namelijk erg veel herhaald van wat al eerder is gezegd, maar ook zijn er zelfs twee hoofdstukken over hetzelfde onderwerp opgenomen: de objecten die aan de kruitramp herinneren. Daar komen dan nog twee uitgebreide hoofdstukken achter. Eén over alle niet doorgevoerde plannen voor een herinneringsmonument en een hoofdstuk over alle herbouwplannen die ook niet doorgingen.

Nog een opmerking over de talrijke en prachtige illustraties die in het boek zijn opgenomen. Ook daar had de eindredacteur beter op moeten letten. Veel illustraties passen bij een onderwerp dat eerder of later wordt behandeld. Het zijn maar een paar voorbeelden van te weinig samenhang in de bijdragen. Er zitten gewoon te veel doublures in het boek, waardoor de lezer na het overrompelende begin erg op de proef wordt gesteld wat betreft zijn uithoudingsvermogen. Al met al is het toch een prachtig vormgegeven naslagwerk geworden, dat lijdt aan de gevolgen van een trend in deze tijd, namelijk dat steeds meer historische boeken door meerdere auteurs geschreven worden, waarbij de opzet van de bijdragen tot versnippering en herhaling van de informatie leidt.

COR DE VRIES

Har Meijer, *Het vuil, de stad en de dokter, Onderzoek naar het functioneren van de Stadsgenees- en -heekundigen ten tijde van en in verband met de cholera-epidemieën in Leiden in de negentiende eeuw 1832-1866*. Dissertatie, Leiden 2005. Handelseditie Uitgeverij De Kler, Leiden 2005. ISBN 90-70084449, 311 p., € 25

De bekende Leidse huisarts Har Meijer maakte in 2005 zijn debuut als schrijver en deed dat met een lijvige dissertatie. Dat vele Hollandse steden in de

negentiende eeuw getroffen werden door cholera-epidemieën is bekend, de schrijvende toestanden van wonen en leven in de achterbuurten eveneens. Meijer heeft nieuw licht laten schijnen op met name de relatie tussen stadsbestuurders en geneesheren en tussen geneesheren en patiënten. Meijer: 'De titel van dit boek – ontleend aan het toneelstuk *Het vuil, de stad en de dood* van de bekende Duitse toneel- en filmmaker Rainer Werner Fassbinder – illustreert waar het in dit verhaal om gaat: de interactie tussen stedelijke overheid en stadsgeneesheren tegen een achtergrond van de onhygiënische situatie die de cholera in Leiden – en elders – ruim baan gaf. Het doen en laten van de Leidse geneesheren zou in de huidige tijd niet misstaan in een *real life soap*. Hoewel hun rol in deze geschiedenis in wezen diep tragisch was, vond ik het passend om hun functioneren in een theaterstuk te verpakken.' De indeling en opbouw van zijn proefschrift weerspiegelen dan ook eveneens die van een toneelstuk in meerdere aktes: spelers ofwel *tableau de la troupe* en een treurspel dat uiteenvalt in proloog gevolgd door vijf bedrijven afgewisseld met intermezzo's. Deze vormgeving is goed gekozen; het past helemaal bij de opbouw naar een climax toe.

Meijer heeft veel bronnenmateriaal geraadpleegd dat voorheen ongemoeid is gelaten: archieven van de Plaatselijke Commissie van Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzigt, notulen van vergaderingen van stadsgenees- en -heekkundigen, rapporten van de verschillende raadscommissies en de Gemeenteverslagen.

Begin negentiende eeuw pakte de nog jonge Nederlandse staat gezondheid op in de overtuiging dat het volk en de welvaart van het land het meest gediend waren bij een centraal geleide gezondheidspolitiek. Dit leidde tot de instelling van provinciale en plaatselijke commissies die echter van meet af aan wel tekort moesten schieten omdat zij slechts een adviserende rol hadden. Wethouders en gemeenteraden discussieerden vaak oeverloos, maar kwamen pas ten langen leste tot een besluit. Meijer schetst als briljant voorbeeld hiervan het geneuzel over de nieuwbouw van het veel te kleine stadsziekenhuis waarbij de stadsgeneesheren volledig buiten spel werden gezet. Na decennia besluiteloosheid en een aantal cholera-epidemieën ten spijt werd pas in 1867 gestart met de bouw van een nieuw ziekenhuis.

Meijer stelt ook de vraag of zo'n hospitaal niet eerder het vertrouwen van de burgers in de geneeskundige zorg hersteld zou hebben. Het blijkt name-

lijk heel duidelijk dat de stadsgeneesheren zich erg inzetten voor goede patiëntenzorg. Zo hielden zij naast hun normale spreekuren zitting in het bureau van gezondheid in de Burcht, maakten huisvisites en stuurden doodzieke patiënten door naar een van de vier cholerahospitalen. Maar daar de oorzaak van de ziekte nog lang onbekend bleef, volgde vaak een razendsnel fataal verloop. En de zondebok was dan natuurlijk de dokter. In het tijdperk 1832-1866 ontstond een negatieve spiraal die de geneesheren, deels ook door eigen doen en laten, niet wisten te doorbreken. Ondanks hun harde werken kwam hun functioneren steeds meer ter discussie bij de plaatselijke bestuurders, hetgeen hun zelfvertrouwen steeds verder ondermijnde. En ondertussen groeide het wantrouwen onder de patiënten, die de adviezen veelal niet opvolgden. Over de jaren is een dalende tendens waar te nemen in de aantallen opgenomen patiënten en choleralijders namen liever hun toevlucht tot zelfmedicatie en kwakzalverij. Meijer wijst er daarnaast op dat de geneesheren niet over adequate hulpmiddelen beschikten want de geneesmiddelen kwamen in de praktijk neer op 'pappen en nathouden'. Meijer bestempelt hen als het ware als figuranten in hun eigen voorstelling. Voorwaar, een scherpe conclusie.

Ofschoon zeer veel cijfermateriaal wordt gepresenteerd, ontbreekt toch hier en daar verklaring voor het gepresenteerde. Zoals op p. 33 onduidelijk blijft waarom de kosten van de stedelijke werkinrichting vanaf 1862 stegen. En op p. 26 bij de opgave van weeklonen wordt niet duidelijk hoeveel arbeiders de weekpremie van zieken- en/of begrafenisfondsen konden bekostigen. Niet onbelangrijk, gezien het onderwerp van de studie en de constante verwijzing van de auteur naar de deplorabele woonomstandigheden, die hij van meet af aan als bron van ellende aanwijst, en het werkgebied van de Leidse stads- en heekkundigen. Later meldt Meijer wel een keer dat veel patiënten niet in het ziekenfonds zaten en voor rekening van de stad werden bedeed en behandeld. Hoe voorspelbaar ook, in een dissertatie mag je verwachten dat dit wordt onderbouwd.

Bij een lijvige dissertatie ontstaat het risico dat de leesbaarheid afneemt met het klimmen der pagina's. Dit is ook bij het proefschrift van Har Meijer het geval, al ligt het niet aan zijn schrijfstijl, want deze is zeer helder. De oorzaken liggen in het overvloedig presenteren van cijfermateriaal. Hoe nuttig ook: aantallen bewoners per wijk, aangetaste choleralijders, straten met

grootste aantal patiënten; het wordt teveel van het goede wanneer hoofdstuk na hoofdstuk dezelfde reeksen met absolute cijfers volgen. De conclusies blijven namelijk dezelfde, hoe treurig deze ook zijn. Daar komt nog bij dat de paginaopmaak erg onrustig is. De tekst wordt gepresenteerd in kolomopmaak en wordt onderbroken door een veelheid van illustraties, bouwtekeningen en plattegronden van zieken(gast)huizen, klein en groot en door genoemde tabellen, die soms in de kolomopmaak passen, maar menigmaal ook niet. Erg overzichtelijk is het niet en bemoeilijkt ook het terugvinden van bepaalde passages of tabellen. Een enkele keer ontbreekt ook de samenhang tussen de verschillende tabellen.

De presentatie van het cijfermateriaal lijdt klaarblijkelijk onder de zucht alles te willen presenteren. Bij sociaal-economisch historisch onderzoek zijn reeds decennia andere methoden bekend, zoals het indiceren of percenteren van opeenvolgende reeksen, waardoor presentatie in een grafiek mogelijk is. Dit verhoogt de leesbaarheid en maakt onderlinge vergelijking van statistische gegevens mogelijk door meerdere lijnen in één grafiek te presenteren waardoor ook beter in één oogopslag verschillen tussen cholera-epidemieën te zien zouden zijn geweest.

Ik vraag mij ook af waarom zoveel bijlagen zijn opgenomen; in pagina-aantal beslaan deze bijna een derde van het gehele boek. De kwantiteit terzijde gesteld, kan de kwaliteit nog een doorslaggevende reden zijn. Helaas zie ik geen meerwaarde in een opsomming van de stichtingen van weldadigheid, personalia van eerbare Leidse bestuurders en uittreksel uit verslag van de Vereniging tot verbetering van de Volksgezondheid te Leiden 1870-1871. Dit komt in de hoofdttekst reeds voldoende aan bod. Voor een handelseditie is de omvang nog steeds aan de te ruime kant. Deze en de overige onvolkomenheden worden misschien door de in de historie van Leiden geïnteresseerde lezer vergoed want op zich biedt het werk een welkome aanvulling op het geschiedbeeld van Leiden in de negentiende eeuw.

Klara Blom en Anna Gunn, *Studie & Praktijk. Herinneringen aan 35 jaar De Leidse Rechtswinkel*. De Leidse Rechtswinkel, z.p., z.d. (Leiden 2007). 119 p., ISBN 978-90-812215-1-1. € 12,50

De jaren zeventig waren de jaren waarin het maatschappelijk engagement hoogtij vierde in Nederland. Dit weerspiegelde zich in een ware hausse aan actiegroepen en comités die zich bekommerden om de onderdrukking van mensen ver weg (Vietnam, Chili, Zuid-Afrika) of dichtbij (vrouwen, homo's, gastarbeiders, kinderen in achterstandswijken). Dit engagement ging niet aan Leiden voorbij en het lag voor de hand dat in deze universiteitsstad studenten – die konden beschikken over de nodige vrije tijd – hier een rol in speelden. Studenten uit vele studierichtingen toonden hun maatschappelijke betrokkenheid en actiebereidheid. Zelfs rechtenstudenten, al stond de rechtenstudie bekend als het meest rechtse bolwerk, het bolwerk van de corpsballen. Maar zelfs hier drong de tijdgeest door en wel tot een stel linkse rechtenstudenten, die zodoende de basis legden voor De Leidse Rechtswinkel. Dit gebeurde in 1972, eerst met een sprekkur op het Leidse Volkshuis – toen nog Juridisch Adviesbureau geheten. Na wat omzwervingen vestigde de rechtswinkel zich uiteindelijk in de Ketelboeterssteeg. Daar is De Leidse Rechtswinkel nu nog gevestigd.

Waar andere actiegroepen door de tijd werden ingehaald (in Vietnam werd vrede gesloten, Pinochet kwam ten val, de apartheid in Zuid-Afrika werd beëindigd) of niet langer als actiegroep of comité naar buiten traden (die van of voor vrouwen, homo's en gastarbeiders), bleef de rechtswinkel bestaan. Nu dan 35 jaar. Reden voor de winkel om met een publicatie te komen, een feestelijke uitgave vol herinneringen van -, en interviews met oud-medewerkers en hier en daar een duik in de archieven. Hieruit blijkt wel dat door de jaren van haar bestaan het nodige is veranderd, maar het doel waarvoor de Rechtswinkel destijds is opgericht, is blijven bestaan.

Het doel was destijds de 'leemte te vullen in de rechtshulp'. Deze leemte hield in dat het recht voor grote groepen – sociaal en economisch zwakkeren – moeilijk bereikbaar is. Zij weten niet waar zij 'hun recht' moeten halen. De Rechtswinkel was laagdrempelig en vooral gratis, en kende vanaf het begin een grote toeloop. De verleende rechtshulp bestond voor een belangrijk deel uit voorlichting over rechten en procedures, op het gebied van ontslagrecht, belastingrecht, sociale verzekering, vrouw en recht enz. In die begin-

jaren was de intentie van de medewerkers – net als die van andere actiegroepen – links gericht, met de overheid als tegenstander. Voor medewerkers was het werk bijna een ‘levensvervulling’ waaraan veel tijd werd gespendeerd. Zij ondersteunden andere acties zoals tegen de heffing voor de kweekreactor in Kalkar (1974) en behandelden bijvoorbeeld klachten van krakers tegen de politie die te hard was opgetreden, zoals in 1983 (ontruiming Scheepmakerssteeg).

Daarna gaat de trend toch langzaam in de richting van meer samenwerking met de overheid. Het linkse karakter van de organisatie verdwijnt. Was het in het begin ook taboe om vrijwilliger te worden bij de rechtswinkel om dit op je cv te kunnen zetten – dus zodoende te investeren in je toekomstige carrière – nu is het vanzelfsprekend dat dát juist de reden is voor de inzet. ‘Als je puur en alleen met idealistische motieven voor een rechtswinkel gaat werken, is dat natuurlijk prima, maar de ervaring leert, dat weinigen een vol jaar halen’, aldus Bas Jongmans die van 1997 tot 2004 betrokken was bij de Rechtswinkel (p. 66). In Jongmans tijd verandert ook de financiering van de Rechtswinkel; de overheidssubsidie wordt aangevuld met financiering uit sponsoring. Ook het boekje is gesponsord, blijkens de advertenties in kleur van verschillende advocatenkantoren.

Toch is het bijzonder dat de Rechtswinkel nog steeds bestaat, vooral omdat de Rechtswinkel ernaar streefde zichzelf overbodig te maken. Zij wilde de overheid wijzen op de lacunes in de rechtshulpverlening waarna de overheid dit op zou moeten lossen. Gedeeltelijk is dit ook gebeurd; de overheid geeft betere voorlichting over belastingzaken en mensen kunnen gratis terecht bij het Juridisch loket van de gemeente of bij de burgerraadslieden voor hulpvragen. Maar op het gebied van de sociale zekerheid gaat de overheid volgens een medewerker niet ver genoeg. ‘Burgers kunnen slechts beperkt, eenmalig, over een betreffende zaak, advies inwinnen. Advies, dat wil zeggen geen hulp bij het opstellen van correspondentie en begeleiding tijdens een slepende juridische kwestie’ (p. 116). Te denken valt bijvoorbeeld aan het opstellen van bezwaarschriften. En met het voortschrijden van de tijd ontstaan vaak weer nieuwe problemen, zoals nu met de digitalisering van de belastingaangiften. Dit maakt dat er toch weer meer hulp nodig is voor ouderen en minder vermogenden.

Kortom, de Rechtswinkel ziet nog een toekomst voor zichzelf, niet in het

minst omdat het vrijwilligerswerk door de studenten gezien wordt als een goede en waardevolle leerschool.

Het boekje geeft een aardig overzicht van de terreinen waarop de hulp werd en wordt verleend, en welke hulpvragen zoal gesteld worden. Tevens krijgen we een beeld van de medewerkers en hun motieven om vrijwilliger te worden, motieven die dus wel veranderen door de jaren. Waar we niet zo'n beeld van krijgen is dat van de cliënten; wie waren en wie zijn tegenwoordig die sociaal en economisch zwakkeren, waarvoor het bureau is opgericht. Is de klandizie erg veranderd? Misschien dat hier iets meer over gezegd kan worden bij de volgende publicatie. Ter ere van het vijftigjarig bestaan?

AGNES VAN STEEN

Ludo Jongen, *Heilig Leiden*. Miniaturen reeks, deel 5. Bekking & Blitz uitgever, Amersfoort-Brugge 2005. 128 p., ISBN 90-6109-5867. € 9,90

Een klein en vrij luxe uitgevoerd boekje (zelfs met leeslint) behandelt 25 heiligen die 'iets' met Leiden van doen hebben. Eigenlijk slechts 24, want Cornelius Musius (Cornelis Muys), die wel in Leiden zijn leven gaf omwille van zijn (katholieke) geloof, maar nooit officieel heilig is verklaard, is als martelaar toch opgenomen, ondanks dat – zoals de auteur ook zegt – in Leiden totaal niets meer aan hem herinnert. De keuze van welke heiligen opgenomen zouden worden, werd bepaald door de omstandigheid dat er in Leiden een kerk, gebouw of straat naar die heilige vernoemd moest zijn. In de praktijk komt dat erop neer dat alle echt belangrijke heiligen wel aan bod komen, maar van het tweede garnituur slechts enkelen. Zo is het verbazingwekkend dat van de twee patronen van de schutterij wel St. Joris is opgenomen, maar niet St. Sebastiaan, terwijl er toch een straatnaam Sebastiaansdoelen is. Enige subjectiviteit is hierbij dus toegepast, zoals de auteur ook volmondig verklaart. Van de twee straatnamen die naar Antilliaanse eilanden genoemd zijn, heeft Sint Maarten wel een behandeling gekregen, en Sint Eustatius niet. Nu was Martinus van Tours via het aan hem toegewijde bisdom Utrecht duizendvoudig belangrijker voor Leiden dan de heilige Eustasius (of diens bijnaamgenoot Eustachius?). Dat niet alle heiligen die ook maar iets met Leiden te maken gehad hebben, zoals de heilige Clara (Clarensteeg), Dominicus

(patroon van de Dominicuskerk in de Pelikaanstraat, in 1856 opgeheven als kerk en daarna in gebruik als jongensschool, maar afgebroken om de Pelikaanstraat te kunnen verbreden), en ga zo nog maar even door, is te billijken; dan was het een bijbel geworden, die niet meer binnen het kافتje gepast had.

De gelukkigen die wel behandeld werden, zijn (in de volgorde van hun feestdag binnen het kerkelijk jaar, dat met de Advent, dus vier weken voor Kerstmis, begint): Stefanus, Johannes (de Evangelist), Agnes, Paulus, Agatha, Jozef, Joris, Pancras, Odulfus, Antonius van Padua, Petrus, Bonaventura, Fredericus van Utrecht, Maria Magdalena, Jacobus de Meerdere, Anna, Lodewijk, Augustinus, Ursula, Martinus van Tours, Elisabeth van Thüringen, Caecilia, Catharina van Alexandrië en Leonardus van Porto Maurizio.

Om er maar eens een te nemen, laatstgenoemde Leonardus a Portu Mauritio, zoals zijn naam in het Latijn luidt, is slechts opgenomen omdat er een kerk (aan de Haagweg) aan hem gewijd is (eigenlijk: was, want de kerk is als zodanig gesloten). Maar bij Petrus, als patroon van de stad Leiden, is het aantal herinneringen natuurlijk haast talloos.

De auteur vertelt de heiligenlevens in eigen woorden helemaal opnieuw. Die verhaaltjes zijn zeer leesbaar. Overigens is het een soort korte navertelling, want over de meeste van die heiligen zouden vele bladzijden gevuld kunnen worden. Juist het genre 'heiligenlevens' is in de afgelopen jaren uiterst populair geweest, hetgeen geresulteerd heeft in enorme stapels boeken over dat thema (en tegenwoordig ook websites met databestanden). Kortom, het voegt volstrekt niets toe aan wat je elders veel uitvoeriger kunt lezen. Na ieder 'leven' komt een soort verantwoording van de relatie met Leiden. Daar zou je heel wat van kunnen verwachten, want van sommige heiligen zijn in Leiden flink veel sporen te vinden. Maar dat is nu juist wat mij bitter tegenviel. Hoewel er vaak nog een halve blanco bladzijde beschikbaar was, is de informatie in een of twee alinea's gegeven. Zo wordt van Ursula alleen vermeld dat naar haar een klooster genoemd werd, 'waar nu Museum Boerhaave gevestigd is'. Dat laatste is ook nog eens apert fout; het stond ongeveer waar nu het achterste gedeelte van het Coninckshofje tussen Oude Vest en Caeciliastraat is. Zo eindigt de enige alinea over Augustinus, naar wie in 1893 de R.K. Studentenvereniging genoemd werd, met: 'Sinds 1926 is zij gehuisvest in een monumentaal pand aan het Rapenburg.' Afgezien van dat de RKS

Augustinus al in 1924 naar dat pand ging, hier had toch ook wel even het huisnummer (24) vermeld mogen zijn. Bij Anna wordt uiteraard verwezen naar het prachtige Sint-Annahofje (met kapel) aan de Hooigracht-Middelstegracht (een regel lager ineens het Annehofje genoemd; mogelijk een zetfout), maar het gelijknamige hofje in de Zegersteeg wordt 'vergeten' en dat er ook nog een Annahofje geweest is tussen de Caeciliastraat en Oude Vest, was de auteur wellicht totaal onbekend; overigens is dit inderdaad een duister geval.

Hoeveel zorg er ook aan de tekst en (prachtige) afbeeldingen geschonken is, de zo uiterst beperkte Leidse component (afgezien van fouten en onvolkomenheden) maakt het belang van dit boekje voor Leiden wel heel gering. Daar kan zelfs een leuk prijsje en uiterlijk geen verandering in brengen.

PIET DE BAAR

Wim Wegman, *Sporen. Een zoektocht langs de resten van de Haarlemmermeerlijnen*. HDC Media, 2007. 184 p., ISBN 978-90-77842-04-1. € 24,75

Na het voltooiën van de 'oude lijn' van de Hollandsche Yzeren Spoorweg Maatschappij van Amsterdam via Haarlem naar Leiden, en de Nederlandsche Rhijn-Spoorwegmaatschappij naar Utrecht, en in 1878 de lijn Leiden-Woerden-Utrecht, bleef er daarbinnen een heel groot gebied als het ware 'spoorloos'. Zeker toen de Haarlemmermeer een steeds welvarender oord werd, groeide de behoefte aan een onderlinge tussenliggende verbinding, hetzij met trein of tram. Daartoe werd de Hollandsche Electriche Spoorweg-Maatschappij opgericht, die vanzelfsprekend voor de moderne elektrische tractie met treinen gekozen had. Helaas bleek dat op de geplande trajecten véél te duur uit te gaan vallen en hebben er dus slechts stoomtreinen gereden. De aanleg van het net tussen Hoofddorp/Aalsmeer als centrumplaatsen met Haarlem, Leiden, Alphen aan den Rijn, Nieuwersluis en Amsterdam was uiterst kostbaar vanwege de hoge grondprijzen en de slechte ondergrond. Met de wijsheid van achteraf is al snel vast te stellen dat dit net nooit winstgevend kon zijn. Van 1912 respectievelijk 1915 tot de sluiting van de passagiersdienst ultimo 1935 is er alleen maar heel veel geld bijgelegd.

Het heeft iets nostalgisch om overal te gaan zoeken naar wat er nog zichtbaar is van zo'n totaal mislukte investering, en verrassend is het te zien hoeveel gebouwen, bruggen en sloten de afbraakwoede van de zo op orde en netheid gestelde Nederlanders overleefd hebben. Gelukkig zijn de NS altijd wat behoudend, om niet te zeggen laks, geweest, maar het behoud is vrijwel overal aan bevlogen particulieren te danken, die kosten noch moeiten spaarden, maar vaak wel ingrijpende verbouwingen pleegden.

Dit spoorzoeken, letterlijk zoeken naar het spoor, al is er op heel veel plaatsen amper meer dan een soort verkleuring in het land te vinden, heeft niet alleen veel foto's van nu, maar vooral ook plaatjes van vroeger opgeleverd, die heel fors in dit groot uitgevallen boek afgedrukt zijn, soms zelfs over twee pagina's. Dit overvloedige illustratiemateriaal zet het betoog dan ook veel kracht bij. Dat er wel eens een kiekje uit een amateur-camera nu enorm uitgegroot wat van zijn scherpte verliest, wordt goedge maakt door wat je nu wel goed ziet.

Wegman is als journalist bekend met vlot schrijven, en dat heeft hij dan ook gedaan. Het leest werkelijk 'als een trein'. Bovendien heeft het eerst in zijn krant het *Leidsch Dagblad* gestaan, zodat er ook achteraf nog wat geschaafd en gecorrigeerd kon worden. Het genre van interview is hem dus niet vreemd, en in vrijwel ieder stukje traject heeft hij wel iemand gevonden die hem daarover leuke dingen uit eigen herinnering kan vertellen, ook al gaan die herinneringen doorgaans niet zo heel ver terug en komt er wel wat veel 'van horen zeggen' om de hoek kijken. Nu wordt dat voor een deel gecompenseerd door de nieuwe technieken; zo wordt in het boek een lijst met websites met gegevens over deze lijnen afgedrukt. Er blijken spoorfanaten te zijn, die haast nog meer gegevens verzameld hebben dan Wegman. Hij heeft dan ook dankbaar gebruik van hun expertise gemaakt, want veel archiefonderzoek heeft hij – zo te zien – niet zelf verricht. Toch stoort dat niet; daar is het karakter van het boek niet naar. En wellicht komt er later nog eens iemand die bijvoorbeeld de boekhouding van de spoorwegmaatschappij eens grondig doorlicht en dat soort zaken uitvoerig presenteert.

Voor degenen die de Haarlemmermeerlijnen nog zelf meegemaakt hebben, al was het dan slechts als goederenlijn, is dit boek een enorm feest van herkenning. Het verkocht blijkbaar goed en daarom was al heel snel een tweede druk nodig. Wie wat wil weten over de geschiedenis van het Spootje

aan de Herensingel, of over het verbindingsspoor naar het hoofdstation en de gasfabriek, kan dat hier even naslaan. Dat er geen bronvermelding is, valt eigenlijk amper op; noten horen als het ware niet bij dit boek. Als populair kijk- en leesboek is het in ieder geval goed geslaagd, en dat het onderwerp heel veel belangstellenden heeft, bleek wel op een donateursavond, toen Wegman het mondeling behandelde.

PIET DE BAAR

DIRK VAN ECK-STICHTING
LEIDEN

De Dirk van Eck-Stichting vraagt aandacht voor 'gewone mensen' uit het Leidse verleden. Zij doet dat onder meer met lezingen, film-avonden, de videoreeks 'Stadsbeeld in Beweging' en het *Jaarboek der sociale en economische geschiedenis van Leiden en omstreken*.

De stichting werd op 1 mei 1987 opgericht. Haar naam dankt zij aan Dirk Antonie van Eck (1867-1948), de 'peetvader' van de Leidse sociaal-democratie, die zich als lid van de gemeenteraad jarenlang heeft ingezet voor de verbetering van de levensomstandigheden van zijn stadgenoten.

U kunt aan de activiteiten van de Dirk van Eck-Stichting bijdragen door een donatie over te maken op gironummer **35 66 42**, ten name van de Dirk van Eck-Stichting, Postbus 849, 2300 AV Leiden.

Belangstellenden die € 17,50 of meer doneren, ontvangen het *Jaarboek* in het jaar van hun donatie. Daarnaast krijgen donateurs aantrekkelijke kortingen op de video's en boeken waaraan de naam van de stichting is verbonden.

ISBN 978-90-73279-27-8

ISSN 1387-8123